3

AZ ELŐKELŐ IDEGEN

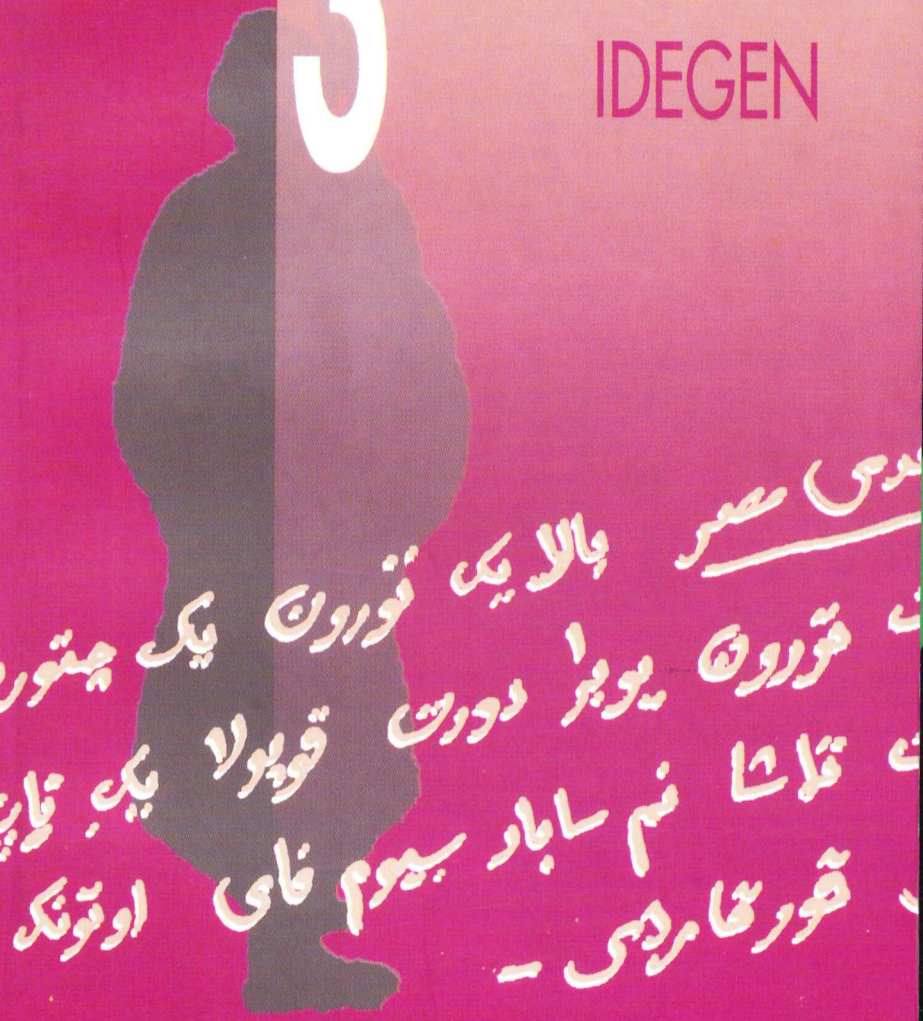

Lilium Aurum

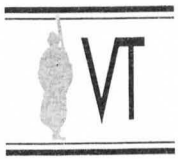

VÁMBÉRY TANULMÁNYOK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

DOBROVITS MIHÁLY

AZ ELŐKELŐ IDEGEN

III. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Lilium Aurum
Dunaszerdahely
2006

1963

A könyv megjelenését támogatta
a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma,
Pozsony

Realizované s finančnou podporou
Ministerstva kultúry Slovenskej republiky,
Bratislava

© Lilium Aurum, 2006
ISBN 80-8062-291-4

BEVEZETŐ

Nehéz, sőt fájdalmas feladat előtt áll, aki a III. Nemzetközi Vámbéry Konferencia kötete elé szeretne előszót írni. Búcsúztatnia kell és befogadnia.

Természetes, hogy bármely élő szervezethez hasonlóan a Vámbéry Konferenciák résztvevői is változnak. Vannak szerzőink, akik már-már állócsillagként öregbítik közös vállalkozásunk hírnevét, s vannak, akik csak egy-egy alkalomra csatlakoztak hozzánk.

Először üdvözölhettük a körünkben Szvoboda Dománszky Gabriellát, a Miskolci Egyetem tanszékvezetőjét, Hazai György akadémikust, az MTA rendes tagját, s Wágner Pétert, az ELTE ÁJK NATO Kutató Központjának tehetséges ifjú kutatójának. Konferenciánkat megtisztelte még Kubassek János, az érdi Földrajzi Múzeum igazgatója, valamint Pirický Gábriel, a Szlovák Tudományos Akadémia Keleti Intézetének turkológusa is, az ő hozzászólásaikat azonban, más irányú kötelezettségeik miatt, nem olvashatjuk a kötetben. Tengerentúli tanulmányútja okán ezúttal nélkülöznünk kellett Csirkés Ferenc barátunk társaságát. Kaptunk viszont írást Üzbegisztánból, Kamoliddin professzortól, az ottani akadémia történeti intézetének munkatársától. Ezzel ragaszkodunk ahhoz a hagyományunkhoz, amellyel konferenciánkat, még ha virtuálisan is, de valóban nemzetközivé kívánjuk tenni. Konferenciánk érdekes színfoltját jelentette még a „biciklis dervis" a Vámbéry útján és az ő tiszteletére Iránig kerekező Bujna Zoltán úti beszámolója. E beszámoló legizgalmasabb részeit szintén olvashatják e kötetben.

Aki jelen volt a konferencián, tudhatja, hogy a tudományos munkán kívül történt más, a további közös munkánkat meghatározó, hagy horderejű esemény is. Átalakult konferenciáink bázisa, a dunaszerdahelyi Vámbéry Polgári Társulás is. Munkánk hatékonyabbá tétele érdeké-

ben az elnöki tisztséget átvevő Hazai György mellett elnöki tisztséget eddig viselő Hodossy Gyula most igazgatóként segíti munkánkat. Újdonságot jelent még a társulás mellett létrejövő Kutató Tanács is, amely Vásáry István elnöklete és jelen sorok írójának titkári tevékenysége mellett ad immár szervezett keretet az eddigi munkának.

Mindezek fényében a szerkesztő joggal teszi fel azt a kérdést, hogy mi az, ami Vámbéry Ármin személyének tiszteletén túl is összefogja e munkákat.

A Vámbéry Ármin emlékére tartott konferenciákon önként vállalt kötelezettségeinket teljesítjük, amikor itt Önök elé lépünk. Számomra éppen ezért fontos ez a találkozás. Együtt s egymásért gondolkodva érezhetem azt, hogy valóban szabad egyén vagyok, olyan kutató, ki jó társakkal nagy elődök nyomába lép.

Ezért ajánlanám a figyelmükbe e kötetünket is.

Dunaszerdahely, 2006. február 18.

Dobrovits Mihály

Bujna Zoltán

VÁMBÉRY TÚRAKERÉKPÁROS EXPEDÍCIÓ

Perzsia igen távol fekszik hazánk határaitól, s mivel még legközelebbi keleti szomszédainkról, magukról a törökökről is nagyon keveset tudunk, úgy véltem, érdemes lenne úti beszámolót írni Iránról, erről a még kevésbé ismert országról. Előtte azonban pár sort írnék arról, miképp is jutottam el Iránba, és miért pont ez az ország volt utam célpontja?

Az előzmények a véletlenek sorai voltak, a felkészülés azonban egy tudatos és nem egyszerű procedúra. Ha röviden szeretném összefoglalni a Vámbéry túrakerékpáros expedíciót, akkor a következő számadatokkal jellemezném: 80 nap, 8 ország, 11 258 kilométer, ebből 6358 kilométer bringán, 39 200 méter szintkülönbség, 3962 méter legmagasabb tengerszint feletti magasság és 96 km/óra legnagyobb sebesség. A puszta adatoknál és az elért céloknál azonban sokkal több volt ez.

2004 novemberében kaptam az első pozitív választ utam támogatása ügyében Dunaszerdahelyről, a Vámbéry Polgári Társulástól. Egy évvel az expedíció előtt azzal az ötlettel kerestem meg őket, hogy az egykoron híres magyar Kelet-kutatónk, Vámbéry Ármin nyomába in-

dulnék Perzsiába kerékpáron. Meg kell hogy valljam, ekkor még egy árva vasam, sőt még megfelelő bringám sem volt az útra. Két dolog azonban nyilvánvaló volt számomra: Keletre akarok menni, és nem akarok fizikai munkát végezni az expedíció anyagi hátterének biztosításáért. Így a kevésbé biztos, de kényelmesebb utat választottam: szponzorvadászatba kezdtem. Annak idején Vámbéry Árminnak sem volt könnyű dolga, amikor a Magyar Tudományos Akadémia segítségét kérte keleti útjának támogatására, de szerencsére mindig találni lelkes, jóindulatú embereket határon innen és túl. Így 2005. június 30-án felülhettem Kenzel márkájú trekking kerékpáromra, hogy nekivágjak az ez évi őrületnek.

Dunaszerdahelyről, a Vámbéry térről indultam. Ezt követően megálltam szülővárosomban, Komáromban, majd Párkányban is. A legtöbb helyen interjúkat adtam a helyi médiának. Budapesten még egyedül szálltam meg az egyik támogatóm, az Egyesült Magyar Ifjúság székházában, Szegedtől azonban már egy nemzetközi csapat kísért a szerb–bolgár határig. Az interneten összeverődött csapat tagjai Zoli (Hegyimanó) Révkomáromból, Varga Ági Szegedről és Patrícia (Pat) Csehországból. Pat egyébként kiválóan beszél németül, angolul és franciául, így nyelvtudásának gyakran hasznát vettük. Ágival angolul, Zolival és velem szlovákul társalgott. Szóval ez tényleg egy nemzetközi csapat volt.

Az első napok azzal teltek, hogy hozzászoktam a bringámhoz. 50 kg-os súlya miatt a legkisebb emelkedők is gondot jelentettek. A csapatnak is össze kellett szoknia. Az eltérő igények és elképzelések miatt a legtöbb problémát a szálláskeresések és a reggeli indulások jelentették. A legtöbbször nem befejezett családi házakban szálltunk meg. Itt legalább nem kellett tartani az esőtől. Romániában persze ilyen házból keveset találni, így előfordult, hogy azt tanácsolták a falusi emberek, próbál-

kozzunk a helyi plébánián. Így volt ez Temesvár előtt is, Billéd községben, ahol egy csángó katolikus pap, Bonaventura atya látott vendégül.

A hatodik napon aztán elkövettem egy banális hibát, ami majdnem az expedíció végét jelentette. Temesváron Zolival mentem be a postára, hogy képeslapot vegyek. Az üveg mögül a posta alkalmazottja valamit zilálva próbált megmagyarázni a pénztárcámra mutogatva, amely a kezem ügyében volt a szétrakott képeslapok mellett az asztalon. Tört angolját sajnos nem értettük meg. Nemsokára megjelent három kellemetlen kinézetű figura a hivatalban. Mögénk álltak, és mintha vártak volna a sorukra, beszélgetésbe kezdtek. Mögöttem az egyik megemelte a hátsó zsebemben a telefont, amire én hátralestem, és amikor fordultam vissza, már húzták is le az asztalról a kis táskám, benne az összes pénzemmel, biztosításokkal és a vízummal. Lélekjelenlétemnek és talán a szerencsémnek köszönhetően egy rögtönzött Rambó-akciónak köszönhetően sikerült leállítanunk a rablást, és visszaszerezni a jogos tulajdont. Kellemetlen volt a helyzet, és bevallom, remegtem egy kicsit, de a postás srác is, aki több mint valószínű, hogy sejtette a rablási kísérletet. Ezt követően azonban sokkal óvatosabb lettem, és a pénzemet megosztva tartottam.

Így kezdődött el túrám a Balkánon. Pirotban (Szerbia-Montenegró) a tizenegyedik napon búcsúztam el a jól összeszokott csapattól, hogy egyedül folytassam utam az előttem álló 69 napon. Bringámmal Bulgária fővárosába, a Vitosa-hegység lábánál fekvő Szófiába tartottam. Bevallom, egy kicsit féltem az országtól, hisz sok jót még nem hallottam Bolgárföldről. A határátkelő előtt egy magyar kamionostól érdeklődtem. Megnyugtatott, hogy egy kerékpáros soha nem lesz olyan érdekes zsákmány a szófiai maffiának, mint egy kamionos, de a fejét forgatta, amikor megtudta, hogy Kelet-Törökországba, ill. Irán-

ba tartok. Biztos volt benne, hogy a nyakam szegik. Szerencsére csak Bulgáriával kapcsolatban lett igaza.

Odafelé az országot nyugat–keleti irányban szeltem át Plovdiv és Haszkovo városokon keresztül, visszafelé pedig délről északra tekerek majd. A főútvonalakat az elmúlt években EU-s pénzekből újították fel, és széles útszegéllyel is ellátták, így bringás szempontból kellemes volt. A mellékutak azonban már balkán jellegűek, de legalább forgalommentesek. Szófia egyébként nagyon kellemes város, csak sajnos a hotelárak megfizethetetlenek. (35 euró/fő alatt nem találtam). Szerencsémre találkoztam Grisával, aki Kanadából ugrott haza pár napra, és meghívott magához panellakásába. Ha Szófiában jártok, mindenképp ajánlani tudom a Sipka utcai internetkávézót, amely az amerikai nagykövetséghez van közel egy hangulatos kis utcában. Nagyon bringabarát hely, mert kétkereked a számítógéped mellé állíthatod le. Bulgária legszebb hegységei a Pirin és a Rila. Ez utóbbiban található Délkelet-Európa legmagasabb csúcsa, a Muszala (tszfm. 2925 m). Útba esett Kosztenec falucska is, ahol a Javorica turistaházban 4,5 euróért lehet megszállni, és amely kiváló kiindulópont a Muszalára igyekvő turistáknak is. Bulgáriát Szvilengrad városa után hagytam el.

A következő két napot a naplómból idézem:

„2005. 7. 14. – 15. nap - csütörtök – 66km, 4h 33min, 275m szintkülönbség.

Ma átértem Törökországba. Elkezdett szemerkélni az eső. Egy benzinkút terasza alá menekültem. Mindjárt hivatalos voltam egy ebédre és teára. Természetesen ingyen. A határon viszont jól lehúztak. 10 euró a vízum (magyar állampolgároknak 20 euró), hármat pedig a fertőtlenítő szőnyegért kellett lerakni, amely mellett szerencsére sikerült elosonnom, de ettől függetlenül tejelni kellett. Most Edirnében vagyok. Már 2 órája nyomom a netet, küldöm a weboldalra a friss beszámolókat és fotó-

kat. Az első törökországi városból nehezen esek ki. Nemcsak a számomra még érdekesnek tűnő keleti nyüzsgés, hanem a helyi emberek véget nem érő kérdései miatt is. Akárhányszor állok meg kipróbálni a telefonkártyám, annyiszor vesznek körbe. Ilyenkor mindegyiknek el kell mesélnem, hogy Madzsarisztánból jöttem és Vámbéry nyomában tekerek Teheránba. Estére nagyon elfáradtam, annak ellenére, hogy nagyon kevés kilométert tekertem. Egy mezőn alszom sátorban.

2005. 7. 15. – 16. nap - péntek – 134,4km, 8h 01min, 995m szintkülönbség.

Vallási alapon reggel öt óra tíz perckor kelek. (Fotó az imák időpontjáról.) 10 kilométerre vagyok Edirnétől, de a dzsámihoz (mecsethez) tartozó minaret magasan lévő erkélyéről a müezzin imára szólító hangja idáig hallatszik. A délelőttöm megint a telefonkártya-problémákkal megy el. Most már nemcsak a szüleim és a barátnőm kell felhívnom, hanem isztambuli szállásom miatt Dr. Cemil Öztürköt is. A lányával végül sikerül angolul beszélnem, és megtudom Cemil mobiltelefonjának számát. Cemil beszél magyarul is, de sajnos, mint megtudom, nem tud vendégül látni, így Halil Açikgözhöz irányít át. Halil viszont alig beszél angolul, így törökül kellett megbeszélnünk a találkozót másnapra Aksarayba, Isztambulnak egy a központhoz közeli részére. Ilyen dolgokkal telt el a nap délelőtti része, és nagyon úgy festett, ha nem szedem össze magam, akkor ma sem lesznek meg a kilométerek. Az idő az esti órákban kezdett kellemessé válni, és úgy döntöttem, behozom a lemaradásom. Éjjel egy óráig tekertem. Este a hőség és a forgalom is kisebb volt. Törökországnak ez a része a mezőgazdasági iparra épül, és az öreg Isuzuk, Dodgek meg a füstös Chrysler Fargók között nagyon kellemetlen a tekerés. Edirnétől egészen Isztambulig az út nagyon unalmas. Fel egy kilométer, le egy kilométer, és ez megy végig. Éjjel a dombokat sem ész-

lelni annyira, így sikerült behoznom pár kilométert. A nap végén hullafáradtan estem be egy bezárt benzinkútra, ahol az őrrel egy helyiségben aludtam."

Reggel derült ki, hogy négy kilométerre aludtam a Márvány-tengertől. A tengerparton 80 kilométert kellett megtennem Isztambulig. Strandolni viszont sehol nem lehetett, mert végig be volt építve a part, és a város előtt már elviselhetetlen volt a szmog és a forgalom. Tizenhét nap és 1750 kilométer után eljutottam Isztambulba, az Aksaray metró bejáratához, ahonnan felhívtam Halilt. A központtól három kilométernyire sikerült a legolcsóbb hotelt megtalálnunk. A börtönben különb cellát kaptam volna, mint itt, Isztambul kellős közepén. 9 euróért nem volt tengerre néző ablakom, sőt, egyáltalán ablakom sem volt. Egy ágy, egy szekrény meg egy zuhany. Mindegy, úgy is csak megalvásra használtam. A következő nap először keltem útra gyalogosan, hogy bejárjam a várost.

A nap mindjárt jól kezdődött. A központ előtt megállít egy öreg. 10 darab képeslapot kínál 15 líráért. Mondom neki, pahah, azaz drága. Megkezdődött az alkudozás. Erre már mondja is az új árat: 10. Mondom neki, dokuz (kilenc), mire ő bólint. Kiveszek nyolc lírát, és a kezébe nyomom, miután a képeslapok már nálam voltak. Elkezd pofázni, hogy még eggyel lógok. Mondom neki, hogy összekevertem a számokat, én nyolcra gondoltam. Zsörtölődik, de azért meghív egy teára, én meg elégedetten dörzsölöm a kezem – gúd biznisz + tea. Továbbmegyek 200 métert, és látom, 12 darab képeslap ára 1 líra. Hogy aza qrva... Ja, hozzáteszem, 1 líra = 0,5 euró. A törököknek ez a jó üzleti érzéke vagy éppen érzéketlensége ezután mindenhová elkísért, s talán épp ezért is sokalltam be az „intelligens és kedves" török állampolgároktól.

A város egyébként méltán viselheti a Kelet kapuja címet. Sajnos a turisták miatt a legnevezetesebb látnivalók

teljesen élvezhetetlenek, a belépők ezekre a helyekre pedig aránytalanul magasak. Például az Aja Szófia mecset 10 USD, a Topkapi Szeráj (szultáni palotaegyüttes, kincstár és hárem) 15 USD. Ráadásul ezeken a helyeken egy csomó detektoron kell az embernek átmennie, mert a kurd terroristafenyegetés miatt mindenhol gépfegyveres katonák vigyázzák a rendet. Így inkább más, nem a turistafejésre berendezett látnivalókat kerestem fel (Sultanahmet Camii, Eminönü Yeni Camii). Ezt az egy napot a képeslapok és az úti beszámolók megírásán kívül egy vonatjegy beszerzésére is felhasználtam. Az ázsiai országrész – Anatólia – majd 2000 kilométeres hosszát Vámbéryhez hasonlóan én is más közlekedési eszközzel teszem meg, hogy a nyolcvannapos kalandba beleférjek. A Boszporuszon áthajózva a Haydarpaşa vonatállomásra mentem, hogy megvegyem a jegyem Kelet-Törökországba, Karsba. A diákjegy hálókocsiban 20 euró (felnőttek +25%) és a bringaszállítási díj 5,5 euró. Ezért az árért az Orient Express nevű szerelvény 1900 kilométerrel visz keletebbre.

A 40 órás utazás alatt a vonat 6050 méter szintkülönbséget gyűrt le, és a legmagasabb pont, amelyre felkapaszkodott, 2250 méter volt. Még Szerbiában szereztem az infót: ha Karsban járok, mindenképp látogassam meg Anit, a csodás örmény romvárost, amely közvetlenül a török–örmény határon fekszik. A belépési díj az örmény romtemplomokhoz 3 euró. A múlt évben még a karsi rendőrségen kellett engedélyt intézni az ide vezető 40 kilométeres határ menti útszakaszra. Azt hiszem, ha létezik világvége, akkor ez itt az. A határt egy mély kanyon képezi. Örményország innen csak 300 méterre fekszik. A „világ végéről" az egyetlen aszfaltút csak visszafelé vezet Karsba. Mivel nem akartam visszatekerni, úgy döntöttem, a határ mentén folytatom utam Digorba. A táj csodálatos volt, az út viszont egy 35 kilométeres rettentő

nehezen járható suteros szakasz, és ráadásul kitáblázva sem volt. A települések is érdekesen néztek ki: sárból és kőből összetákolt házak, a kerítés téglára formázott állatürülékből készült és sehol egy fa. Természetesen élelmiszerüzlet sem, így ha errefelé jársz, 2-3 napra nem árt kaját és vizet biztosítanod. A nap végére egyre többször kerültem kellemetlen helyzetbe. Nem akadt olyan falu, ahol a kurd pásztorgyerekek ne futottak volna utánam, és ne dobáltak volna meg kövekkel. Szerencsémre kurd terroristákkal nem találkoztam, de ennek ellenére a török hadsereg tíz kilométerenként katonai checkpointokkal zárta le az utat, ahol sorra megállították az autósokat. Estére Tulzuca városka elé értem. Egyre szaporodott a police kontrollok száma. Gépfegyveres katonák és páncélozott járművek vigyázták az út melletti rendet. Egyszer csak megállt mellettem egy fehér furgon. Egy üzletember szállt ki belőle, és törökül kezdett el valamit hebegni a terroristákról. Nem értettem. Felhívta a barátját, aztán átadta a telefonját. Megtudtam, hogy a legveszélyesebb helyen vagyok, és a furgonos fickó, aki egyébként kaukázusi cserkesz nemzetiségű, most ki fog innen vinni. Bepakoltuk a bringát, és elindultunk Igdirbe. 50 kilométert autóztunk délnek, és az út során rengeteg katonával találkoztunk. Itt zártam a napot és egyben a harmadik hetet.

Az utolsó napomat töltöttem Törökországban. Duğabayazıt felett egy irgalmatlan szerpentinen másztam fel az Ishak Pasa Szerájhoz. A Murat kemping közvetlenül a szeráj alatt található (1USD/nap). Az Ararátra induló expedíciók központi helye ez, és a világ számos országából találkoztam itt turistákkal. A hely tényleg nyugis, legalábbis kurdmentes. Egy autóbusznyi magyarral is összefutottam, akik elmesélték, hogy az egyik lányt az autóbusztól 50 méterre parittyával támadták meg a pásztorgyerekek. Két belga motorossal sátoroztam. Ők

délről érkeztek, és ugyanilyen tapasztalataik voltak. Annak idején Vámbéry sem úszta meg kurd rablótámadás nélkül. Számomra mind a mai napig érthetetlen, miként gondolkodhatnak ezek az emberek, miért támadnak kérdezés nélkül, miképp kerülhetnek be az Európai Unióba és válhatnak határok nélküli szomszédainkká ezek a törzsek?

Eléggé vegyes érzésekkel érkeztem meg a török–iráni határra. Tartottam tőle, hogy a kelet-törökországi kellemetlenségek a határ túloldalán is folytatódnak. Erről próbáltak meggyőzni a „jószívű" török vámosok is. Török részen persze megint fejetlenség volt, ezért vesztettem is egy órát. Aztán odagurultam egy óriási vaskapuhoz, amelyet az elektromos motor csak annyira nyitott meg, hogy fel kellett ülnöm a bringára, hogy átférjek. Egy gépfegyveres katona vitte el az útlevelem. A Budapesten beszerzett vízumot rendben találták. Európaiként már itt előnyben részesültem. Mások már órák óta várakoztak, én öt perc múlva visszakaptam az útlevelem, és bebocsátást nyertem a földi paradicsomba, Iránba.

ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN

„Üdvözöllek Titeket Iránból, ebből a fantasztikus országból, amely több ezer éves történelmével, hihetetlenül vendégszerető népével és természetesen szép női nemével örökre belopta magát a szívembe. Egyszóval üdvözöllek Titeket Perzsiából."

Feltételezem, hogy Iránnal kapcsolatban az Olvasónak az európai, de legfőképpen az amerikai médium által elferdített kép ugrik be. Az iszlám fundamentalizmus, a terrorizmus, az elmaradott gazdaság, a nők teljes elnyomása és nem utolsósorban a turisták kirablása. Sajnos ezek az előítéletek nagyon mélyen élnek bennünk, és nem olyan könnyű megszabadulnunk tőlük. Én most mégis megpróbálkozom a lehetetlennel: bebizonyítani a médium által sugallt kép ellenkezőjét.

Mivel fogalmam sem volt az aktuális riál árfolyamról, nem váltottam be egyetlen dollárt sem, annak ellenére, hogy nepperek hada kínálkozott a vámon. A Teheránig vezető útvonalam a következő volt: Bazarghan–Maku–Qarah Ziyaoddin–Ev Oghli–Marand–abriz–Bosta Abad –Miyaneh–Zanjan–Sultaniyeh–Takestan–Qazvin–Karaj–Teherán. Így Marandig a két és fél napig tartó úton egy fillér nélkül tekertem. Mindig volt valaki, aki meghívott enni vagy inni. Általában a helyi kenyeret, lavasht vagy taftant ettem. Ez egy papírvastagságú kenyértípus, amelybe belecsomagoltam a sajtot – pajnirt – vagy a gyümölcsös dzsemet. A lavashnál vastagabb kenyérfajta a barbari. A hús nagy ritkaság errefelé, és a tojást is módjával eszik az emberek. A legtöbb ételhez joghurtot fogyasztanak, és minden esetben teát isznak ebéd után. A gyümölcs szintén nem maradhat el étkezés után. A kaja egyébként nagyon olcsó. Friss szendvicset az út mentén 4000 és 6000 riál (1 USD = 9000 riál) között kapni. A 2,5 decis kóla 1000 riál. A vízzel sehol sem volt probléma. Nagyon hideg kristálytiszta forrásvizek vannak az út mentén, amelyeket kanálisokon keresztül vezetnek szét a kertekbe.

A maku–teheráni szakaszon csak Tabriz környékén voltak hegyek. Itt egyszer kellett feltekernem 2045 méter magasra. Egyébként az átlagmagasság 1500 méter körül volt. A táj mindenhol takarosan megművelt mezőgazdasági terület. A sziklás talajba is ültetnek, kihasználva az utolsó négyzetcentimétert is. Árnyékot adó fa az utak mellett egy sincs, csak az oázisokban, amelyeket magas kőfal vesz körül. Utamat nagyon megnehezítette az erős szél, amely tíz napon keresztül az arcomba fújt. Átlagban csak 13km/h-val tudtam haladni, és ez nagyon lehangolt. Főleg az volt kellemetlen, hogy egynapi tekerés után este hullafáradtan estem le a bringáról. Pedig csak 60 km-t tettem meg! A Tabriz környéki meleg csak árnyék volt a Teherán előtti két naphoz képest. Vámbéry

említette könyvében, hogy neki is nagyon nehéz volt megbirkózni ezzel a hőséggel. Napon 48-49, árnyékban pedig 36 °C volt.

Teheránig végig kiváló minőségű főútvonalon haladtam. Az utak szélesek, és bringával nagyon jól lehet haladni az egy méter széles útszegélyen. Egyszer terveztem letérni mellékútra, és 150 kilométert ezen megtenni, de a helyiek lebeszéltek róla. Hamar beláttam, igazuk van, mivel a főútvonalon kívül az összes többi út földes-kavicsos, és gyakran irdatlan magasra és a semmibe vezetnek. A főútvonalakon kilométerenként van segélyhívó telefon és parkoló, a táblákra pedig latin betűkkel is ki vannak írva a városnevek. Egyébként gyakran szoktam helyi bringásokkal is találkozni az utakon. Bármily meglepő, minden városban működnek turistaegyesületek, és a bringások legtöbbje tagja az UCI szervezetének. Qazvinban, Teherán előtt egy bringás üzletnél álltam meg. A tulaj, mint kiderült, a nemzeti kerékpáros csapat hivatalos szerelője. Az üzletnek saját klubja van. A tulaj öreg Cannondaléjével körbevezetett a Mashed Jame (dzsámi) körül. Az üzletből az egyik bringás srác meghívott a többi bringással együtt otthonába. A legtöbbnek Peugeot, Cannondale vagy Merida bringája volt. Itt, Iránban, abban az országban, amelyről korábban azt hittem, hogy még mindig tevén közlekednek az emberek! Reggelig amerikai bringás DVD-ket néztünk.

Az ilyen meghívások mindennaposak voltak. Például Takestanban mindjárt a város elején megállítottak és meghívtak egy családi házba. Új barátom, Hadi, kívánságomra tojást készített, és mindenképpen marasztalni akart. Fotókat mutatott az előttem itt járt bringásokról, aztán a zöld kártya beszerzéséről faggatott. Ő is megígérte, hogy majd meglátogat Komáromban. Ezt minden vendéglátóm megígérte, így az expedíció után legalább 50 iráni vendéggel számolhatok idehaza. Egyszer az is

előfordult, hogy meghívóim elvittek pár faluval odébb egy rokonukhoz vacsorázni. Kiderült, nem egy egyszerű vacsiról van szó. Meghívóm a lánytestvérének keresett férjet, és úgy gondolta, én épp megfelelek ennek a szerepnek. Közöltem velük, hogy nekem otthon már van barátnőm, de őket ez korántsem zavarta.

A meleg mellett a vendégeskedések hossza volt az, ami miatt nagyon kevés kilométert tudtam naponta megtenni. Iránban egy szabadnap van, a péntek. Egy hétből hat napot dolgoznak az emberek, mégis van idejük egymásra, a barátaikra és ami a legfontosabb, a családjukra. A legkisebb városban is csodálatos parkok vannak. Mindig találni bennük valakit piknikezni. Az emberek kint főzik a teát, és nincs olyan pihenőm, hogy legalább egy teára meg ne hívjanak. De általában enni is kaptam, és ami a legjobb, hogy válogathattam, kinek a meghívását fogadjam el. Ha este álltam meg, akkor általában egy tea után meghívtak a házukba is. Így történt meg az is, hogy a tíz iráni éjszakából csak egyet töltöttem kint. Persze a lakásba szigorúan csak hosszú nadrágban léphettem be, a konyhába pedig csak zokni nélkül, mezítláb. Gyakran pakoltak enni is az útra. Eleinte nagyon érdekes érzés volt megtapasztalni az emberek efféle kedvességét. Teljesen különböző kultúra a mienktől. Tabrizban az Elgoli-parkban éjjel 12-kor is több ezer ember piknikezett, és sokan kinn is aludtak sátrakban. A kisebb városokban a körforgalomban levő füves parkban alusznak éjjel az emberek. Ami pedig a legjobban tetszett, hogy alkohol nélkül tudnak önfeledten szórakozni. Meghívóim lakása általában egyforma elosztású volt, asztal és ágy nélküli, tele perzsaszőnyeggel. A hall a legnagyobb nyitott tér, ahol 5-6 perzsaszőnyeg is elfér. Itt történik az étkezés és az alvás is. A parki teázásokat a lakásban éjjeli kettőig-háromig szoktuk folytatni. Másnap mindig csak 11-kor tudtam elindulni, és tekerni max. 14 óráig. Minden nap

megfogadtam, hogy időben elmegyek aludni, de egyszerűen annyira fantasztikusak, kedvesek és érdekesek voltak a helyi emberek, hogy állandóan elbeszéltem velük az időt.

Teheránba 32 nap után és 2750 kilométerrel a hátam mögött érkeztem meg. Az itt eltöltött hat napért hálával tartozom a Jafarimaher családnak. Többek között nekik köszönhetem, hogy eljutottam Iszfahánba, ill. egy igazi perzsa lagziba. Augusztus 4-én pedig felértem életem egyik legmagasabb csúcsára. A világ leghosszabb felvonójával (15 km oda-vissza) emelkedtünk fel mindössze 33 perc alatt 3750 m magasra. Innen indultam egyórás túrára az Elborz-hegységbe. A Tochal Peak, azaz Tochal-csúcs (tszfm. 3962 méter) közvetlenül az elviselhetetlenül meleg és szmogos Teherán felett fekszik.

Iszfaháni utazásommal kapcsolatban írnék pár sort a belföldi közlekedésről. A benzin olcsósága miatt (16 Ft/liter) a jegyek is nagyon olcsók. Pl. a taxi a városban 1000 riál. A busz 500 riál, és néha akár 20 kilométert is buszozhat az ember egy nagyobb városban. A vonatjegy Teheránból Iszfahánba (autóúton 435 km, vonattal hosszabb) első osztályra, fekvőhellyel, napilappal, tiszta ágyneművel és ásványvízzel 31 000 riál (kb. 3,5 USD). A repülő viszont jobban megéri, mert a nyolcórás vonatút helyett csak 55 percig tart az út, és a Teherán–Shiraz, Shiraz–Iszfahán, Iszfahán–Teherán hármas repcsijegy ára 35 USD. A közúti közlekedés egyébként nagyon kaotikus. Közlekedési szabályok nincsenek, főleg a városokban. A taxisok úgy kanyarodnak az út széléről balra a forgalomba, hogy nem néznek a tükörbe. Nappal a füstön és a melegen kívül csak az autók dudálását kell elviselni. Éjjel azonban elszabadul a pokol. Az autósok fele nem világít, a másik fele reflektoron megy. Vannak, akiknek kék és piros színű égő villog a lámpa helyett. Szóval elég gáz este 9 után. Egyszer egy motorosnak sikerült is

eltalálnia hátulról, de szerencsére már túl kicsi volt a sebessége ahhoz, hogy kárt tegyen bennem. Sokszor úgy éreztem, utam Allah kezében van, és az egész expedíció sikeressége a szerencsén és a pillanatokon múlik.

Hatnapi teheráni vendégeskedés után megkezdtem utam hazafelé. Az irány most a Kaszpi-tenger volt. Ehhez azonban át kellett kelnem az Elborz hegységen. A táj lenyűgöző. Az Amir Kabir víztároló mellett kapaszkodtam egyre feljebb több alagúton keresztül. Minden kanyar után egy újabb és magasabb pontot láttam, ahova fel kellett tekernem. Ez legalább tízszer ismétlődött meg. Az utat nehezítette a hasmenés, ami először jelentkezett a túrán. Talán a teheráni utcai élet tett be a gyomromnak. A csúcs előtt egy öreg efendi hívott meg ebédelni. Aztán énekelt a diktafonomra, és búcsúzáskor 20 ezer riált akart adni zsebpénznek. Természetesen nem fogadtam el. Ez a meghívás pontosan a 2 km hosszú alagút előtt történt. Ez volt a csúcs. Innen (2600 m magasról) már csak gurulnom kellett Chalusba, a tengerparti városba. A látvány lenyűgöző volt. Óriási hegyek felhőbe burkolózva, kanyonba zúduló vízesések. Az alagút túloldalán a klíma nagyon meleg és elviselhetetlenül nedves volt. A Karaj–Chalus szakasz az egyik legszebb bringás élményem volt életemben, bár az egyik legveszélyesebb is, mert rengeteg teheráni választja ezt az utat a tengerpart mihamarabbi elérése végett. Az estét egy tengerparti házban töltöttem Chalusban.

A tengerparton ismét elfogyott a pénzem, és a banki váltás helyett az utcát választottam. A kisebb városok bankjaiban ugyanis a bürökrácia miatt lehetetlenség pénzt váltani. A helyi lakosok sem tudnak valutához jutni, ezért sokkal egyszerűbb az utcán váltani. Itt leginkább az amerikai dollárt szeretik, és mivel szükségük van a valutára, az általam javasolt árfolyam szerint szoktam riált venni. Az is előfordult, hogy pénzváltás után meghívtak

ebédelni, és a beváltott pénz felét otthagyták az étteremben. Így az árfolyam anélkül javult, hogy hozzáértem volna a pénzhez. Egyébként az iráni nép nemcsak az amerikai dollárt szereti, hanem istenítik magukat az amerikaiakat, az amcsi politikát is és mindent, ami az új kontinensről jön. Sajnos az amcsik már pár éve embargót vezettek be, így a Visa-kártyát nem lehetet használni.

Már a negyedik hetet kezdtem meg Iránban, és szépen-lassan megszoktam ezt az életformát. Először szokatlannak tűnt az emberek közvetlensége, aztán rájöttem, hogy pont ez és az őszinte kommunikáció az, ami az európaiakból már kihalt. Ha megálltam informálódni, akkor általában megkérdeztem, hogy van az illető, elmeséltem, honnan vagyok, és csak utána beszélgettünk az útról. Fantasztikus volt megtapasztalni, hogy nem a pénz és az idő az elsődleges dolog a világon, és már akkor eldöntöttem, hogy ebből a mesés világból megpróbálok valamit hazahozni. Persze az is furcsa volt számomra, hogy ezek az emberek mennyire elvágyódnak hazájukból. Nem bírtam őket kitéríteni abból a tévhitből, hogy az ő Nyugatról és az amerikaiakról álmodott képük csak egy rózsaszín mesevilág.

Idézet a naplómból:

„2005. 8. 12. – 44. nap - péntek - 84km - 5h 29min - 250 m szintkülönbség. Bandar-e-Anzali–Kharjegil

Ma igazán nehéz napom volt. Bár reggel megfürödtem a tengerben, ezenkívül más kellemes dologban nem volt részem. Megint szembe fújt a szél, és a hasmenés is ma tetőzik. Ilyenkor pedig nincs idő megfelelő helyet keresni. Csutkafék, és ezerrel jobbra a legközelebbi bokorba. Aztán a dolog után tolom vissza a bringát az aszfaltra, és látom, mind a két kerék defektes. Na, megint vesztettem legalább egy órát, és a javítás végére épp délután kettő van, a legnagyobb meleg kezdete. Kénytelen vagyok négyig szieszтázni. A következő tervem: estére elérni Givit,

ahol a térképem szerint van vasútállomás. Innen szeretnék eljutni Tabrizba, mert a 12 naposra tervezett ittlétem lassan eléri az egy hónapot, és annak a túllépése súlyos következményekkel járna a harmincnapos vízum miatt. Giviben tudtam meg, hogy a térképemen berajzolt vasút csupán tervként létezik. 25 éves tervként. Bár én még a 25 évet is kétlem ilyen sziklás terepen. Így az útvonal újabb kettő nappal és 170 kilométerrel lett hosszabb.

2005. 8. 14. – 46. nap - vasárnap - 87,30km - 7h 05min - 1005 m szintkülönbség.

Firuz Abad után – Tabriz

Reggel kialudva, fitten ébredtem. Tegnap este megettem az utolsó otthoni tésztámat is. Ez volt a mentőöv számomra. Egész nap úgy tekertem, mint a gép. A mászást tovább folytattam 1100 méterről 1890 méterig. Az utat most építik, ezért egy csomó helyen nehezen járható. Miyanehig csak egy helyen tudtam vizet és kekszet beszerezni. Az út a hegyekből egy óriási katlanba vezetett. Körben barna, sárga, fekete színű hegyek és elviselhetetlen meleg. Egész nap egy autóval sem találkoztam. Délután kettőre érkeztem Miyanehbe. Egyenesen a barátom üzletébe tekertem, de ő nem volt ott. Kigurultam a vasútállomásra. Már a városban mondták, hogy jobb lenne, ha busszal mennék. Az állomáson aztán találkoztam Mehdivel, a mozdonyvezetővel, aki rábeszélt, hogy menjek busszal. (Elmesélte a legutóbbi vonatkatasztrófa történetét.) Már megint a helyieknek volt igazuk, mert a bringaszállítás abszolút nem jelentett gondot a buszon, és a légkondis Volvo busz 3 óra alatt tette meg a 170 km-es utat Tabrizba. A jegy ára 20 ezer riál, azaz 2,2 USD. Előtte azonban a helyi usziba mentem zuhanyozni, ahol elég nagy feltűnést keltettem azzal, hogy meztelenül zuhanyoztam. Ott könyörgött az úszómester, hogy vegyek fel legalább egy idegen úszónadrágot, ha már a sajátomat nem vagyok hajlandó előhalászni. Közben 40 em-

ber bámult csodálkozva a zuhanyzókabin előtt. Mint később megtudtam, a férfiak nem meztelenkedhetnek idegenben: tiltja a vallás és a politikai vezetőség. Este telefonon egyeztettem Mehdivel, másnapi kísérő partneremmel a tabrizi programot. Ezután az Elgoli-parkba tekertem, ahol a már jól bevált katonai sátor mellett kempingeztem."

Tabrizban, a kétmillió lakosú városban ismét egy szép napot töltöttem. A világ legnagyobb bazárjának utcácskái 3,5 kilométer hosszan kanyarognak, és nincs olyan utca, ahol ne akarna valaki az üzletébe egy beszélgetésre meghívni. Itt szereztem be ismerőseimnek az utolsó ajándékokat (8x8 méteres perzsaszőnyeg stb.). Másnap reggel a buszállomáson találkoztam egy cseh sráccal, aki épp Új-Zélandról tartott hazafelé. Már másfél éve volt úton autóstoppal. Tabrizból Makuba buszoztam. A kb. 220 kilométeres útra 1 USD volt a jegy, a bringát viszont nem engedte felrakni a sofőr. Szerencsére, amint Mehdi fogalmazott: No problem. Azaz Iránban nincsen lehetetlen és 2 USD baksis fejében az ügy pillanatokon belül el volt intézve. Igaz, ez kétszerese volt a menetdíjnak.

Makuban, az utolsó iráni városban két jó barátom, Rasul Akbary és Valy Golabi – akikkel még az iráni út elején ismerkedtem meg – elvittek gyalogtúrázni. A városból a 40 kilométerre fekvő határhoz indultam, amikor találkoztam Félixszel. Japán útitársával Indiából autózott Pakisztánon keresztül hazafelé Németországba. A narancssárga Volkswagen mikrobuszon két bringa is ott feszített. A határhoz sötétedés előtt érkeztem. Az iráni rész nem tartott tovább tíz percnél. A törököknél viszont megint bordel volt, és annak ellenére, hogy Félixéknek vízumot sem kellett váltaniuk, hamarabb érkeztem Törökországba, mint ők. A legközelebbi kemping az Ishak Pasa Seray alatt található. Ezt a 40 kilométert viszont nem akartam sötétben megtenni, mert ismét a legveszélyesebb

kurdlakta területen voltam. Bevártam Félixet. Jó fej volt: a bringát és a csomagokat bevágtuk a mikrobusz ágyára, és indultunk a Murat kempingbe. Nem haladtunk két kilométert a határtól, amikor megállítottak. Határőrök voltak. A kocsit akarták átvizsgálni. Láttam Félixen, hogy valami nincs rendben. A határőr megkérte, nyissa ki a kocsi hátulját. A német srác elkezdett izzadni. Hirtelen végigfutott az agyamon, mi van, ha frissen szerzett útitársaim kábítószert csempésznek. Ha elkapnak, senki nem veszi be, hogy épp az előbb szálltam be a kocsiba. Hirtelen lecsukódott a mikrobusz hátulja. Félix visszaült a volánhoz, és beindította a motort. Nem tettünk meg 50 métert, amikor elkezdtek a japán sráccal örömükben üvölteni. A kempingben mutatták meg, hogy az ágy tele volt pakolva benzinnel töltött műanyag flakonokkal. A srácoknak sikerült 450 litert átcsempészni, így kamatoztattak 40 dollárt 900-ra.

Másnap, a 26 napos iráni út után megkezdtem második látogatásom Törökországban. Diyarbakirból délnek indultam Van város és tó irányába. A legfőbb gondot ezen a törökországi és iráni határvonalon ismét a kurdok jelentették. Szigorúan sisakban tekertem, és lelkiekben felkészültem, hogy az első kurd gyereket, aki követ dob felém, addig ütöm, amíg mozog. Mit ad Allah, az első kő egy 10 éves kislány kezéből repült. Most mit csináljak vele?

Ez a hegyi szakasz azért volt nehéz, mert fel kellett másznom az eddigi legmagasabb hágóra (Tendürek Gecidi, tszfm. 2644 méter). Útközben több kurd falut érintettem, és szinte mindenhol megkergettek. Sokszor csak úgy sikerült megmenekülni, hogy egy felfelé kapaszkodó kamion hátulját kaptam el, amely gyorsabban húzott az utánam futóknál. Ugyanezen a napon két gyerek meg az öregapjuk tereltek egy szamarat az út mentén. Az egyik gyerek elkezdett bottal a kezében utánam futni.

Úgy 25 km/h-nál beiktattam egy satuféket. A gyerek ezerrel belém rohant, aztán lepattant, és az út közepéig repült. Leraktam a lábam, és röhögtem, hogy végre ezen az egyen kiélhettem a bosszúvágyam. Az öregapja is röhögött rajta, aztán még meg is rugdosta.

Vanba, a Van-tó partjára 180 kilométer után érkeztem. A déli partszakasz autóúton 143 kilométer. Hajóval viszont sokkal kényelmesebb és olcsóbb (4,5 óra és a jegy ára 3 líra – 2 USD). Még az éjjel továbbutazhattam volna, de inkább elhalasztottam másnapra az utat. Hajóm Tatvanban kötött ki. Innen magába a földi paradicsomba tekertem fel. A Nemrút-krátertó szépsége leírhatatlan. Aki undorodik a luxusszállodáktól, és mégis valami feledhetetlen úti élményre vágyik, annak ide kell eljönnie. Az út 860 métert emelkedik a 2550 méter magas hágóig, amely a krátergyűrű legalacsonyabb pontja. Erről a magasságról aztán lefelé visz az út a 2250 méteren fekvő hideg, ill. meleg krátertavakhoz. Szeptember közeledtével a világ vándorai már hazafelé tartottak. Sok fáradt turista jött itt össze, többek között egy cseh Ararát-expedíciós csapattal is összefutottam. Ötvenegyedik napja voltam úton, és kezdtem érezni, hogy napról napra nehezebben megy. Megfáradtam, és a nap ereje Irán óta semmit sem csökkent. A naptól való bódultság mellé darázsharapást is összeszedtem. A daganattól az alkaromon eltűnt az egész könyököm, és az összes izmom fájt. Ez nem volt minden, mert másnap nagyon erős hasmenés kapott el. Hétszer kellet vécére mennem, de ennek ellenére megtörve is folytattam az utat, hisz minden egyes kilométerrel közelebb kerültem az otthonomhoz.

Pár nappal később az Eufrátesz folyón egy ingyenes komppal keltem át. Utam ezúttal a Nemrút-hegyen található nyílt szentélyhez és I. Antiokhosz király temetkezési helyéhez vezetett. A Kr. e. 1. századból származó kultikus helyet Narince faluból próbáltam taxival megközelíteni. A bazaltkőből kirakott út túl fáradalmas lett volna, ezért úgy

gondoltam, hogy taxival annyi időt spórolhatok, hogy a drágábbik megoldás lesz az olcsóbbik. A 23 kilométeres útra hosszas alkudozás után sikerült 30 helyett 12 lírában megegyeznünk. A taxis viszont a fuvar elején egy benzinkútnál állt meg, és arra hivatkozva, hogy nincs pénze, előlegnek 10 lírát kért. Aztán elindultunk, és 10 km után, pont, amikor emelkedni kezdett az út, leállt, mondván, hogy a kocsi nem fogja bírni az utat. Kipakolta a bringám, és otthagyott. Ezek után volt pofájuk megkérdezni a törököknek, hogy türkye güzel? Mármint, hogy szép és kellemes-e Törökország? Hát nem! És ezt az arcukba is mondtam, mert ez nem először fordult elő. Pénzéhes emberek, és ha nincs egy kis baksis, akkor mozdulni se hajlandók. Elhatároztam, hogy Nemrút után minél hamarabb lelépek Törökországból. Nem fognak többet átverni!

5 órán keresztül toltam az 50 kilós bringát 2 km/h-val a barátságtalan pusztaságban. Sötét lett, amire felértem a 2150 méter magasan fekvő sziklaszobrokhoz. Két pécsi srác járt errefelé bringával még 1998-ban, és az ő úti beszámolójuk alapján, amely még a BikeMag elődjében jelent meg, döntöttem el, hogy egyszer eljövök ide. Hát most sikerült. Kilencéves álmom vált valóra. Egy teljes napot töltöttem a Nemrút-hegyen. Innen még két napot tekertem a gölbasi-i vasútállomásra, ahonnan Afyonon keresztül vonatoztam Balikesirbe. Az indulás és az érkezés között 36 óra telt el. Hogy érzékeltessem, mekkora az ország, 10 napot tekertem nyugatnak, aztán 1300 km-t vonatoztam és még 4 napot tekertem.

A hegyekből jutott az utolsó napokra is bőven. Itt sikerült új sebességi rekordot is felállítanom: 96 km/h. A Dardanella-tengerszorosban óriási szembeszél támadt. Annyira fújt, hogy 20 km-en keresztül toltam a bringát. Estére értem Canakkaléba, ahonnan komppal keltem át a Dardanellákon a szemben fekvő Kilitbahirba, hogy újra Eu-

rópában tekerhessek. A Törökországban eltöltött 24 nap alatt 1665 kilométert tettem meg.

Szeptember 1-jén érkeztem Görögországba. A négynapos itttartózkodás alatt a következő útvonalon haladtam: Alexandroupolis–Xanthi–Drama–Sidirokastron. Az expedíció előtt időhiány miatt nem készültem fel a görög ábécéből és a nyelvből sem. Ezért mindjárt az első nap próbáltam ezt a hiányosságot bepótolni. Egy születésnapot ünneplő nyugdíjaskörbe csöppentem a tengerparton, és azonnal össze is állítottunk egy német–angol–görög szótárat. A szótárba azonban egy kis hiba csúszott, amikor a Magyarország – Hungary szót fordítottuk. Görög jelentése – pinao – nagyon megtetszett, és megjegyezni sem volt olyan nehéz, mint a többi görög szót, így minden találkozásnál ezzel kezdtem. Ezt követően azonban elég sok meghívásom akadt. Hoztak kaját, vagy behívtak enni. Az utolsó nap tudtam meg, hogy a pinao angolul nem Hungaryt, hanem hungryt jelent – magyar jelentése éhes. Amúgy Görögország jó hely, az utak kiválóak, és a rendőrök abból sem csináltak problémát, hogy az autópályán bicikliztem 50 kilométert. Xanthi városában ünnepeltem az 5000-ik kilométert.

A 68. napon léptem be Bulgáriába, ahol megint nagyon jól éreztem magam. Újra megértettek, ha szlovákul beszéltem, és a kaja is olcsó volt. Ismét egy nagyon szép részt látogattam meg. A Rila-hegységben közülük rengeteg csúcs emelkedik az egekig, hetvennyolc meghaladja a 2500 métert. Ezek között a sziklacsúcsok között fekszik 140 tengerszem, amelyek még a jégkorszak maradványai. A bolgár történelembe való betekintést mégsem ezek a hegyek adják, hanem sokkal inkább az általuk közrefogott kolostorok. Az egyik legrégibb szent helyhez, a Rila-kolostorhoz tértem le két napra a főútvonalról. A sűrű erdő mélyén fekvő, erődrendszerrel körbevett szent építményt Ivan Rilski alapította a X. században.

Itt töltöttem az éjjelt is egy kempingben, mert az egycsillagos Rilast Hotel 20 euró lett volna, a kemping meg 3-ból kijött. Az ősz azonban egyre inkább közeledett, és a hajnali hidegek, ill. a pára kezdték a legfőbb gondot jelenteni. Szeptember 6-án, reggel 5 °C volt, így az 5 órai indulást a Maljovica 2719 méteres csúcsára elhalasztottam, és egyben le is késtem. Így csak az ösvény elején levő vízeséseket fotóztam le, de azt hiszem, már ezért is megérte egy órát gyalogolni. Az utolsó bulgáriai napon Szófiában tekeregtem. Ismét megálltam a Sipka utcai kávéházban, ahol nagyot néztek, hogy két hónap után megint megjelent az az őrült, aki a számítógép mellé szokta bekönyörögni a felmálházott bringáját. Az éjjelt már a szerb részen töltöttem a kamionparkolóban, ahol egy félméteres hazai kolbit toltam az arcomba egy magyar kamionossal.

A 72. napon újra Szerbia-Montenegróban tekertem. Az itt eltöltött öt napot arra használtam ki, hogy felszedjek pár kilót. Az útvonal gyönyörű volt: Pirot, Nis, Aleksinac, Lapovo, Belgrád. De Szerbiába nem csak a friss burekért (húsos, sajtos v. túrós rétes) érdemes átruccanni. Csodálatos a természet, és ehhez gyakran elég csak a főútvonalat választani, nem muszáj letérni a hegyi utakra sem. Ilyen szép a szakasz pl. Pirot és Nis között, ahol az út végig alagutakon keresztül halad, és két hegyóriás között cikázik a vasúttal párhuzamosan kilométereken keresztül. A Belgrád előtti szakasz egy kicsit uncsi volt, mert az autópálya mellett tekertem, hogy minél hamarabb elérjem a fővárost. Hegyekből azért akadt itt is bőven. Belgrád előtt Vincon, az archeológiai kutatóközpontban aludtam, és csak másnap mentem be a városba. Belgrád nem túl nagy város, 10 perc bringával a központ, és újabb 10 perc, amíg kitekertem. A legtöbb épület jellegtelen, 20. századbelinek tűnő, de ha erre jársz, mindenképpen érdemes bemenni a várba, ahonnan szép kilátás nyílik a városra, és egy csomó hadigépjármű van kiállítva. A bazilika épp zárva volt, amikor ott vol-

tam. Szerencsére a nyomát sem láttam a háborúnak vagy aknázásnak az úton, az emberekkel pedig csak jó tapasztalataim voltak. Több meghívásban is részem volt. Belgrádból elküldtem a rendelést a Varga családnak (Áginak) Szegedre a gulyáslevesre, ami már nagyon hiányzott.

Belgrádból ismét nyomtam a kilométereket, hogy időben érkezzek Zentára. Dudi – a Szabadság Vándorai Túrakerékpáros Egyesület egy tagja Komáromból – is Ágival tartott, hogy együtt üdvözöljenek a magyar határ előtt. Magyarkanizsán ittunk egy sört, és már hárman folytattuk az utat a gulyáslevesig, azaz Szeged városáig. Ágiék szülei megint kitettek magukért. A Varga család nagyon vendégszerető, és legszívesebben még maradtam volna, de most az expedíció vége közeledtével ismét kötelességeim akadtak. Tartanom kellett magam az időpontokhoz.

Ópusztaszeren ünnepeltem a 6000. kilométert. Az utolsó előtti, 79. napon a Szentendre–Párkány szakaszt teljesítettük. Nagy meglepetés volt számomra, amikor megláttam szembetekerni egy jó barátomat és támogatómat, Kamilt. Mint megtudtam, Dudi végig titkos jelentéseket küldött hollétünkről, hogy Kamil, a Piko kerékpáros klubtól elém tudjon jönni. Így Pilismaróttól ismét hárman és tempósan tekertünk, hogy Párkányban már otthoni sörrel olthassuk szomjunkat.

Az utolsó – a 80. – nap esővel és szembeszéllel kezdődött. Talán ha nem tekernek előttem a szurkolóim, akkor be sem értem volna szülővárosomba, Komáromba. Itt már vártak a Krisztián virágüzletben, ahol nyolcvan napon keresztül egy kis fotókiállítás várta a betévedőket és az időközben létrejött fun klub tagjait. A pezsgőfürdővel azonban nem ért véget az expedíció. A végcél Dunaszerdahely, Vámbéry Ármin „szülővárosa", ahová Krisztián és a komáromi haverok egy nyolcméteres magyar zászlót lengetve kísértek el.

A Vámbéry téren a barátok és rajongók mellett köszöntött Hodossy Gyula, a Vámbéry Polgári Társulás elnöke,

Csáky Pál, a szlovák kormány alelnöke és Berényi József, a szlovák kormány külügyminisztériumának államtitkára. Kezdetét vette a végső ünneplés, de ugyanakkor egy szomorú érzés is eltöltött. Akármennyire is szerettem volna folytatni az utat, nem lehetett. Vége. Haza kell menni, és élni úgy, mint azelőtt. De úgy már soha nem fog menni. Vége lett. Olyan érzésem volt, mintha az emberek jobban örülnének a sikeremnek, mint én magam. Csak éppen az ő számukra nem ért véget semmi. Örültek, hogy itthon vagyok. Itthon! Mert látták a testem. Látták a lábakat, amelyek végighajtották a bringát a poros utakon. De nem látták a belsőt, a lelket, a gondolatot, amely valahol messze, Perzsia varázslatos tájai felett szállt. Nehéz visszatérni, mert közben rájöttem, hogy a cél nem maga a végcél, hogy nem az jelenti az örömet, ha valamit megszerzek. Sokan értelmetlen célokat tűznek ki maguk elé. Még nagyobb lakás, autó, még több pénz. És amikor megvan, akkor ürességet éreznek, és hiányolják a boldogságot. Utam során megtanultam erőt meríteni a negatívumokból. A szenvedés, a meleg, a szél vagy épp a fizikai teljesítőképesség határainak feszegetése nem feltétlenül jelentenek rosszat. Hisz saját magam választottam ezt az utat, önmagam voltam sorsom okozója. Egy idő után eljutottam arra a szintre, hogy ezek jelentették számomra a lelki megtisztulást. A zarándok – aki teljesíti a fájdalmakkal teli gyalogutat Santiago de Compostellába – ugyanígy nyeri el a lelki megtisztulást és megvilágosodást. Valamennyire zarándoknak vallom magamat is. A XXI. század kerékpáros zarándokának, aki elindult nagy utazónk, Vámbéry Ármin nyomába. Az úton jöttem rá, hogy az igazi boldogságot nem a cél jelenti, hanem az út, amelyen azt eléred. Rajtad áll, hogy mit teszel holnap, de ne feledd, szabad vagy és a boldogságod, a jövőd a Te kezedben van.

Dobrovits Mihály

DEGUIGNES MAGYARORSZÁGON

Ez a munka ott folytatja, ahol az előző írásom abbahagyta.[1] A Vámbéry előtti Kelet-kutató nemzedék ismereteit kívánja górcső alá venni. Tekintve, hogy az egész anyag nem férne el egyetlen tanulmány keretei közt, ezért megelégszik egy momentum, a kínai források felhasználása körül történtek részleges bemutatásával.

Az európai Kelet-kutatás (orientalisztika) bölcsőjét Franciaországban ringatták. A jelenlegi Nemzeti Könyvtár (Bibliothèque Nationale) elődje, a Királyi Könyvtár (La Bibliothèque du Roi) volt az első olyan intézmény, amely már XIV. Lajos alatt tudatosan kezdte gyűjteni a keleti műveltségek, elsősorban a kínai írásbeliség darabjait. Ez a folyamat XV. Lajos uralkodása alatt is folytatódott, s ebben a korban látott napvilágot a legrégebbi, folyamatosan fennálló orientalisztikai folyóirat, a Journal Asiatique. A francia arisztokrácia Kína iránt rajongása teremtette meg a chinoiserie európai kordivatját. A Kína iránti rajongás és a chinoiserie előzménye pedig a jezsuiták kínai missziója volt. Az ő tevékenységük kapcsán ismerte meg először az európai közvélemény Kínát.

Ez a folyamat azonban korántsem volt súrlódásoktól mentes. A Kínát hosszú idő után újra felfedező jezsuiták

ugyan jelentős szerepet játszottak abban, hogy közelebb hozzák egymáshoz a két kultúrát, módszereik nem nyerték meg a pápai kúria tetszését. A jezsuitákat azzal vádolták ellenfeleik, főképp a dominikánusok, hogy túlzásba vitt és indokolatlan engedményeket tesznek a kínai konfuciánus hagyománynak, s ekképpen az eretnekség bűnébe is estek. Ez volt az úgynevezett „rítusvita".[2] 1696-ban jelent meg Párizsban Louis Le Comte műve, amely ellen már a lehető leghatározottabban lépett fel az egyház.[3] Le Comte annak a véleményének adott hangot, hogy a jezsuiták tulajdonképpen XIV. Lajos politikáját követik, míg a dominikánusok a pápai politikát szolgálják. Erre válaszul a kúria teológusai teljes mellszélességgel indítottak támadást a jezsuiták ellen. A munkát 1704-ben a katolikus egyház hivatalosan is elítélte. A Kína ismeretéről szóló vita voltaképpen teológiai és filozófiai vitává vált. Továbbá politikai kérdéssé is. XV. Lajos Franciaországában a „sinofilia" bekerült a felvilágosult abszolutizmus legitimációs érvrendszerébe.[4]

E megismerési folyamat terméke volt az a mű, amelynek hatásával, különösen pedig magyarországi ismeretével szeretnénk foglalkozni. Éppen harmadfél évszázada, 1756 és 1758 között jelent meg Párizsban, öt kötetben Joseph Deguignes nagy műve, az Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux, az első olyan mű, amely az ázsiai lovas nomád népekre vonatkozó nyugati leírások és a kínai történeti források egybevetésén alapult. E műnek köszönhetünk számos olyan közhelyet, amelyet az európai történetírás napjainkig használ. Innen származik többek között az ázsiai hiung-nuk és az európai hunok, valamint az ázsiai zsuan-zsuanok és az európai avarok azonosításának elmélete. Deguignes munkája hamar megtalálta az utat Magyarországra. A tudós jezsuita Pray György már 1761-ben hivatkozott Deguignes munkájára, s a később-

biekben is rendszeres referenciamunkaként használta azt.[5]

A kiváló nyelvtehetségű Deguignes, illetve nevének szabályosabb alakja szerint Joseph de Guignes (1721–1800) orientalista a Királyi Könyvtár keleti nyelvi fordítója és titkára volt, ezenfelül az Académie des inscriptions et belles-lettres tagja, a Collège de France szír professzora, valamint a Louvre régiségeinek őre. Bár számos keleti nyelvet ismert, saját bevallása szerint elsősorban a kínait tartotta a magához legközelebb állónak.

Nagy műve bevezetésében így írt a saját munkája előzményeiről:

„A Királyi Könyvtárban, amely az ezen értékes kincsestárra ügyelő M. Bignon felügyeletével és Salier abbé és Melot urak gondosságából naponta újdonságokkal gyarapodik, megtalálható minden, ami csak a keletiek, a törökök, arabok és a kínaiak hagyatékából a legérdekesebb. Megtalálhatók itt mindenekelőtt azok a könyvek, amelyek a kínaiak által írott leghitelesebb és legtöbbre becsült művek. (...) Az első ismereteket, amelyek e nyelvekre vonatkoznak, annak a szeretetnek köszönhetjük, amellyel a Nagy Lajos [ti. XIV. Lajos, D. M.] folyamatosan viseltetett a széptudományok haladása iránt. Az ő uralma alatt egy Hoam-ge nevű kínai érkezett Franciaországba. M. Bignon őt felvette Őfelsége Könyvtárába. A Tudományok e Védnökének felügyelete alatt ez a fiatal Idegen összeállított némely feljegyzéseket, azonban a halál megakadályozta, hogy befejezze művét.[6] Ekkor a hatalmas műveltségéről ismert idősebb M. Fourmont, akinek különös tehetsége volt a nyelvek szabályainak megállapításában, megbízást kapott arra, hogy vizsgálja meg M. Hoam-ge irományait. A legkitartóbb munka következtében eljutott egy nyelvtan és egy szótár összeállításáig.[7] Azért, hogy ezt az új tudományágat pártolhassák és hogy ezt az új ismeretforrást minél termékenyeb-

bé tegyék, nagyszámú kínai könyvet hozattak. XV. Lajos, aki nem volt kevésbé buzgó nagy hírű Elődjénél, folytatta a kínai irodalom pártfogását. Rendeletére, a Nyelvtan és a Szótár kinyomtatása végett több mint százhúszezer kínai írásjegyet vésték. (...) Magam [ti. Deguignes] M. Fourmont felügyeletével láttam a keleti nyelvek, különösen a kínai nyelv tanulmányozásához. E Tudós halála után abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy a Királyi Könyvtárba kerülhettem, ugyanazzal a feladattal, mint egykor ő. Következésképpen, úgy gondoltam, az a kötelességem, hogy a Franciaországba hozott könyvhalomban található ismeretek közzétételével tegyem hasznossá magamat nemzetem számára."[8]

A későbbiekben felhívja a figyelmünket arra, hogy kínai források alapján már egy rövid munkát közölt a hunok eredetéről.[9] Most ismertetett munkája előszavából világosan kiderül, hogy Deguignes nem választotta el a hunokat a nyomukban érkező török népektől.[10] Munkája bevezetőjében megemlítette azt is, hogy elsősorban a kínai forrásokra kíván támaszkodni, azonban felhasználta az arab írásbeliség hagyatékát is. Az általa „arab hagyománynak" tartott szerző azonban – bár arab nevet viselt – török volt. Abú l-gází Bahádur hán, hívai uralkodó és történetíró, akinek művét a XVIII. században egyébként éppen francia fordításból már szórványosan ismerték Magyarországon is.[11] Forrásai közt természetesen ott szerepelnek az antik auktorok is, azonban, bármi meglepő, a szerző tudatosan mellőzte a magyar krónikahagyomány hun hagyományát. Erről ő maga így ír:

„Meglepő lehet, hogy egyáltalában nem használtam fel az Attila alatti hun betörések kapcsán a magyar történetírókat. A magyarok, akik magukat a hunoktól leszármazottaknak tartják, számos részletet közölnek átvonulásaikról, hadjáratairól, hódításaikról, és ezer olyan részletet közölnek velünk, amelyeket nem találunk másutt. Ez

a legfőbb oka, hogy elvetettem őket, csak kevés az egyezést találtam köztük és a görög vagy a római történetírók közt, láthatóan nagymértékű az anakronizmusuk, és a mesék, amelyeket locsognak, kétséget ébresztettek bennem a továbbiak hitelessége iránt is."[12]

Deguignes érvelése, miszerint egy különösen figyelmen kívül hagyott nép történetét kívánja megírni, különös visszhangja Montesquieu (1689–1755) LXXXI. perzsa levelének, amelyben a szerző éppen arról elmélkedik, hogy a világon hadi dicsőségben egy nép sem múlta felül a tatárokat, mégis, történetírók hiányában, dicsőségük az ismeretlenség homályába vész.[13] Világos, hogy Deguignes műve jelentős olvasói érdeklődést elégíthetett ki a maga idején. Ami a hunok és a török népek azonosítását illeti, annak alapját nyilvánvalóan az a kínai forrásokban megőrződött eredethagyomány jelentette, amely a törökség „névadóinak" számító türköket a hiung-nuktól származtatta.[14]

Ami a modern tudományosság e kérdésre vonatkozó álláspontját illeti, akadnak meghatározó tudósok, mint például a Belső-Ázsia története legjelentősebb szaktekintélyének számító és a türk eredethagyománynak is önálló munkát szentelt Sinor Dénes, aki közönséges kínai irodalmi toposznak tartja ezt a kapcsolatot.[15] Más kutatók, mint például a német Annamarie von Gabain, az orosz Sz. G. Kljastornij, illetve a magyar Ecsedy Ildikó, eltérő érvrendszerek alapján, de részben vagy egészben hitelesnek tekintik a kínai hagyomány erre vonatkozó híradásait.[16]

Más a helyzet azzal a szintén Deguignes nevéhez fűződő és azóta is sokak által vitatott elmélettel, amely szerint az európai hunok őse a kínai forrásokban hiung-nu néven szereplő belső-ázsiai nomád nép lenne. A tudomány harmadfélszáz éve nem adott végleges választ erre a kérdésre. A vita horderejét jól érzékeltetni, hogy az

amerikai-kanadai David C. Wright két tanulmányt is szentelt a vita történetének.[17]

A mi számunkra jelenleg e vita története és alakulása érdektelen. Sokkalta fontosabb az, hogy hatott Deguignes elmélete Pray Györgyön (1723–1801) keresztül Magyarországon.

A tiroli eredetű német családból származó Pray György 1723. január 11-én született Érsekújvárott, de később a család állandó lakóhelyén, Pozsonyban nőtt fel.[18] A Jézus Társasághoz 1740-ben csatlakozott, s az 1754-ben pappá szentelt Pray György (akinek szemináriumbeli társa volt Sajnovics János) 1755-ben került tanárként a bécsi Theresianumba.[19] Itt ismerkedett meg az intézmény nagy hírű könyvtárosával, Erasmus Fröhlichhel († 1758), aki maga is kiváló történész lévén igyekezett rávenni fiatalabb rendtársát a magyar őstörténet művelésére.[20] Kérdés, Fröhlich biztatásában mennyiben játszott szerepet a fiatalabb kolléga iránti jóindulat, s mennyiben a jól felfogott rendi érdek. Pray magyar őstörténeti munkássága ugyanis hamarosan egy nagyobb horderejű vita mellékhadszínterévé vált.

A jezsuiták már korábban sokat tettek a magyar történelem legkorábbi szakaszainak megismertetéséért. Többek közt már fél évszázaddal Desericzky Ince kiadása előtt, 1695-ben lemásolták a Julianus barát híres útjáról készült jelentést.[21] Pray azzal kísérelte meg korszerűsíteni a korábban a magyar történetírásban megcsontosodott hun-magyar eredethagyományt, hogy Deguignes munkájára támaszkodva (voltaképpen annak vonatkozó részeit latinra fordítva) újraértelmezte a hun-magyar viszony alakulását. Pray életrajzírója, a később szintén Kínában misszionáriuskodó jezsuita Lischerong Gáspár szerint Deguignes munkáját rendtársa, Ribics Ferenc küldte meg Praynak.[22] Művelődéstörténetileg érdekes adalék, hogy Deguignes munkáját Pray francia eredeti-

ben olvasta, és annak nyomán ismertette meg a magyarországi olvasóközönséggel, lévén, hogy a munka német nyelvű kiadása csak jóval később, 1768 és 1771 között jelent meg.[23] Pray eleve tisztában volt azzal, hogy munkája nagy vihart válthat ki Magyarországon, ezért már annak előszavában igyekezett a várható felháborodás elejét venni.[24] Szavainak címzettje az a Desericzky Ince (1702–1763) volt, aki nem sokkal az ő munkájának megjelenése előtt tette közzé, József római királynak (a leendő II. József császárnak) ajánlva, a maga ötkötetes magyar őstörténeti kompendiumát.[25]

Pray és Desericzky ellentéte kétséget kizáróan több volt, mint egy ifjabb és egy idősebb kartárs rivalizálása. Megtalálhatjuk benne a két rend és a két nagy katolikus iskolahálózat, a piaristák és a jezsuiták hagyományos versengésének elemeit is. Pray forráskritikai módszere pedig kétségkívül korszerűbb volt Desericzky minden tücsköt-bogarat egy zsákba hordó hozzáállásánál. Bár nagy hasznot hajtott a tudománynak Julianus barát úti jelentésének első közzétevőjeként, művében összekeveri a vatikáni könyvtárban talált, s általa a magyarokkal azonosíthatónak vélt szkítákra, amazonokra, hunokra, avarokra, kunokra és más népekre vonatkoztatható adatokat, az olyan kegyes csalásoktól sem riadva vissza, mint például a Szent Orsolya történetében szereplő hunok szerepének a „sunokra" ruházása. Desericzky feltételezése szerint a hunok őshazája a Volgától keletre lehetett. Miután igyekezett bebizonyítani az általa egy szóval „szkítáknak" nevezett hunok, avarok, magyarok rokonságát, ezt egy Noétól Szent Istvánig terjedő genealógia elkészítésével is demonstrálta. A hun–avar–magyar azonosítás alapján pedig a magyarok első, második s harmadik pannonniai letelepedéséről beszél, s a magyarságnak a jelenlegi hazájához fűződő „örökösödési jogát" hangsúlyozza.[26]

Szkepszissel kell viszont fogadjuk Görömbei András azon megállapítását, miszerint Desericzky elmélete „a lassan kialakuló pánmagyar elmélet felé mutat, melyhez még történetírásunk első igazán széles látókörű és kritikus elméje, Pray György is ad történészi segítséget".[27] Desericzky és Pray közt ugyanis éppen az a különbség, hogy amíg az előző, miden tárgyi tudása mellett, ragaszkodott a magyar őstörténet hagyományos, rendies felfogásához, amelyben Attila király, elődeivel és utódaival egyetemben, a rendi szabadságára büszke natio Hungarica megteremtője, s éppen ezért is csúszik ki az anyaga a keze közül, addig Pray feláldozta ezt a képet az általa korszerűnek vélt tudományos igazság oltárán, s nem a magyarság őstörténetében kereste a rendies nemzeti jogvédelem alapjait.

Desericzky elképzeléseivel ellentétben Pray világosan elválasztja egymástól a hunok, az avarok és a magyarok népességét. Leszögezi, hogy a hunok elődeiről semmi biztos ismeretünk nincs. A korábbi, mindent egy zsákba hordó gyakorlattal szemben világosan elkülöníti egymástól a hun, az avar és a magyar etnikumokat is. Ami a honfoglaló magyarokat illeti, őket Pray György a bizánci évkönyvekben turkoi, a kínai hagyományban t'u-küe néven szereplő néppel azonosítja. E szerint az elmélet szerint tehát a honfoglalás előtti, illetve a honfoglaló magyarok, akiket a bizánci szerzők turkoi néven neveznek, voltaképpen a kínai és a bizánci források (nyugati) türkjeivel lennének azonosak. E türkök egy része behódolt a kínaiaknak, más részük viszont a Volga és a Don környékére vándorolt, s itt a besenyők támadása következtében két részre szakadva, keleti águk a leendő Oszmán Birodalom törökjeinek ősévé vált, nyugati águk pedig az Etelközben telepedett le. A magyar honfoglalás történetére nézve azonban a Thuróczyra támaszkodó Deguignesnyel szemben Pray legfontosabb forrása Anonymus.

Igaz, ő az Anonymus honfoglaló magyarjaival a kabarokat azonosítja, akik a délről jövő „turkokkal" egyesültek.[28]

Deguignes-nek a magyarok származásáról vallott elképzeléseit az alábbiakban foglalhatjuk össze. Deguignes a magyarok eredetét beolvasztotta a „nyugati türkökről" szóló elbeszélésébe.[29] Ami a nyugati türk hatalom genezisét illeti, véleménye szerint, a nagykán, aki a türk birodalom legfőbb hűbérura volt, hercegei közt szétosztotta a birodalom kormányzását. A dinasztia egy tagja viselte gondját a nyugati végeknek.[30] Adataiban 840-re teszi, hogy a Kie-kia-su (Hia-kia-sze, a jenyiszeji kirgizek)[31] népe fellázadt a türkökét felváltó ujgur uralom ellen. Ők a ting-ling nép (Deguignes átírásában Tim-lim) és a kien-kunok (tkp. a jenyiszeji kirgizek paleoszibériai elődei) szállásterületén éltek, a Bajkáltól (De-guignes: Paikal) a Jenyiszej és az Ob mentén nyugat felé. E népeket 758 körül legyőzték az ujgurok (Hoei-ke, tkp. hui-ho), de O-ge kán, a kirgizek vezére, aki arra hivatkozott, hogy őse egy, a hun uralkodó (Tanjou, tkp. sanjü, ill. tanhu) által Szibériába száműzött kínai generális, Li-ling leszármazottja, fellázadt ellenük és húsz éven át harcolt velük. Deguines ezt követően röviden utal a jenyiszeji kirgizek ujgurellenes harcaira, illetve arra, hogy ezt követően a török népek eltűnnek Kína lá-tókörében.[32]

Deguignes szerint ez az uralkodó azonos lenne Ügyekkel, Árpád nagyapjával.[33] A magunk részéről korábban úgy véltük, a Deguignes által O-ge-khan néven emlegetett uralkodó egyébként valószínűleg azonos lehetett azzal az Ädiz törzsből származó hadvezérrel, aki a 790-es évek első felében az il ügäsi ('a birodalom bölcse') címet viselve uralkodott az ujgurok felett, tetszés szerint cserélgetve a kagánokat mindaddig, amíg 795-ben maga nem ült a trónra.[34] Michael Drompp időközben megismert kutatásai alapján azonban bizonyossá vált a számunkra, hogy

Deguignes az utolsó, 842-ben magát ujgur uralkodóvá nyilvánító Wu-kie kagán nevét építette bele a magyar leszármazás-hagyományba.[35]

A kínai tradíció felhasználása az utolsó, de talán a legfontosabb pont, amelyben Pray szembekerült idősebb kortársaival. Pray, ahogy azt műve előszavában és jegyzetapparátusában folyamatosan demonstrálja is, szorosan követi Deguignes Belső-Ázsiára vonatkozó munkásságát. Bár Deguignes világi szerző volt, akit nem kötöttek az egyházi rend szigorú szabályai, munkásságában vállaltan kötődött ahhoz a francia jezsuita tradícióhoz, amely épen a XVIII. században hívta ki az egyházi felsőbbség rosszallását.

A XVIII. századra az európai világ már rendelkezett tapasztalatokkal az Európán kívüli civilizációkkal való érintkezésben, mégis a kínai misszió szembesítette először azzal, hogy létezhet egy olyan, a nyugati hatalmakkal akkor még teljesen egyenrangúnak látszó civilizáció, amely mit sem tud a nyugati világ üdvtörténeti hagyományáról. Az Európában ebben a korban már ismert zsidó és muszlim hagyomány esetén ugyanis nem annyira az eltérő tradíción, hanem a közös örökség eltérő értelmezésén volt a hangsúly. Ez adta meg adott esetben a polémia hátterét is. Amerika, Afrika és Óceánia hagyományait pedig Európa ekkor még nem volt hajlandó komolyan venni. A politikailag még a muszlimok által dominált India (és a hozzá kapcsolódó kultúrák) felfedezése még csak a kezdeti stádiumban volt. Egyiptomot és az ókori Kelet más civilizációit a korszak még alig ismerte. A korszak Európája történelmi jogon lényegében egy „pogány" tradíciót volt hajlandó értékelni, az antikvitását, azonban azt is csak a keresztény tradíció által elfogadott mértékben.

A csapdahelyzet tehát nyilvánvaló. Amennyiben ugyanis a Res publica Christiana egyik tagja, a Magyar Királyság története kapcsán a kínai forrásokat hasznosan

ki lehet aknázni, szó sem lehet arról, hogy a kínai tradíció hamis mesék gyűjteménye lenne. Ugyanakkor, ha Pray felfogása (posztmodern kifejezéssel – narratívája) igaz, akkor nem csak a hagyományos magyar rendiség történelemfelfogása és az erre alapozott politikai és jogi igényei kérdőjeleződnek meg, de megkérdőjeleződik a bibliai üdvtörténet történeti hitelessége is.[36] Nem véletlen tehát, hogy a felvilágosodással szemben általában ellenséges Pray György vereségét éppen az okozta, hogy ellenfelei, különösen a Desericzky halála után az ellene irányuló támadásokat rendületlenül vezető Benedetto Cetto, a bibliai üdvtörténet felől támadták.[37] Cetto egyfelől okkal és joggal támadta Deguignes-nek azt a nyilvánvalóan romantikus elméletét, amellyel a kínaiakat a régi egyiptomiakkal igyekezett összefüggésbe hozni. Ugyanakkor viszont tovább is lépett és a kínai kultúra egészének értékét is igyekezett kétségbe vonni.[38]

Pray a támadások elől előre menekült, miután rendtársa és iskolatársa, Sajnovits János 1770-ben közzétette híres Demonstratioját, amely először bizonyította be a magyar nyelv finnugor voltát. Az egykori iskolatárs és akkor is rendtárs, természetesen előbb értesült e nagy mű várható megjelenéséről és a benne foglaltakról. Pray így már a kezdetektől kiegészítheti az általa vallott török-magyar rokonságot a finnugor rokonság tézisével.[39]

Jegyzetek

[1] Dobrovits Mihály: Utószó, in: Vámbéry Ármin: A magyarság keletkezése és gyarapodása (Dunaszerdahely 2003), 371–393.

[2] Várnai A.: Az európai Kína-kép alakulása és hatása a felvilágosodás korában, in: Klaniczay Gábor–Pajkossy Gábor–Ring Éva (szerk.): Dolgozatok a feudáliskori művelődéstörténet köréből (Budapest 1974), 129–131.

[3] Le Comte, L.: Noveaux Mémoires sur l'état présent de la Chine, Paris 1696.

[4] Várnai: Az európai..., 132–134, 145–146.

[5] Annales veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum ab anno ante natum Christum CCX ad annum Christi MCXCVII deducti ex maximam partem ex orientis, occidentiosque rerum scriptoribus congesti, opera et studio Georgii Pray, Societatis Jesu sacerdotis, Vindobonae MDCCLXI; Pray, G.: Epistola responsoria ad diss. apologeticam Josephi Innocentii Desericii... auctoris commentariorum de initiis ac majoribus Hungarorum, Tyrnaviae MDCCLXVI; Supplementum ad Annales Veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum congestos, opera et studio Georgii Pray, Societatis Jesu sacerdotis, Tyrnaviae MDCCLXIV.

[6] Hoam-ge 1716-ban halt meg, neve magyar tudományos átírással: Huan-ki, magyar népszerű átírással: Huan-csi (Wade-Giles: Huan-chi, pinjin: Hoanji).

[7] Fourmont, Étienne (1683–1745), franca klasszika filológus, orientalista. Latin, görög és sémi filológiai (arab és héber) tanulmányok után tanulmányozta a kínai nyelvet, 1737-ben tette közzé a Meditationes Sinicae, valamint 1742-ben a Linguae sinarum mandarinicae hieroglificae grammatica duxplex, latine... Item sinicorum Regiae Bibliothecae librorum catalogus... című munkáit. Fő műve a Réflexions sur l'origine, l'histoire et la succession des anciens peuples, Chaldéens, Hebreux, Pheniciens, Egyptiens, Grecs, etc. jusqu'au temps de Cyrus, amelyet halála után, 1747-ben tanítványai, Le Roux des Hauterayes és Deguignes tettek közzé másodszor, a szerző életrajzával együtt.

[8] Deguignes: Histoire générale..., I/1, viij-ix.

[9] «La lecture des Livres écrits en cette langue a donné naissance à un petit Mémoire Historique sur l'origine des Huns, que j'ai publié il y a plusieurs années.», Deguignes: Histoire générale..., I/1, ix; ez a cím szerint nem említett munka nagy valószínűséggel azonos lehet a szerzőnek a Bibliothèque Nationale katalógusa által tévesen 1760 körülre datált Mémoire historique sur l'origine des Huns et des Turks című, év nélkül megjelent művével.

[10] «Je me propose de donner dans cet Ouvrage l'Histoire d'une Nation presque ignorée, qui a établi en différens tems [sic!] de puissantes Monarchies dans l'Asie, l'Europe & l'Afrique. Les Huns, qui ont porté dans la suite le nom de Turcs, originaires d'un pays sité au Nord de la Chine, entre les fleuves Irtisch & Amour, se sont emparés peu à peu de toute la grande Tartarie.», Deguignes: Histoire générale..., I/1, v.

[11] Seres I.: „Gyöngyös kám"-tól „Batu mongol-magyar hadjáratá"-ig (Abulgazi Bahadir és Rasidaddin krónikáinak első magyar kutatói), in: Dobrovits M. (szerk.): A kísérlet folytatódik. A II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia (Dunaszerdahely 2005), 164–225.

[12] «On sera, peut- être surpris que je n'aie fait aucun usage des Historiens Hongrois pour l'irruption des Huns sous Attila. Les Hongrois, qui se regardent comme descendus des Huns, entrent dans les grands détails sur le passage, sur les incursions, sur les conquêtes de ces peuples & nous apprennent mille particularités que nous ne trouvons point d'aillerurs. C'est principalement cette raison qui me les a fait rejetter; le peu d'accord que j'ai trouvé entre eux & les Historiens Grecs ou Romains, les anachronismes grossiers dans lesquels on les voit tomber, les fables qu'ils débitent, me font douter de l'exactitude du reste.», Histoire générale..., I/1, xii.

[13] Montesquieu: Perzsa levelek (fordította Rónay György, Bukarest 1986), 136.

[14] Sinor, D.: The legendary origin of the Türks, in: Žygas, E. V. — Voorheis, P. (eds.): Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas (Indiana University, Uralic and Altaic Series 141, Bloomington 1982), 223–257; Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története (Szeged 1993), 61–63; Harmatta János: A türkök eredetmondája, Magyar Nyelv XCV (1999), 385–397.

[15] Sinor, D.: The legendary origin..., 225–226.

[16] Gabain, A. von: Hunnisch-türkische Beziehungen, in: 60. doğum yılı münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan. Symbolae Z. V. Togan (Istanbul 1950–1955), 14–28; Kljastornij,

Sz. G.: Drevnyetjurkszkie runyicseszkie pamjatnyiki kak isz' tocsnyik po isztorii Szrednyej Azii (Moszkva 1964), 108–114; uő: Problemi rannyej isztorii plemenyi türk „Asina", in: Novoje v szovjetszkoj arheologii. Materiali i isszledovanyija po arheologii SZSZSZR (Moszkva 1965), 278–281; Ecsedy, I.: Western Turks in Northern China in the middle of the 7th century, in: Harmatta, J. (ed.): From Hecataeus to al-Huwārizmī: Bactrian, Pahlavi, Sogdian, Persian, Sanskrit, Syriac, Arabic, Chinese, Greek, and Latin Sources for the History of Pre-Islamic Central Asia (Collection of the Sources for the History of Pre-Islamic Cenral Asia, Series I. Volume III., Budapest 1984), 249–258.

[17] Wright, D. C.: The Hsiung-nu-Hun Equation Revisited, Eurasian Studies Yearbook LXIX (1997), 77–112; Wright, D. C.: What's in a Name? Would a Hsiung-nu by Any Other name Still be a Hun, in: Honey, D. B.–Wright, D. C. (Eds.): Altaic Affinities. Proceedings of the 40th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC) Provo, Utah (1997) (Indiana University Uralic and Altaic Series 168, Bloomington 2001), 66–81.

[18] Lischerong G. S.J.: Pray György élete és munkái (Budapest 1937), 17; Kosáry Domokos (Művelődés, 574) tévesen teszi Pray születési helyét Pozsonyba.

[19] Lischerong: Pray ..., 27.

[20] „Triennium non integrum est, quod annales hos adeum, quo in lucem prodeunt, modulum concinnare cepi. Auctor, et Institutor mihi fuit vir Societatis nostrae omni literarum genere eleganter, ac solide excultus, ERASMUS FROELICHUS, cujus, quamdiu stientiae erunt, magum quoque erit apud eruditos nomen...", Pray: Ad lectorem, in: Annales veteres, lapszám nélkül; Lischerong: Pray, 28.

[21] Vásáry I.: A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés (A Magna Hungaria és a Jugria-kérdés történetéhez), in: Horváthy J.–Székely Gy. (szerk.): Középkori kútfőink kritikus kérdései (Memoria saeculorum Hungariae I., Budapest 1974), 261–275.

[22] Lischerong G.: Pray..., 42.

[23] de Guignes, J: Allgemeine Geschichte der Hunnen und Türken, der Mogols und anderer occidentalischen Tartarn vor und nach Christi Geburt bis auf jetzige Zeiten, Greifswald 1768–1771.

[24] „Id ne mihi quoque eveniret, metuere non de nihilo coepi, quamquam scrirem, me multa, quae aliis aut praeterita aut ignorata fuerunt, in lucem educere; tamen quod nihil de gentis vetustissime incunabulis verisimiliter, mea quidem sententia, ex aliis dici posset, pene a capto labore abstrahebar; cum repente spei aliqid obortum fuit ex opere INNOCENTI DESERICII clerici regularis piarum scholarum, quod de initiis, ac Majoribus Hungarorum edidisse ad me afferebatur.", Pray: Annales veteres, Praefatio [2].

[25] Josephi Innocentii Desericii, Hungari Nitrensis, Clerici Regularis Scholarum Piarum: De Initiis ac Majoribus Hungarorum Commentartia quibus accedit circa finem Libri secundi insigne ac per antiquum manuscriptum ex Vaticana Bibliotheca deromtum hac tenus desideratum I–V., Budae ac Pestini 1748–1760.

[26] Desericzky álláspontját röviden összefoglalta Görömbei A.: Az ősmagyarság képe felvilágosodás- és reformkori történetírásunkban, Studia Litteraria LX (1971), 65.

[27] Görömbei: Az ősmagyarság..., 65.

[28] Pray elméletének összefoglalását ld.: Görömbei: Az ősmagyarság..., 66; Várnai: Kína-kép..., 32.

[29] Degugignes: Histoire générale..., 452–506.

[30] «Le grand Khan qui résidoit aux monts Altai auroit distribué aux princes de sa famille le gouvernement des Provinces avec le titre Khan. (...) le Grand Khan fut obligé plus particulérement [sic!] d'en placer un du côté de l'occident (...) Ce Khan, quoique vassal du Grand Khan, étoit revétu d'une autorité d'autant plus considérable (...), Degugignes: Histoire générale..., 462–463; a türk uralom hasonló leírását ld.: Wang H.: Apa Qaghan, Founder of the Western Turkish Khanate, the Splitting Up of the Turkish Khanate and the Formation of the Western Turkish Khanate, Social Sciences in China 1983/2, 124–154.

[31] Drompp, M.: Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region after A.D. 840, Journal of the American Oriental Society CXIX (1999), 391.

[32] Deguignes: Histoire génerale..., 504–505.

[33] «Arpad est reconnu encore ajourd'hui pour le premier Prince, & un des principaux des Madgiares ou Hongrois; il étoit fils de Salmuts que Thwrokz [Thuróczy, D.M.] appelle Almus. Son pere [sic!] Eleud fils d'Ugeck, regnoit dans la Scythie, & prétendoit être issu d'Attila. Cet Ugeck dont les Historiens Hongrois ont conservé le nom pourrait être Oge-khan, qui l'an 840 regnoit dans le Tartarie à l'Occident de l'Irtich.» Deguignes: Histoire génerale..., 512. Az ügä tisztségnév és Ügyek nevének azononosságát egyébként később Györffy György is felvetette, Györffy, Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára, Budapest 1959), 82–83.

[34] Ecsedy, H.: Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XVII (1964), 83–104; Dobrovits M.: Utószó, Vámbéry Á.: A magyarok keletkezése és gyarapodása (Dunaszerdahely 2003), 391 (jegyzetben).

[35] Drompp, M.: The Uighur-Chinese conflict of 840–848, in: Di Cosmo, N. (ed.): Warfare in Inner Asian History (Handbook of Oriental Studies/Handbuch der Orientalistik, VII/6, Leiden –Boston–Köln 2002), 79.

[36] A vita leírását ld.: Várnai: Az európai..., 32–33.

[37] Jól példázzák ezt Cetto szavai a kínai hagyományról: „Nihil fortasse in omnio vetustate expedienda Eruditos magis detinuit, quam Sinensium antiquitas: quippe, quod ii mundi repeterent Graecorum calculum non pauci sequebantur; alii (quoniam ne is quidem satisfaceret) MOYSI derogabant, et Sinensium Annalium gratia Divinas litteras accusabant." (kiemelés tőlünk, D.M.), Cetto, B.: Praefatio, Deguignisiensi De Sinensium origine..., [1].

[38] Várnai: Kína-kép..., 32–33.

[39] Pray, G.: Dissertationes Historico-Criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum (Vindobonae MDCCLXXIV), 1–2; Görömbei: Ősmagyarok..., 66.

Hazai György

EGY OSZMÁN-TÖRÖK MESEGYŰJTEMÉNY KIADÁSÁHOZ

Ki nem ismerné, kit nem ragadott magával a muszlim Kelet csodálatos mesevilága? Ki ne emlékezne a repülő szőnyegre, a csodalámpára, a mesehősök kalandos utazásaira, mindarra, ami elsősorban az „Ezeregyéjszaka" néven ismert mesegyűjteményen keresztül jutott el Európába. Mindez ma magától értetődő része az európai kultúrának, így a magyar műveltségnek is.

Azt azonban talán kevesen tudják, hogy Európa elég későn, csak a 18. században ismerte meg ezt a csodálatos mesekincset. A francia Kelet-kutatás érdeme, hogy ennek arab nyelven ránk hagyományozódott kéziratait felfedezték, s késedelem nélkül fordításban közzé is tették. A megjelent mű diadalutat járt be az akkori művelt Európában. A kor írás- és tudásszeretői átérezték, hogy egy hatalmas „felfedezéssel", egy óriási irodalmi kinccsel állnak szemben.

Ez a siker természetesen csak ösztökélte a kor Kelet-kutatóit, hogy további hasonló források után kutassanak. A nekibuzdulást hamar siker is koronázta. Egy jeles francia tudós, Antoine Galland – egyben az „Ezeregyéjszaka" francia fordításának elkészítője – az Oszmán Birodalom fővárosában való búvárkodásai, böngészgetései során –

nem kis szerencsével – bukkant egy hasonló, páratlan perspektívákat ígérő, oszmán-török nyelven íródott mesegyűjteményre.

Kortársa, Petis de la Croix néhány évvel később Franciaországban fordításban közzétette a mesegyűjteményt, amely több kötetben jelent meg, s mint a kevéssel azelőtt napvilágott látott „Ezeregyéjszaka meséi", szintúgy méltó fogadtatásban részesült.

Habent sua fata libelli (a könyveknek megvan a maguk sorsa), mondták a régi latinok. S mint annyi könyv esetében, e mondás e csodás mesegyűjtemény történetében is beigazolódott. A mű ugyanis szinte teljesen feledésbe merült. Amíg az „Ezeregyéjszaka" az elmúlt századok folyamán az európai mesekultúra szerves részévé vált, az oszmán világban keletkezett mesegyűjteményt a francia fordítás megjelenése után nem kísérte további érdeklődés. Jóllehet ugyancsak megérdemelte volna.

Kiváló Kelet-kutatónk, Vámbéry Ármin érdeme az, hogy a mű megérhette „második" felfedezését. A neves turkológus az oszmán-török kéziratokban való búvárkodásai során bukkant rá a műre, amelynek több kéziratát is látta. A legnagyobb figyelmet azonban a budapesti kéziratnak szentelte, amely Szilágyi Dániel, a Kossuth-emigrációval Törökországba elszármazott bukinista jóvoltából került a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába. Ez jól érthető, hiszen a budapesti kézirat a mű ma ismert legrégebbi kézirata, s így a nyelvtörténeti kutatások szempontjából páratlan értékű forrás, kétségtelenül az egyik legfontosabb korai oszmán-török nyelvemlék. Márpedig Vámbéry Ármin nyelvészeti érdeklődéssel vette kézbe és vizsgálta a kéziratot. Ezt jelzi a mű elemzésének szentelt monográfia címe is: „Altosmanische Sprachstudien" (Leiden 1901), amely mű úttörő munkának számított a török nyelvtörténet legrégibb korszakának megismerésére irányuló kutatásokban.

Jóllehet Vámbéry könyve fontos mérföldkő volt a török nyelvtörténeti kutatásokban, elkerülte az irodalomtörténeti-folklorista érdeklődésű turkológusok figyelmét. E tekintetben a mű továbbra is Csipkerózsika-álmát aludta.

A 2. világháború alatt emigránsként Törökországban tartózkodó Andreas Tietze – később a Los Angeles-i és a bécsi egyetem turkológusprofesszora – érdeme volt az, hogy újból ráirányította a figyelmet erre a páratlan értékű irodalmi műre. Mégpedig mind nyelvtörténeti, mind pedig irodalomtörténeti szempontból. Először ő tűzte ki azt a feladatot, hogy közzétegye a mű teljes szövegét. E munkához pedig ő is – jól érthető módon – a ma ismert legrégibb kéziratot, azaz a budapesti manuscriptumot választotta. A sors azonban ismét közbelépett. A szinte már teljesen kész mű a nyomdában elveszett. Sok év múltán e sorok írója nem könnyen győzte meg barátját arról, hogy az ügyet mégis napirenden kellene tartani. Andreas Tietze végül engedett az „erőszaknak". Így született meg egy közös publikáció terve, amely a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával a megvalósulás végső fázisában van: a könyv, amely a mű teljes szövegét tartalmazza, igen rövid időn belül napvilágot lát.

Ez a könyv prezentálja a mű fakszimiléjét, a török szöveg átírását, valamint – német nyelven – a szükséges bevezető tájékoztatót.

Reméljük, hogy e kiadással a „Ferec bad eş-şidde" jobban felkelti majd a folklór és az irodalomtörténet kutatóinak az érdeklődését. Az európai mesekincsbe való integrálódását természetesen csak az európai nyelvekre való lefordítás teszi majd lehetővé. Reméljük, hogy e nyelvek között ott lesz a magyar is. S még inkább azt, hogy e rangos vállalkozás majd a Vámbéry-hagyományt kitűnően ápoló dunaszerdahelyi Lilium Aurum kiadóhoz kapcsolódik majd.

Kamoliddin, S .SZ.

A SZAMANIDÁK SZÁRMAZÁSÁRÓL

BEVEZETÉS

Közép-Ázsia középkori történelmében kiemelkedő helyet foglal el a Szamanida-dinasztia, melynek számtalan képviselője kormányzott a IX., X. század folyamán Horaszán és Maverannahr körzetében, Buharában és más városokban [Bosworth C. E., 1971, pp. 145–147]. Az írott források sok adatot tartalmaznak a Szamanida-dinasztia különböző, a korszak politikai, gazdasági és kulturális életében fontos szerepet játszott tagjainak uralkodásáról. Az uralkodóház származásáról azonban igen szűkös és ellentmondásos adatok maradtak fenn. Bár a szamanidák származását mind a mai napig homály fedi [Frye R. N., 1993, p. 136], sok kutató úgy véli, hogy a Szamanida-dinasztia perzsa származású volt [Bosworth C. E., 1995, p. 1025; Browne E. G., 1997, pp. 207, 352 stb.] és köze volt a Szászánida-dinasztiához [Gafurov B. G., 1958, pp. 51–55 stb.]. Ez a vélemény más kutatók munkáiban és a legtöbb enciklopédiában is tükröződik. A Szamanida-dinasztia származásának valós megállapítása ezért az egyik legaktuálisabb kérdése mind Üzbegisztán történelemkutatásának, mind a nemzetközi Kelet-kutatásnak.

Szinte minden, mongol időszak előtti, Közép-Ázsia történelmével foglalkozó arab és perzsa forrásban vannak

adatok a Szamanidákról. Sok értékes információt tartalmaznak a X., XII. században készült földrajzi és életrajzi munkák is. Vannak ismereteink egy hozzánk el nem jutott, különleges munka létezéséről, a „Ta'ríh-i Ál-i Szaman" (A Szamanida ház története) című műről, amely kifejezetten a Szamanida-uralkodóház történetének volt szentelve [Bajhaki, 1969, p. 175; Hafiz-i Tanyš, 1 čast', p. 222]. Értékes adatokat a szamanidákról bizonyos mongol időszak utáni források is tartalmaznak, ezek közül sok a kölcsönzés bizonyos korábbi művekből, amelyek már nem jutottak el hozzánk. Létezik Mirkhondnak egy külön munkája, amit a Szamanidák uralkodásáról írt [Mirkhond, 1845]. A gazdag numizmatika jól kiegészíti és pontosítja az írott források adatait a Szamanidákkal kapcsolatban.

A dinasztia alapítója, Szaman-hudat, a politikai színpadon először a VIII. század első negyedében jelent meg, amikor Balkhból Mervbe érkezett Horaszán helytartójához, Aszad Ibn Abd Allah al-Kusajrihoz (uralkodott 106–109/724–728 és 117/735). A helytartó segítségével felvette az iszlám hitet, és fiát, annak tiszteletére, Aszadnak nevezte el. Később fiával együtt Horaszánban részt vett Abu Muszlim mozgalmában [Frye R. N., 1993, p. 136], minek következtében Aszad (feltehetően másodszorra) magának al-Ma'mun kalifának a segédletével vette fel az iszlámot Mervben tartózkodása során (182–198/798–812). Szaman-hudat unokái, Aszad fiai: Nuh, Ahmed, Jahja és Iljász részt vettek Közép-Ázsiában Rafi ibn al-Lajsz felkelésének leverésében [Narsahi, p. 69]. A szolgálataikért al-Ma'mun, mielőtt Mervből Bagdadba távozott, kormányzónak jelölte őket ki Maverannahr következő városaiba: Nuhot Szamarkandba, Ahmedet Ferganába, Jahját Sásba és Usztrusanába, Iljászt pedig Herátba [Negmatov N. N., 1977, p. 18].

A Szamanida-uralkodóház neve az ős Szaman-hudat nevével-titulusával van kapcsolatban, aki alapítója és birtoklója volt a Balkh [Hamza Ispahani, p. 237; Narsahi, p. 132], Szamarkand [Moqaddasi, pp. 337–338], vagy Termez [Semenov A. A., 1955, pp. 3–11] körzetében található Szaman településnek. A szájhagyomány szerint a Szamanidák származása kapcsolatban van a Balkh körzetében Davlatabadtól délnyugatra fekvő Szomon-burun (Szol-burun) településsel is [Salahetdinova M. A., 1970, p. 225], valamint Szamangan településsel, amely Taskurgán közelében feküdt. A középkorban „Szaman" nevű települések voltak Buhara, Rejj, Iszfahán, Huttalan körzetében és még Indiában is. Így a fent említett adatokból következik, hogy a „Szaman" helynév a középkorban széles körben elterjedt volt Közép-Ázsiában, és határain túl is.

BAHRAM CSÓBIN

A források különböző adatokat tartalmaznak Szaman-hudat származásával kapcsolatban. Bizonyos szövegek szerint [Moqaddasi, p. 13] a szászánida Bahrama Gur sáhánsáh (420–438-ig uralkodott) leszármazottja, vagy I. Hoszrov (Anusirvan) (531–579-ig uralkodott) utóda volt [Zirikli, T. 1, p. 290]. A legtöbb forrás szerint azonban a szászánida Bahram Csóbin (VI. század) hadvezértől származott [Hudud al-Alam, p. 102; Istakhri, pp. 143, 292; Ibn Haukal, p. 468; Narsahi, p. 133; Mirkhond, p. 113, stb.]. Bahram Csóbin a szászánida IV. Hormizd sáhánsáh (uralkodott 579–590) hadvezéreként szolgált, és először Örményország és Azerbajdzsán [Dinawari, p. 81], majd pedig Rejj és Horaszán [Macoudi, T. 2, p. 213] marzbanja volt. Egyes szövegek szerint, Bahram Csóbin türk származású volt és a szászánidáknál szolgálatot teljesítő türk-*oguzok* utóda [Inojat Allah Rizo, p. 152].

Bahram Csóbint az eftaliták és türkök fölötti 588-as győzelme után a szászánida sah, IV. Hormizd megajándékozta Balkhal és Horaszánnal. Csol-kagán (perzsa forrásokban Száva-sah) meggyilkolása után fia, Jil-tegin (perzsa forrásokban Parmuda) Pajkand várában húzta meg magát. Bahram Csóbin megostromolta az erődöt, és megadásra kényszerítette, ennek köszönhetően óriási hadizsákmányra tett szert, aminek viszont csak egy részét küldte el Hormizdnak, a maradékot pedig megtartotta magának. Ezzel kihívta a sáhánsáh haragját, és az elbocsátotta őt tisztségéből [Maçoudi, p. 84]. Más források szerint Bahram Csóbint a türkök feletti győzelme után a Kaukázusba küldték, ahol a bizánci seregek ellen csatázott. Ebben a háborúban Bahram Csóbin vereséget szenvedett, ezért leváltották tisztségéből [Simokatta, pp. 77–80]. A leváltott ellenszegült Hormizd parancsának, és 590-ben Balkh városában felkelést vezetett ellene. A türkökkel szövetséget kötve, türk önkéntesekből álló csapatokat is vezénylete alá vont, és az egyesített hadsereggel Ktesziphonba, a Szászánidák fővárosához vonult, ahol a lakosság nagy része is támogatta őt. A helyi arisztokrácia azokban a napokban leváltotta IV. Hormizdot, és a trónra fiát, II. Hoszrov Parvizt ültette. 590 nyarán Bahram Csóbin seregeivel elfoglalta Ktesziphont, és sáhánsáhhá nevezte ki magát. A Szászánidákat a hatalom törvénytelen bitorolóinak nyilvánította és előzette, saját magát pedig a törvényes jogutódok, a parthusi Arsakidák örökösének kiáltotta ki [Shahbazi A., 1989, p. 521]. II. Hoszrov Parviz saját fővárosából Maurikiosz bizánci uralkodóhoz menekült. A Szászánidák legfőbb hatalmát elbitorolva Bahram Csóbin egy évig uralkodott, melynek ideje alatt még arra is jutott ideje, hogy pénzt veressen saját arcképével [Göbl R., 1971, s. 80; plate 12, No. 203–204]. 591-ben Bahram Csóbin kénytelen volt Ferganába menekülni a türkökhöz, miután vereséget

szenvedett az örmények, grúzok, bizánciak és a Hoszrovhoz hűséges perzsák egyesített hadától az örményországi Baljarat folyónál. A türk Barmuda kagán barátja és tanácsadója lett, miután nőül vette annak leányát. Sorsa azonban utolérte őt, egy II. Hoszrov (Parviz) által küldött bérgyilkos végzett vele [Qazwini, p.121; Dinawari, pp. 98–102; Gumiljov L. N., pp. 115, 132, 230, 237].

Létezik egy olyan vélemény, mely szerint ebben a történetben nem a legfőbb türk kagánról van szó, hanem Balkh eftalita kormányzójáról, aki használta a baktriai *šawa* (uralkodó) titulust, és a fiáról, aki a *pariowk (parmowk)* címet viselte, valamint leszármazottjaikról, többek közt a Naubahar-szentélyt birtokló Barmakidákról [Harmatta J., Litvinsky B. A., 1996, pp. 368, 371]. Ez esetben Csolkagán és Száva-sah, ugyanúgy, mint Barmuda és Jil-tegin, a Szászánidákkal együtt harcoló különböző személyek kellett hogy legyenek. Ha figyelembe vesszük, hogy az eftaliták és türkök veresége után 590-ben Toharisztán jelentős részét a Szászánida hadak foglalták el, Bahram Csóbin az üldözői elől csak az ország határain túlra menekülhetett, feltehetően északra, a Firdouszi „Csína kagán"-hoz [Skazanije o Bahrame Čubine, pp. 291–294, 302]. Véleményünk szerint több mint valószínű, hogy Bahram Csóbin új családi kötelékei Ferganával voltak kapcsolatban, ahol a magukat uralkodói vérből származónak tekintő és ezért a szászánida Irán legfelső hatalmára igényt tartó leszármazottai éltek.

Ezeket az adatokat tartalmazzák Bahram Csóbin életéről a bizánci, örmény, pehlevi, arab-muzulmán és más források.

ARSAKIDÁK

Közismert, hogy Bahram Csóbin a Rejjből származó párthus Arsakida Mihran-nemzetség örökösének tekintet-

te magát, vagy az is volt. Ezért viselte a Mihrbandak (az örmény forrásokban Mihrevandak) nevet [Simokatta, p. 93; V–VII. századi örmény források, p. 58]. Bahram Csóbin Bahram Gusnaszp fia volt (az arab forrásokban Dszusnasz) [Beruni, p. 52; Dinawari, p. 81; Ibn Haukal, p. 472], vagy Kuzek fiáé, Hasziszé [Gardizi, p. 62], aki Azerbajdzsán *marzbanja* volt I. Hoszrov (Anusirvan) *sáhánsáh* (uralkodott 531–579) idejében [Shahbazi A., 1989, p. 520].

Al-Istakhri szerint Ardasirhurr Hajr térségéből származott, és Rejjben élt [Istakhri, p. 143]. A bizánci források szerint Barguszna fia, Varam (tehát Bahram Csóbin) Razakenből (Rejjből), az Arsakida nemzetség Mirram (Mihran) házából származott. Kezdetben az uralkodói testőrség tagja volt, később pedig a lovasságot irányította parancsnokként, hadjáratokba járt I. Hoszrovval Babilonba és Örményországba, ahol hőstetteivel vált híressé. Végül a perzsa hadsereg főparancsnokává léptették elő, és a magas „az uralkodói trón *darigmedon*-ja" (háznagya) címet kapta [Simokatta, pp. 93–94].

A párthusok származása a szkíták körébe tartozó és a közös *dahák* néven ismert nomád törzsekkel van kapcsolatban. A dahákat még az óperzsa feliratokban is fellelhetjük, mint a szaka törzsek egyikét, amely a Szir-Darja alsó folyásának mentén fekvő vidéket lakta, és a Kr. e. III. században délre, a Parthus Birodalom határaihoz települt [Drevnije avtory, p. 90]. A szakák Iráni tartózkodásának emlékét őrzi Horaszánban a Szeisztán (Szakisztán) területnév. A szakák és a szkíták az ősi iráni és antik források szerint iráni nyelveket beszélő törzsek voltak [Abajev V. I., 1961, pp. 98–105]. Léteznek más vélemények is, melyek szerint a jáfetikus eredetű törzsek körébe tartozhattak a szkíták [Bartol'd V. V., 1971, p. 234], vagy türk származásúak voltak [Alijev K., 1974, pp. 176–179]. Tolsztov Sz. P. hibásnak tartotta azt a

széles körben elterjedt nézetet, mely szerint létezett egy általános „iráni" etnikai masszívum az ősi Szkítia területén. Csak különböző törzsi masszívumokról beszélhetünk, amelyek felületesen „iranizálódtak", pontosabban szólva szakizálódtak, évszázadokon át megőrizvén néphagyományaikat [Tolsztov Sz. P., 1947, pp. 44–45].

Az antik források szerint Arsak alacsony származású ember, útonálló volt. Később az Oh folyó mentén vándorló *dáhák* konföderációjához tartozó *Pars-törzs* feje lett [Drevnije avtory, p. 91]. Az Oh folyót a türkmenisztáni Tedzsen folyóval, vagy pedig a kelifi Uzboj medrével szokták azonosítani [Masson M. E., 1955, p. 8]. A Kr. e. III. század harmadik negyedében a *parsok* fennhatóságuk alatt egyesítve több nomád törzset, magukhoz ragadták a hatalmat a Parthus Birodalomban, és a helyi lakossággal keveredve a *parthus* nevet vették fel. Létezik olyan vélemény, mely szerint a *„pars"* terminus nem etnikai, hanem szociális és eredetileg a fiatal, nőtlen harcosok társadalmi csoportját jelölte [Trever K. V., 1950, p. 91]. Mindenesetre ezt az elnevezést az emberek csak egy bizonyos csoportjára használták, mivel sem folyó, sem település ilyen névvel nem létezett [Bartol'd V. V., 1971a, p. 260].

Magukhoz ragadván a hatalmat a Parthus Birodalomban az Arsakidák nem vesztették el kapcsolatukat a puszta nomádjaival, hanem aktívan támogatták őket politikai házasságok és szövetségek megkötésével, sőt egyes Arsakidák hangsúlyozták nomád származásukat [Marek J. Olbrycht, 2003, p. 98]. Az Arsakidák pénzérméin többnyire egy nomád viseletben ülő férfit ábrázoltak, kinyújtott jobb kezében íjjal [Lapšin A. G., 1999, pp. 80, 86]. Az országok kialakulásának folyamata azokon a területeken, melyek mentén letelepedett népek és nomádok egyaránt éltek, mindig a nomádok aktív részvételével zajlott, hiszen többnyire ezek alkották a létrejött ország haderejének alapját [Paul J., 2003, p. 59].

Szebeosz adatai szerint Arsak „a t'et'alok uralkodójának fia volt Bahl-Sahanátusban a kusánok országában, és neki hódoltak a kelet és észak népei" [V–VII. századi örmény források, p. 40]. Egy másik helyen ugyanez a szerző a „t'et'alok uralkodója" alatt a türk kagánt érti, aki Bahram Csóbin ellen harcolt [V–VII. századi örmény források, đ. 57]. Az örmény források tanúsága szerint nemcsak iráni és örmény Arsakidák léteztek, hanem kusánok és massagetek is [V–VII. századi örmény források, p. 40]. Az antik idők földrajzi elnevezéseiből arra lehet következtetni, hogy a görög-macedón hódítók hatalmának meggyengülése után Közép-Ázsiába, Iránba és a Kaukázusba bejutott nomádok egy része türk nyelvű volt [Alijev K., 1974, pp. 176–179].

Az örmény források arra utalnak, hogy a kusánok, chioniták és az eftaliták valaha a massagetek „nagy szaka törzsszövetségét" alkotó, egymás közt rokon törzsek voltak, és a fejlődésük korai időszakában keveredtek a hunokkal [Trever K. V., 1954, p. 143]. A legfrissebb adatok szerint a nomád kusán törzsekkel genetikailag szoros kapcsolatban álltak a szaka-parthus törzsek is [Zaharov A. O., 2002, p. 23]. A fent említett adatokból kiindulva úgy véljük, hogy a parthus Arsakidák nomád őseinek szövetségében kétségtelenül lehettek türkök is. Létezik olyan vélemény is, hogy a parthusok (*parth-ok, pard-ok*) eredendően türkök voltak, akik a későbbiekben beolvadtak Közép- és Elő-Ázsia iráni nyelvű lakosságába. A *pard/bard* népnév türkről lefordítva „gazdag"-ot jelent, és mind a mai napig fennmaradt a Kaukázus (Bard) és a Káma vidék (Bardim) helyneveiben [Zekiyev M., 2002, pp. 425–432].

Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a *pars* terminus és a *turk* terminus feltételezett eredeti jelentése egybeesik [Kononov A. N., 1949, p. 43], utóbbi a *turkun (tar-qan)* szóból ered, ami az „ifjú, nőtlen harcosok"

csoportját jelölte [Tolsztov Sz. P., 1938, pp. 80–81]. Ilyen esetben az iráni *pars* terminus lehetett a *turk* terminus átvétele. Az Arsak nevet etimológiailag a *hvar* (nap) és a *shaka* vagy *saka* (törzs), azaz a „szakok napja" elnevezésre vezették vissza, ami az általa elfoglalt törzsi pozíció privilegizáltságára utalt [Trever K. V., 1950, p. 91]. A *sak* szót egy másik iráni igétől a *sak* – „menni", „futni", „elesni" igétől származtatták, innen ered a *saka* – „futó", „gyors", „vándor", „nomád" jelentésű kifejezés [Golden P. B., 1992, pp. 46–47]. A fentiekből kiindulva, ezeknek a szavaknak más etimológia is megfelelhet. Az első a türk *ar* (férfi) [Clauson G., 1972, p. 192], a második a türk *sak (saq)* „virrasztani", „őrizni" jelentésű szóból eredhet, innen származnak a *sak* „virrasztó", „élő", „fürge", és a *sakči* „őrző" és „őr" kifejezések [Clauson G., 1972, pp. 803–806]. Ez a név ugyanúgy, mint a *sak (saka)* népnév, először az Akhaimenida időszakban lett rögzítve. Ebben az esetben az Arsak (Arszak) név jelentheti azt, hogy a „szakok vezére", a „szakok törzsfője" vagy a „szakok feje", tehát az Akhaimenida Birodalom határainak őrzésével foglalkozó törzseké.

BALKH

Ilyen módon Bahram Csóbin parthus ősei valóban a görög-macedón „megszállás" alól való felszabadulás után letelepedett, Közép-Ázsia nomádjainak leszármazottjai voltak, akiknek Bahl vagy Pahl (a középkori Balkh) volt a nemzetségi földbirtoka. Balkhból több parthus törzs származott a kusán Arsakida ágból, többek közt a Mihran nemzetség is, amelyhez Bahram Csóbin tartozott [Trever K. V., 1954, pp. 138–139, 141]. Khorenaci Mózes adatai szerint az első parthus uralkodó – Arsak – pontosan Balkhban rendezkedett be, ezért ebben a vá-

rosban az utódait Pahlaviknak vagy Pahlavunoknak nevezték: Karen Pahlav, Szuren Pahlav, Iszpahpat Pahlav stb. [V–VII. századi örmény források, p. 38]. Szebeosz hangsúlyozta, hogy Arsak eredeti fővárosa Balkh volt [V–VII századi örmény források, p. 40]. Később Balkh (Baktria) a Greko-Baktriai Birodalom fővárosa lett. A kusán időszakban, a numizmatikai adatok szerint, Nyugat-Baktria a Parthus Birodalom hatása alatt állt [Zaharov A. O., 2002, p. 22]. Az V. században, a Szászánidák idejében Balkhot elfoglalták a chioniták és eftaliták. Amikor a szászánida Ardasír sah Indiába menekült, megígérte, hogy visszaadja az arsakidáknak otthonukat – Pahlot és a Balkh fővárost, valamint a kusánok teljes országát [Zaharov A. O., 2002, p. 44]. Balkhot a VII. században oda látogató kínai Hüan Cang zarándok, „kis uralkodói városnak" nevezte [Julien S., 1857, p. 29].

Balkhal kapcsolatban áll Bahram Csóbin egyik őse is, Milad, aki az iráni vitézek egyike volt. Őt jelölték ki a birodalom fejévé, amikor Kaj-Kavusz elindult Balkhból Mazanderanba, hogy háborút indítson ellenségei ellen [Firdousi, T. 3, pp. 114, 117, 404]. Egy VIII. századi tibeti iratban említik Bahram Csóbin Balkhban élő leszármazottait [Gumiljov L. N., 1967, p. 162]. A középkorban Bahram Csóbin nevével Balkh környékén kapcsolatban voltak bizonyos települések is. Így például a XII. században Balkh körzetében említik *Csubinabádot* [Samani, T. 2 p. 348], a X. században pedig, a Guzganan körzetében, Andhud és Farjab között fekvő *Csubin* községet [Moqaddasi, p. 347]. Feltételezhetően ezek a települések, vagy egy közülük, Bahram Csóbin családi birtoka volt. A XVII. században, Balkh közelében említik Csuba-Juzi falut, amit a Nahr-i Kut csatorna öntözött [Salahetdinova M. A., 1970, p. 225].

A pehlevi források szerint Vistaszpa fia, Spandiat, felépítette Balkhban fénylő fővárosát, Navazakot, és létre-

hozta Vahram csodatevő tüzét [Markwart J. A., 1931, p. 10]. Balkh volt az első olyan hely, ahol elismerték Zarathusztra tanítását. Az Akhaimenida Birodalom széthullása után azonban a város szorosabban kötődött Indiához, és a kusánok idejében a buddhizmus egyik fő pillérévé vált [Bartol'd V. V., 1971, p. 44]. Feltehetőleg a „fénylő Navazak főváros, Vahram csodatevő tüzével" nem más volt, mint a Balkh közelében fekvő buddhista kultuszközpont, Naubahar, amit a Szászánidák rövid időre zoroasztrikus templommá változtattak. A baktriai időszámítás szerint 525-ben (757) kelt Toharisztáni baktriai iratban egymás mellett vannak említve a *vihara* (buddhista kolostor) és a zoroasztrikus templom, valamint a „temető" (*dahma*) és az „elégetni" (indiai szertartás) szavak, ami azt bizonyítja, hogy az iszlám eljövetele előtt a vallási gyakorlat nagyon sokféle volt ebben a térségben.

Naubahar és az összes ehhez tartozó föld örökösei a Barmakidák voltak, akik a kolostor körül kiterjedt földbirtokokkal rendelkeztek. Ők rendelkeztek a Toharisztáni Ravan nevű *rusztak*-kal, azaz földművelési területtel is [Ibn Haukal, p. 428; Jakut, p. 272; Mahmud ibn Vali, p. 58]. Egyes adatok szerint a Barmakidák és a Szamanidák egy törről fakadtak [Bahr al-asrar, p. 315]. Ezekből az adatokból kiindulva feltételezhető, hogy miután az Abbaszidák kerültek hatalomra és elkezdődött az iszlám előtti jog részleges visszaállítása, a Szamanidák őse, Szaman-hudat Ferganából Balkhba érkezett, hogy igényt tartson örökségére, ami korábban Bahram Csóbin nemzetségéhez tartozott. A szászánida jognak megfelelően, a családfő halála után a család minden tagja, a más családok tagjaivá vált nőket is beleértve, igényt tarthattak személyes tulajdonából az örökség egy részére [Perihanjan A. G., 1983, pp. 195–225].

Ezek adatok arról tanúskodnak, hogy Balkh városa az arsakidák eredeti hazája és fővárosa volt, és Bahram

Csóbin életének utolsó időszaka, a Szászánida Birodalomban ezzel a várossal volt kapcsolatban.

A SZÁSZÁNIDÁK ÉS A TÜRKÖK

A Szászánidák ugyanúgy, mint a *parthusok*, szívesen alkalmazták a szomszédos „barbár" törzsek haderejét saját céljaikra. Vannak adataink, melyek szerint még az Akhaimenidák idejében a *türkök* az irániak oldalán vettek részt bizonyos katonai megmozdulásokban [VIII–XVIII. századi örmény források, p. 66; Meyer Ed., 1912, p. 28; Validi Togan A. Z., 1981, p. 416]. A IV. században *chionitákat* alkalmaztak a Bizánc elleni háborúban a Szászánidák. 502-ben Kavad az *eftalitákkal* együtt újra Bizánc ellen indult, 503-ban pedig az *eftaliták* a hunok ellen harcoltak a Kaukázusban. 527–532-ig a Szászánidák *szavirokat* alkalmaztak a Bizánc elleni háborúban. I. Hoszrov (Anusirvan) gyakran telepített határaira harcos népeket, hogy folyamatos védelmet biztosítson birodalmának a nomádok támadásaival szemben [D'jakonov M. M., 1961, p. 312]. I. Hoszrov (Anusirvan) egyik bizalmasa egy Katulfosz nevű eftalit volt [Trever K. V., 1950, p. 141].

I. Hoszrov (Anusirvan) egy türk kagán lányát vette feleségül, akit Kajennek [V–VII. századi örmény források, p. 57] vagy Kokim kagánnak hívtak [Farsnama, pp. 24, 94, 98], s akit Istemi (Dizabulosz) kagánnal szoktak azonosítani [Bobojorov G. B., 2003, p. 28]. Ugyanezt a kagánt Rasíd ad-Dín Kukem Javkuj néven említi [Rasíd ad-Dín. Oguz-name, p. 94], Abu l-Gází Kukem Bakuj néven [Abu l-Gází, p. 69], at-Tabari pedig Szir Jabgu néven [Tabari, I, p. 1966]. Elődeivel ellentétben Anusirvan elvetette az uralkodó ortodox zoroasztrizmus által képviselt egyházi fanatizmust, és vallási toleranciát mutatott a keresztényekkel, Mazdak követőivel, és más vallások hívei-

vel szemben. Továbbá ismert volt felvilágosító tevékenységéről, és sokat tett a világi tudományok és a kultúra felvirágoztatásáért. Ezért nevezték Anusirvánnak, azaz Halhatatlan lelkűnek és Igazságosnak [Browne E. G., 1997, vol. 1, pp. 107, 136, 168, 181, 305, 419]. A szászánida trón örököse a félig türk IV. Hormizd herceg volt, akit származása okán „Turkzádénak" neveztek. Ő kíméletlen harcot folytatott az iráni papság és főnemesség ellen, békés politikát folytatott a keresztényekkel szemben, és a jelentős részben eftaliták, türkök és más, nem iráni népek alkotta népi tömegekre támaszkodott [Pigulevskaja N. V., 1946, pp. 84–85].

A türk hercegnő és a *sáhánsáh* házassága kölcsönösen kényelmes politikai lépésnek bizonyult. A Szászánidáknak azért fűződött érdekük ehhez a házassághoz, mert az eftaliták ellen szövetségesre volt szükségük, a türkök pedig a Szászánidák politikáját akarták befolyásolni. Létezik olyan vélemény, amely szerint pontosan ettől, a Szászánidákkal rokonsági kapcsolatba lépett türk kagántól ered a Szamanida-dinasztia családfája [Oguz destani, p. 112], amit egyes források I. Hoszrovig is visszavezetnek [Zirikli, T. 1, p. 290]. A IX. század elején élt egy arab nyelvű, Szogdi születésű költő, Iszák ibn Haszán al-Hurrami (meghalt 200/815-816-ban), aki verseiben azt hirdette, hogy az apja Szászán volt, Hoszrov ibn Hormizd (II. Hoszrov Parviz) és Hakán pedig az unokatestvérei [Browne E. G., 1997, p. 267]. Narsahi adatai szerint Szogdban telepedett le I. Hoszrov (Anusirvan) egyik leszármazottja, Sapur, aki miután összeveszett az apjával, Buharába menekült. Buhara kormányzója, *buhar-hudát* befogadta, és földterületet utalt ki számára. Sapur csatornát vezetett végig ezen a területen, amit később Sapurkámnak (Sapur csatornájának) neveztek, és a csatornák két oldalán több települést is létrehozott, többek közt Vardant is. Halála után ezeket a

birtokokat leszármazottai örökölték [Narsahi, pp. 34–35].

Vannak arra utaló adatok, hogy I. Hoszrov (Anusirvan) uralkodása alatt egy ideig szoros kapcsolatok voltak Irán és a türkök között. Ibn Khordadbeh idéz egy legendát, mely szerint a Kazár kaganátus területén ő építette Balandzsár és Szamandár településeket [Ibn Khordadhbeh, pp. 123]. Bahram Csóbinnak tulajdonítják egy sor más város megalapítását is a türk területeken. Így például a legenda szerint ő alapította a később a türk kagán fővárosává tett Szarir az-Zahab (aranytrónus) várost. A Kazár sztyeppén Báb al-Abváb (Derbent)-től északra feküdt, és a késő középkorban Batu Szaráj néven volt ismert [Mahmud ibn Vali, p. 41]. A X. században említik a Báb al-Abvábtól négynapi járóföldre lévő asz-Szarir körzetet, melynek lakosai keresztények voltak. A legenda szerint a Szászánida Birodalom bukása után itt szilárdította meg hatalmát az egyik uralkodó, akinek a leszármazottai Bahram Csóbinhoz vezették vissza családfájukat [Istakhri, p. 223]. Neki tulajdonítják Szaravaszt város megalapítását is a türkök országában [Qazwini, p. 121]. Ezekből az adatokból arra lehet következtetni, hogy Bahram Csóbin, miután elmenekült Iránból, elég sokáig élt a türköknél, mielőtt a bérgyilkos végzett vele.

Ez azonban a VII. század elejénél nem történhetett később, mivel a 611-ben uralkodóvá lett Dzsik (Zig, Sih) kagán az eftalitákkal szövetségben nagy győzelmet aratott a Szászánidák felett, és megszilárdította hatalmát Irán teljes keleti felében, egészen Rejjig és Iszfahánig [Harmatta J., Litvinsky B. A., 1996, p. 369], Bahram Csóbint már nem említik. Bár később a türkök visszavonultak seregeikkel az Amu-Darjáig, továbbra is fontos szerepet játszottak a Szászánida Birodalom történelmében. Véleményünk szerint ennek a céltudatos folyamatnak az eleje a türk kagán leányát nőül vett I. Hoszrov

(Anusirvan) uralkodása volt. Így a kínai források szerint II. Hoszrov Parviz (Ko-su-ho) meggyilkolása, és fia, Siruje (Se-li) trónra emelése Tun-jabgu kagán műve volt [Chavannes E., 1903, p. 171]. Ezután váltak a szászánida sahok a türk kagánok által irányítottá [Validi Togan A. Z., 1981, pp. 73–74]. 629-ben Siruje és fia, Ardasír után a szászánida trónra Bojuncsur fiának, Arszlannak fia, Hoszrov Harhan (Harmaz) lépett trónra, aki a türkök országában élő Szászánidák egyik leszármazottja volt [Farsnama, pp. 24, 109].

A legenda szerint I. Hoszrov (Anusirvan) várost alapított Ferganában is, embereket költöztetett oda minden házból, és Harhanénak nevezte [Ibn Khordadhbeh, p. 30]. Ugyanez a legenda van megörökítve Ibn al-Fakih munkájának teljes változatában [Demidčik V. P., 1977, p. 122] és más későbbi forrásokban is [Mahmud ibn Vali, p. 64; Nadžib Bekran, p. 51; Bakuvi, p. 96]. A legenda népi hagyományban tanúsított maradandósága utalhat arra, hogy I. Hoszrov (Anusirvan) uralkodása alatt valóban létrehoztak Ferganában egy perzsa kolóniát, ahova átköltöztették az iráni lakosság egy részét. Ezt látszik alátámasztani, at-Tabari munkája, mely szerint miután I. Hoszrov (Anusirvan) 554-ben békét kötött a türkökkel, hadjáratot indított az eftaliták ellen [Trever K. V., 1950, p. 129], és eljutott Ferganáig, ahol ott hagyta hadseregét [Tabari, p. 899]. Ferganával volt kapcsolatban Bahram Csóbin életének utolsó időszaka is, miután a türkökhöz menekült [Gumiljov L. N., 1960, pp. 229– 230].

Az utolsó szászánida sah, III. Yazdagird (uralkodott 632–651) miután az araboktól a türkökhöz menekült, Ferganában telepedett le [„Istorija halifov", p. 1b]. Balami kiegészítésében at-Tabari „történetéhez" van egy utalás arra, hogy 31-ben (651-ben) Uszman kalifa (uralkodott 23–35/644–656) Horaszánba küldte Umar ibn Uszmant, aki átkelt a Dzsajhun, és Ferganába érkezett. Feltehetőleg

ez volt az arabok első felderítő útja III. Yazdagird tartózkodási helyének megállapítására [Džalilova R.P., 1991, p. 7]. A VIII. század elején említést tesznek olyan perzsákról (*adzsam*), akik Ferganában és a türkök országában éltek [„Istorija halifov", p. 167a]. Feltehetően a perzsa áttelepítettek köréből származott a Szászánidák leszármazottja, Bojuncsur fiának, Arszlannak fia, Hoszrov Harhan (Harmaz), aki a türkök országában élt, és 629-ben a türkök segítségével Sirujrét és Ardasírt követően a szászánida trónra lépett [Farsnama, pp. 24, 109].

CSUBIN-KARGA

Úgy tartják, hogy Bahram Csóbin második neve, a „Csóbin" vagy „Csubina" (Csopin, Csupin, Subin stb.), ami közép-perzsáról lefordítva varjút jelent [Wolf F., 1953, p. 301], IV. Hormizd sáhánsáh (uralkodott 576–590) idejének udvari zsargonjában volt használatban [Firdousi, vol. VI, pp. 654–655]. A VIII. század második felének tibetire is lefordított földrajzi értekezésében a közép-ázsiai türk törzs- és népnevek között meg van említve egy *jan-ti* (kusán) és *he-bdal* (eftalita) szomszédos *gar-rga-pur* nevű törzs [Abduholik Abdurasul, 1997, pp. 72–77]. Itt feltehetőleg az akkor a Nyugati Türk Kaganátus részét képező Toharisztánt benépesítő törzsekről van szó. Létezik olyan vélemény is, hogy a *gar-rga pur* népnév két szóból áll: a türk *gar-rga* (varjú) [Drevnetjurkskij slovar', 1969 p. 426], és a perzsa *pur* (fiú) szavakból, melyek közül az első a perzsa *ńsubin* (varjú) tükörszava. Így hívták a türkök a Balkhban maradt Bahram Csóbin-leszármazottakat [Gumiljov L.N., 1967, p. 162].

A varjú vagy a holló egyik központi alakja a szibériai és az észak-amerikai indián népek mitológiájának, ahol ősként, kultúrhéroszként és hatalmas sámánként tartják

számon őket. A Közel-Kelet, Észak-Afrika, Európa és India népeinek mitológiájában a varjú démonikus szereplő, a balsors és a rossz előjelek megszemélyesítője [Meletinskij E. M., 1991, p. 245]. A szászánida Iránban a varjú képe többnyire az ellenséges idegeneket jelképezte [Browne E. G., 1997, p. 179]. Az ősi türköknél a varjú a felkelő Nap szimbóluma volt, amely a reggeli kék éggel együtt a felső égi istenséget, Tengrit személyesítette meg. A türk Kül-tegin herceg tiaráján a kiterjesztett szárnyú vörös vajú ábrázolása látható [Zujev Ju. A., 2002, pp. 24, 226]. Azt kell feltételeznünk, hogy a varjút jelentő nevet egy olyan ismert személynek, mint amilyen Bahram Csóbin volt, csak olyan környezetben adhatták, amelyben ezt a madarat pozitív hősként értékelték [Czeglédy K., 1958, pp. 21–43].

Azt is feltételezhetjük, hogy Bahram Csóbin csúfneve a fenn említett *gar-rga* (*karga*) törzshöz való tartozását is jelképezte. Vannak arra vonatkozó adatok, hogy Bahram Csóbin egyik őse a Csóbin ibn Milád névre hallgatott, és az ar-Ram néven ismert Anus nemzetségből származott [Macoudi, T. 2, p. 213]. Ebből következően a „Csóbin" név lehetett Bahram Csóbin nemzetségi neve, ami a türk „Karga" perzsa másolata volt. Bahram Csóbin 19 generációval korábbi őse, Csóbin ibn Milád más források szerint Qarqin [Usanova M., 1995, p. 27], Kargin ibn Milád [Gardizi, p. 62], vagy Gargin ibn Milád [Qazwini, pp. 94, 120] néven volt ismert. Firdousi „Šahname"-jában Milád fiát, Gargint, az ősi iráni uralkodó, Kaj-Kavusz hadvezérei és vitézei között említik [Firdousi, T. 1, pp. 353, 355, 390, 399, 403, 413, 419, 442, 448, 450 stb.], és harcias, hősies, csatákban tapasztalt, félelmet nem ismerő, büszke hősként jellemzik [Firdousi, T. 3, pp. 29, 82, 114, 117, 198, 214, 360, 436 stb.], annak ellenére, hogy árulást követ el, kiadván kortársát Afrasziabnak [Bertel's Je. E., 1960, pp. 225 stb.]. Apja,

Milád, szintén az iráni hős vitézek egyike volt, akit az ország fejének jelöltek ki Kaj-Kavusz Balkhból Mazanderanba tartó hadjárata idején [Firdousi, T. 1, p. 360; T. 3, pp. 114, 117, 404].

Létezik olyan vélemény is, amely szerint a Gargin (Qarqin, Kargin) név a *gurg* (farkas) szóval van kapcsolatban, amivel az iráni Gurgan térség elnevezése szintén kapcsolatban van [Firdousi, T. 1, p. 639]. Bizonyos perzsa forrásokban azonban ennek a névnek a leírása (Kargin, Qarqin) arra enged következtetni, hogy itt félreérthetetlenül a *karga* vagy *kargin* szó szerepel, varjú, illetve holló jelentésben, ami lehet eredendően türk név vagy gúnynév, és amit később a perzsák a „Csóbin" tükörszóval fordítottak át. Létezik olyan vélemény is, mely szerint a „Csóbin" elnevezés jelentése „kopjához hasonlatos" [Shahbazi A., p. 519], vagy „fából készült", azaz „buzogányt birtokló". Az Arsakidák dinasztikus kultuszát jellemző érméken a négy szüzsé között van bunkó (buzogány) ábrázolás, amit kultuszszimbólumként és dinasztikus jelképként kell értelmezni [Lapšin A. G., 2002, p. 80].

Fentebb már említettük azt a véleményt, mely szerint Bahram Csóbin származása Közép-Ázsia egyik türk törzsével hozható kapcsolatba [Inojat Allah Rizo, 1955, p. 152]. A középkori nomád türkmén-oguz törzsek között említenek egy törzset (*el*-t), melyet Qarqinnak neveztek [Abu l-Gází, pp. 68, 72]. A Qarqin nevet a türk-oguzok egyik legendás őse viselte, aki családfájuk szerint Oguzkán harmadik fiának, Julduz-kánnak negyedik fia volt [Rasíd ad-Dín. Oguz-name, pp. 65–66; Abu l-Gází, pp. 50–51], valamint egy másik oguz kormányzó, Qarqin Konak-Alp is erre a névre hallgatott [Abu l-Gází, p. 78]. A legenda szerint a Qarqin név jelentése „a nép éhségét csillapító" vagy „vendégszerető", az ongonja, azaz a szent madara pedig egy héja vagy egy réti sas (*szu*

barkuti) [a cikk szerzője hangsúlyozza, hogy vízi vagy folyami sasról van szó (a szerk.)] volt. A török-mongol népek sámánista mitológiájában az ongon a totemisztikus (farkas, medve, ló stb.) és az antropomorf származású ősök lelkét jelképezte [Mify narodov mira, T. 2, pp. 255 stb.]. Rasíd ad-Dín szerint Julduz-kán mind a négy fiának a *tavsandzsil*, azaz a héja volt az ongonja [Rasíd ad-Dín. Oguz-name, p. 66], Abu l-Gází szerint pedig a fehér sólyom, ölyv, a varjú és a réti sas [Abu l-Gází, p. 53]. A perzsa értelmező szótárak szerint a Csubinak név „vízimadarat" (*murg-i obi*) vagy „folyami madarat" (*murg-i daryoiy*) is jelent [Inojat Allah Rizo, 1955, p. 150]. Feltehetően a Qarqin és Csubinak nevek ilyen egybeesése nem véletlen, lehetséges, hogy a második az első átvétele.

Ezt az ongont összehasonlíthatjuk Burkut-Baba alakjával, amelyben ősi sámánista és földműves istenségek vonásai ötvöződtek. A türk népek mitológiai elképzelései szerint Burkut-Baba az eső „gazdája" volt, és ostorral kergette a felhőket, amitől az esőt megelőző villámok és dörgések keletkeztek [Mify narodov mira, T. 1, p. 195]. Ez a vízzel vagy esővel kapcsolatban álló madár, amely a türk törzs ongonja volt, lehetett a daru is, amely a földművelési területekkel szomszédos mocsarakban és tavakban él [Brem A. E., 1992, p. 205]. A szájhagyományban a *csubina* szó pontosan darut jelent [Persidskorusskij slovar', T. 1, p. 480]. A türkök között a nem olyan régi időkig hagyomány volt aszálykor kecskegidát bemutatni áldozatul Burkut-atának, akit az eső gazdájának alakjával, Korkut-apával azonosítottak [Žirmunskij V.M., 1962, p. 169 stb.].

A fenti adatokból kiindulva arra következtethetünk, hogy Bahram Csóbin őseinek közük volt Közép-Ázsia egyik türk származású törzséhez, amelynek az ongonja madár volt: vagy varjú, vagy réti sas, vagy daru.

Köztudott, hogy az idő múlásával egyes törzsek ongonjai megváltozhatnak, ami időnként a politikai szituáció változásával volt kapcsolatban (egy új konföderációba való belépés, hatalomváltás stb.). Ezenkívül a türk „kargha" szót tágabb értelemben használhatták, és nemcsak varjút vagy hollót jelenthetett, hanem más madarakat is, amelyeknek fekete volt a színe [Clauson G., 1972, p. 653]. Ez a törzs az ősidőkben tagja lehetett a parthus törzsszövetségnek, később pedig a chionitákkal, kidaritákkal, eftalitákkal és türkökkel együtt a korai Szászanidák és a dinasztia későbbi képviselőinek szolgálatában állt.

A türk *karga* törzs vagy nemzetség neve fennmaradt Közép-Ázsia történelmi és mai földrajzi neveiben. Így a középkorban Horaszánban említenek egy Kargali-Ilik nevezetű települést [Abu l-Gází, p. 77]. Az üzbég, karakalpak, kirgiz, baskir és más türk népekbe beolvadt törzsek között említve vannak *kargin* [Sultanov T. I., 1977, p. 167], *kargar* [Alijev K., 1974, p. 178] és *karga* [Karmyševa B. H., 1976, pp. 9, 213, 216; Karatajev O., 2003, p. 99] elnevezések, amelyek mind a mai napig megmaradtak a Ferganai völgy, Horezm és Zarafsan és Kaskadarjai völgyek földrajzi elnevezéseiben [Korajev S., 1978, p. 168; Ohunov N., 1994, pp. 70–71]. Taskentben a mai Szebzar kerületben még a XX. század elején is létezett egy *mahalla*, amely a Kara-Karga nevet viselte. Az üzbégek közé beolvadt türk törzsek között megemlítenek egy *burkut* nevezetű törzset is [Sultanov T. I., 1977, p. 167], melynek a neve *burgut*-ra változott, és mind a mai napig fennmaradt Üzbegisztán földrajzi nevei között [Korajev S., 1978, p. 40]. A családi-rokonsági elnevezések, amik patronimákból, azaz ősök nevéből származnak, fennmaradt sok olyan, amelyek állat- vagy madárnevet viselnek a Ferganai völgyben [Gubajeva S. S., 1978, pp. 28–37].

ÖSSZEGZÉS

A fenti adatokból kiindulva teljesen megalapozottan arra következtethetünk, hogy Bahram Csóbin a közép-ázsiai nomád szkíta törzsek szövetségbe tartozó, a Parthus Birodalomban a görög-macedón „megszállás-nak" véget vető, és a Kr. e. III. század második felében független parthus államot létrehozó, kusán vagy masz-saget Arsakidák híres türk nemzetségéből származott.

Pahl (a középkori Balkh) volt a nemzetségi földbirtoka, ahonnan az Arsakidák más olyan leszármazottai is szár-maztak, akik megőrizték befolyásukat a Szászánidák uralkodásának idejében. Miután a chioniták és eftaliták elfoglalták Balkhot, nemzetségének székhelye Rejjbe ke-rült, de emellett mindig őrizték származásuk emlékét, ami viszont nem akadályozta meg őket abban, hogy rokoni kapcsolatba lépjenek a nomád törzsekkel, többek között a türkökkel.

Bahram Csóbin földbirtoka, amit Horaszán *marzban*-jaként (*szatrapá*-jaként) alapított balkhi központtal, szin-tén az Andhud és Farjab között fekvő Balkh vagy Guzganan körzetében volt. Létezett és leszármazottainak tulajdonát képezte egészen az arab hódításig. A közép-korig megőrizte ősi elnevezését és Csubinabád vagy Csubin néven volt ismert.

Életének alkonyán Bahram Csóbin felkelést vezetett a Szászánidák ellen, és a türkökkel szövetséget kötve, türk önkéntesekből álló csapatokat is vezénylete alá vont, s az egyesített hadsereggel Kteszifonba, a Szászánidák fő-városához vonult, ahol a lakosság nagy része is támo-gatta őt. Miután a fővárost elfoglalta, és a Szászánidák ősét a párthus Arsakidák örökségének törvénytelen bito-rolóinak nyilvánította, saját magát a törvényes hatalom jogutódjának kiáltotta ki. Egyéves uralkodást követően vereséget szenvedett a bizánci seregektől, és kénytelen

volt keletre menekülni a türkökhöz, ahol a kagán barátja és tanácsadója lett, és rokoni kapcsolatba lépett vele, nőül véve leányát. Bahram Csóbin utolsó székhelye, ahogy leszármazottainak, a Szamanidák őseinek is, feltehetően Fergana volt. Szaman-hudat Bahram Csóbin négy vagy öt generációval későbbi leszármazottja volt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

FORRÁSOK

V–VII századi örmény források – Ter-Mkrtičjan L. H.: *Armjanskije istočniki o Srednej Azii V–VII vv.*, Moskva, 1979.

VIII–XVIII századi örmény források – Ter-Mkrtičjan L. H.: *Armjanskije istočniki o Srednej Azii VIII – ŐVIII vv.*, Moskva, Nauka 1979.

Abu l-Gází–Kononov A. N.: *Rodoslovnaja turkmen. Sočinenije Abu l-Gazi hana hivinskogo*, Moskva–Leningrad, 1958.

Bahr al-asrar–Mahmud ibn Vali: *Bahr al-asrar fi manakib al-ahjar*, rkp.biblioteki India Office (cit.: Zeki Velidi Togan A.: Oguz destani, Rešideddin Oguznamesi, Terčume ve Tahlili, Istanbul, 1972 i Ahmedov B. A. Istorija Balha (XVI – pervaja polovina XVIII v.), Taskent, Fan 1982.).

Bajhaki–Abu l-Fazl Bajhaki: *Istorija Masuda (1030–1041)*, Perevod s persidskogo, vvedenije, kommentarij i priloženija A. K. Arendsa. Izd. 2, dopolnennoje, Moskva, Nauka 1969.

Bakuvi–Abd ar-Rasid al-Bakuvi: *Kitab talhis al-asar va adža ib al-malik al-kahhar (Sokraščenije knigi o „pamjatnikah" i čudesa carja mogučego)*, Izdanije teksta, perevod, predislovije, primečanija i priloženije Z. M. Bunijatova, Moskva, Nauka 1971.

Beruni–Abu Rejhan Beruni: Pamjatniki minuvših pokolenij. Perevod i primečanija M.A. Sal'je, In: *Izbrannyje proizvedenija. T. 1*, Taskent, 1957.

Chavannes E.–Chavannes E.: Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux, In: *Sbornik trudov Orhonskoj ekspedicii*, vyp.6, St.-Petersburg, 1903.

Dinawari–Abu Hanifa ad-Dinawari: *Kitab al-Ahbar at-tiwal*, publie par V. Guirgass, Leide: E. J. Brill, 1888.

Drevnije avtory–*Drevnije avtory o Srednej Azii (VI v. do n.e. – III v. n.e).* Hrestomatija. Ed.: Baženov, Taskent, Izd-vo AN Uz 1940.

Farsnama–The Farsnama of Ibnu'l-Balkhi, Ed by G. le Strange and R. A.Nicholson, *„E. J. W. Gibb Memorial" series*, London, 1921.

Firdousi–Firdousi: *Šahname. T. 1.* Ot načala poemy do skazanija o Sohrabe. Perevod s persidskogo, izd. C. B. Banu, A. Lahuti, A. A. Starikova, Moskva, 1957.

Firdousi–Firdousi: *Šahname. T. 3.* Ot skazanija o bitve Rostema s hakanom Čina do carstvovanija Lohraspa. Perevod s persidskogo C. B. Banu–A. Lahuti, Moskva, 1965.

Firdousi, 1868–Firdousi: *Le livre des rois*, Ed.: J. Mohl, I–VI volumes, Paris, 1868.

Gardizi–Abu Said Gardizi: *Zajn al-ahbar. Ukrasenije izvestij. Razdel ob istorii Horasana.* Perevod s persidskogo jazyka A. K. Arendsa. Vvedenije, kommentarii i ukazateli L. M. Jepifanovoj, Taskent, Fan 1991.

Gijasaddin Ali–Gijasaddin Ali: *Dnevnik pohoda Temura v Indiju.* Perevod s persidskogo, predislovije i primečanija A. A. Semjonova, Moskva, Nauka 1958.

Hafiz-i Tanyš–Hafiz-i Tanyš ibn Mir Muhammad Buhari: *Šaraf-nama-ji šahi (Kniga šahskoj slavy).* Faksimile ruk. D 88. Perevod s persidskogo, vvedenije, primečanija i ukazateli M. A. Salahetdinovoj. V 2-h častjah, Moskva, Nauka 1983.

Hamza Ispahani–Hamzae Ispahanensis, Annalum, libri X, Ed.: M. E. Gottwaldt, T. 1, *Textus arabicus*, Petropoli–Lipsiae, 1814.

History of Bukhara–Frye R. N.: *The History of Bukhara*, translated from a Persian abridgement of the Arabic original by Narshakhi, Cambridge, 1954.

Hudud al-Alam–Hudud al-'Alam: *The regions of the world, a persian geography*, translated and explained by V. Minorsky. London, 1970.

Ibn Haukal–Abu-l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi: Opus geographicum, Ed.: M. J. de Goeje, *Bibliotheca geographorum arabicorum*, pars 2, Lugduni-Batavorum: E. J. Brill, 1967.

Ibn Khordadhbeh–Abu-l-Kasim 'Obaidallah ibn 'Abdallah Ibn Khordadhbeh: Kitab al-masalik wa-l-mamalik (Liber viarum et regnorum),

Ed.: M. J. de Goeje, *Bibliotheca geographorum arabicorum*, pars 3, Lugduni-Batavorum: E. J.Brill, 1967.

Istakhri–Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri: Viae regnorum, Ed.: M. J. de Goeje, *BGA*, pars 1. Lugduni-Batavorum: E. J. Brill, 1967.

„Istorija" at-Tabari–*„Istorija" at-Tabari. Izbrannyje otryvki.* Perevod s arabskogo V. I. Beljajeva. Dopolnenija k perevodu O. G. Bol'šakova i A. B. Halidova, Taskent, Fan 1987.

„Istorija halifov"–*„Istorija halifov" anonimnogo avtora XI veka.* Faksimile rukopisi, predislovije P. A. Grjaznevića, Moskva, Nauka 1967.

Ja'kubi–Ibn Wadhih qui dicitur al-Ja'kubi, *Historiae*, pars I–II, Ed.: M. Th. Houtsma, Lugduni-Batavorum; E.J.Brill, 1883.

Jakut–*Jakut's geographisches worterbuch aus den handschriften zu Berlin, St.-Petersburg, Paris, London und Oxford* . . . von F. Wustenfeld, Band I–VI, Leipzig, 1866.

Maçoudi–Maçoudi: *Les prairies d'or, text et traduction C. Barbier de Meynard*, t. I–IX, t. 2, Paris: Societe Asiatique, 1863.

Mahmud Kasgari–Mahmud Koshgariy Turkiy so'zlar devoni (Devonu lugot it-turk) / Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Muttalibov. 3 tomlik. Toshkent: Fan, 1960–1963.

Mahmud ibn Vali–Mahmud ibn Vali: *More tajn otnositel'no doblestej blagorodnyh (Geografija).* Vvedenije, perevod, primečanija ukazatreli B. A. Ahmedova, Taskent, Fan 1977.

Mirkhond–Mirkhond: *Histoire des Samanides, texte Persan, traduit et accompagne des notes critiques, historiques et geographiques par M. Defremery*, Paris: Imprimerie Royal, 1845.

Moqaddasi–Shamsaddin Abu Abdallah Mohammad ibn Ahmad al-Moqaddasi: Descriptio Imperii moslemici, Ed.: M. J. de Goeje, *Bibliotheca geographorum arabicorum*, pars 3. Lugduni–Batavorum, 1967.

Narsahi–Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far an-Narshakhiy. Buxoro tarixi, Fors tilidan A. Rasulev tarjimasi, Toshkent 1993.

Navoi–Navoiy A. *Tarixi muluki 'Ajam* , Asarlar. 15 tomliq. Toshkent, 1967.

Nadžib Bekran–Muhammad Nadžib Bekran: Džahan-name, In: *Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii Vypusk 1*, Moskva, 1973, pp. 46–51.

Oguz destani–Zeki Velidi Togan A.: *Oguz destani. Rešideddin Oguznamesi, Terčume ve Tahlili*, Istanbul, 1972.

Qazwini–*The Tarikh-I Guzida or Select History of Hamdallah Mustawfi-I Qazwini, compiled in A. H. 730 (A. D. 1453) by E. G. Browne with indices of the fac-simile text by R.A. Nicholson*, vol. 1, Text („E. J. W. Gibb Memorial" Series, vol. XIV), Leiden–London, 1910.

Rasíd ad-Dín–Rasíd ad-Dín: *Sbornik letopisej. V 3-h častjah*. Perevod s persidskogo L. A. Hetagurova, O. I. Smirnovoj, Ju. P. Verhovskogo i A. K. Arendsa, Moskva-Leningrad, Izd-vo AN SSSR, 1946–1952.

Rasíd ad-Dín. Oguz-name–Fazlallah Rasíd ad-Dín: *Oguz-name*. Perevod s persidskogo, predislovije, kommentarii, primečanija i ukazateli R. M. Šukjurovoj, Baku, Elm, 1987.

Saalibi–Abu Mansur as-Saolibiy *Yatimat ad-dahr fi mahosin al-`asr* Tadqiq qiluvchi, tarjimon, izoh va ko'rsatkichlari tuzuvchi I. Abdullayev, Toshkent, Fan:, 1976

Samani–Abu Sa'd 'Abd al-Karim ibn Muhammad as-Sam'ani. *Al-Ansáb* Bejrút, 1981.

Siaset-name–Siaset-name: *Kniga o pravlenii vazira XI stoletija Nizam al-Mul'ka*. Perevod, vvedenije v izučenije pamjatnika i primečanija B. N. Zahodera, Moskva–Leningrad, Izd-vo AN SSSR, 1949.

Simokatta–Feofilakt Simokatta: *Istorija*. Perevod s grečeskogo S. P. Kondrat'eva, Moskva, 1957.

Skazanije o Bahrame Čubine–Abu-l-Kasim Firdousi: *Šah-name. Skazanije o Bahrame Čubine*, Stalinabad, 1952.

Tabari–Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari: *Annales*, Ed.: M. J. de Goeje, I–III sreies, Lugduni-Batavorum: E. J. Brill, 1964.

SZAKIRODALOM

Abajev V. I., 1961 – Abajev V. I.: *Skifo-jevropejskije izoglossy na styke Vostoka i Zapada*, Moskva, 1961.

Abduholik Abdurasul ugli, 1997– Abuxoliq Abdurasul o'gli: Turkiy xalqlar tarixiga oid bir tibetcha hujjat // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar 1997, № 6. 72–77.

Alijev K., 1974–Alijev K.: K voprosu o nomadah Srednej Azii i drevnego Azerbajdžana (Atropateny i Kavkazskoj Albanii), In: *Central'naja Azija v kušanskuju epohu. T. 2.* Trudy meždunarodnoj konferencii po istorii, arheologii i kul'ture Central'noj Azii v kušanskuju epohu (Dusanbe, 1968), Moskva, 1974, pp. 176–179.

Azimov Š., 1999–Azimov Š.: *Gosudarstvo i pravo Samanidov*, Dusanbe, Irfon 1999.

Bobojorov G. B., 2003–Boboyorov G. B. Markaziy Osiyada VI–VIII asrlarning ikkinchi yarimidagi siyosiy etnik jarayonlar (Orxun Enasoy yazuvindagi manbalar asosida). Tarix fanlari namzadi ... dissertatsiya. Toshkent , 2003.

Bartol'd V. V., 1971a–Bartol'd V. V.: *Iran. Istoričeskij obzor. Sočinenija v 9 tomah. T. 7.*, Moskva, 1971, pp. 229–334.

Bartol'd V. V., 1971b–Bartol'd V. V.: *Istoriko-geografičeskij obzor Irana. Sočinenija v 9 tomah. T. 7.*, Moskva, 1971, pp. 31–225.

Belenickij B. A., 1999–Belenickij B. A.: Istoki samanidskoj civilizacii, In: *1100-letije obrazovanija gosudarstva Samanidov. Materialy meždunarodnoj konferencii*, St.-Petersburg, 1999, pp. 19–24.

Bertel's Je. E., 1960–Bertel's Je. E.: Istorija persidsko-tadžikskoj literatury, In: *Izbrannyje trudy, T. 1.*, Moskva, 1960.

Bosworth C. E., 1971–Bosworth C. E: *Musul'manskije dinastii.* Spravočnik po hronologii i genealogii. Perevod s anglijskogo i primečanija P. A. Grjazneviča, Moskva, Nauka 1971.

Bosworth C. E., 1995–Bosworth C.E.: Samanids, in: *Encyclopaedy of Islam*, New Edition, prepared by a number of leading orientalists, vol. 8 (Ned – Sam). Leyden, 1995, pp. 1025–1029.

Brem A. E., 1992–Brem A. E.: *Žizn' životnyh. V 3-h tomah. T. 2. Pticy*, Moskva, 1992.

Browne E. G., 1997–Browne E. G.: *A Literary History of Persia, I–IV volumes, vol. 1*, From the Earliest Times until Firdawsi (to 1000 AD), Bethesda, Maryland: Iranbooks, 1997.

Bunijatov Z. M., 1986–Bunijatov Z. M: *Gosudarstvo Horezmšahov-Anušteginidov (1097–1231)*, Moskva, 1986.

Clauson G., 1972–Clauson G.: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.

Czeglédy K., 1958–Czegdely K.: Bahram Cobin and the Persian apocalyptic literature, In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. VIII, 1958, fasc. 1, pp. 21–43.

Demidčik V. P., 1977–Demidčik V. P.: *„Geografija" ili „Pamjatniki stran i predanija o ludah" Zakarija Kazvini*, Dusanbe, Irfon 1977.

D'jakonov M. M., 1961–D'jakonov M. M.: *Očerk istorii drevnego Irana*, Moskva, 1961.

Drevnetjurkskij slovar'–*Drevnetjurkskij slovar'*, Leningrad, Nauka LO, 1969.

Džalilova R. P., 1991–Džalilova R. P.: Nekotoryje dopolnenija Balamii k „Istorii" at-Tabari, (po istorii Srednej Azii), In: *Materialy po istorii i istorii nauki i kul'tury narodov Srednej Azii*, Taskent, 1991, pp. 6–17.

Frye R. N., 1993–Frye R. N.: The Samanids, In: *The Cambridge history of Iran*, in 7 volumes, vol. 4. The period from the Arab invasion to the Saljuqs. Cambridge, 1993, pp. 136–61.

Gafurov B. G., 1958 – Gafurov B.G.: O pričinah vozvyšenija i padenija Samanidov, In: *Sovetskoje vostokovedenije, 1958, № 1*, pp. 51–55.

Göbl R., 1971–Göbl R.: *Sasanian Numismatics, with 16 Minting Tables and 16 Plates*, translated by P.Severin, Vienna, Braunschweig, 1971.

Golden P. B., 1992–Golden P.B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East (Turcologica. Band 9)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.

Gubajeva S. S., 1978–Gubajeva S. S.: Patronimija v toponimii Ferganskoj doliny, In: *Onomastika Srednej Azii*, Moskva, 1978, pp. 28–37.

Gumiljov L. N., 1960–Gumiljov L. N.: Bahram Čubin (opyt kritiki istočnikov), In: *Problemy vostokovedenija, 1960, № 3*, pp. 228–241.

Gumiljov L. N., 1969–Gumiljov L. N.: *Drevnije tjurki*, Leningrad, Nauka LO, 1969.

Gusejnov R., 1960–Gusejnov R.: *Sirijskije istočniki XII–XIII vv. ob Azerbajdžane*, Baku, 1960.

Harmatta J., Litvinsky B.A., 1996–Harmatta J., Litvinsky B. A.: Tokharistan and Gandhara under Western Turk rule (650–750), part 1, History of the regions, In: *History of civilizations of Central Asia*, vol. 3, Paris, 1996, pp. 367–401.

Inojat Allah Rizo, 1955–Inoyat Allah Rizo *Iron va Turkon dar ruzgor-i Sosoniyon*, Tehran1374/1955.

Julien S., 1857–Julien S.: *Memoires sur les contres occidentaux, I–II volumes*, Traduites du sanscrit en chinois en l'an 668 par Hiouen Tsang, Paris, 1857–1858.

Karatajev O., 2003–Каратаев О. Kyrgyz etnonimder sözdügü. Biskek, 2003

Karmyševa B. H., 1976–Karmyševa B. H.: *Očerki etničeskoj istorii južnyh rajonov Tadžikistana i Uzbekistana*, Moskva, Nauka 1976.

Kononov A. N., 1949–Kononov A. N.: Opyt analiza termina „turk", In: *Sovetskaja etnografija, 1949, No 1*, pp. 40–47.

Korajev S., 1978–Korayev. S. Geografik nomlar ma'nosi Toshkent 1978.

Lapšin A. G., 1999–Lapšin A. G.: Dinastičeskij kul't Aršakidov, In: *Kul'turnyje cennosti (Bibliotheca Turkmenica). Meždunarodnyj ježegodnik, 1997–1998*, St.-Petersburg, Jevropejskij dom, 1999, pp. 80–93.

Markwart J. A., 1931–Markwart J.A.: *Catalogue of provincial capitals of Eran-shahr*, Pahlavi text, version and commentary, Roma, 1931.

Maršak B. I., 1998–Maršak B. I.: K voprosu ob istokah sogdijskoj kul'tury, In: *Drevnije civilizacii Jevrazii. Istorija i kul'tura*, Moskva, 1998, pp. 61–63.

Masson M. E., 1955–Masson M. E.: Narody i oblasti južnoj časti Turkmenistana v sostave Parfjanskogo gosudarstva, In: *Trudy Južno-Turkmenistanskoj arheologičeskoj kompleksnoj ekspedicii. Tom 5*, Ashabad, 1955. pp 3–47.

Meletinskij E. M., 1991–Meletinskij E. M.: Voron, In: *Mify narodov mira*. Enciklopedija v 2-h tomah, Ed.: Tokarev S. A., Moskva, 1991.

Meyer Ed., 1912–Meyer Ed.: *Der Papirusfund von Elfantine*, Leipzig, 1912.

Mify narodov mira–*Mify narodov mira*. Enciklopedija v 2-h tomah, Ed.: Tokarev S. A., Moskva, 1991.

Negmatov N. N., 1977–Negmatov N. N.: *Gosudarstvo Samanidov (Maverannahr i Horasan v IX-X vv.)*, Dusanbe, Donis 1977.

Olbrycht, Marek J., 2003–Marek J.Olbrycht: Parthia and Nomads of Central Asia. Elements of Steppe Origin in the Social and Military Developments of Arcakid Iran, In: *Orientwissenschaftliche Hefte, Mitteilungen des SFB „Differenz und Integration" 5: Militar und Staatlichkeit*, 12, 2003, Herausgeber, Orientwissenschaftliches Zentrum der Martin-Luther-Universitat Halle-Wittenberg, pp. 69–109.

Ohunov N., 1994–Oxunov, N. *Joy nomlari ta'biri* Toshkent. Тошкент, 1994.

Perihanjan A. G., 1983–Perihanjan A. G.: *Obščestvo i pravo Irana v parfjanskij i Sasanidskij periody*, Moskva, Nauka 1983.

Persidsko-russkij slovar'–*Persidsko-russkij slovar', v 2-h tomah (svyše 60 000 slov)*, Moskva 1970; *Persidsko-russkij slovar', v 2-h tomah*, Moskva, 1985.

Pigulevskaja N. V., 1946–Pigulevskaja N. V.: *Vizantija i Iran na rubeže VI i VII vekov*, Moskva–Leningrad, 1946.

Salahetdinova M. A., 1970–Salahetdinova M. A.: K istoričeskoj toponimii Balhskoj oblasti, In: *Palestinskij sbornik, vyp. 21 (84). Bližnij Vostok i Iran*, Leningrad, 1970, pp 222–228.

Semenov A. A., 1955–Semenov A. A.: K voprosu o proishoždenii Samanidov, In: *Trudy IIAE AN TadžSSR. T. 27. Sbornik statej, posvjaščennyh istorii i kul'ture perioda formirovanija tadžikskogo naroda i jego gosudarstvennosti (IX–X vv. n. e.)*, Stalinabad 1955, pp 3–11.

Shahbazi A., 1989–Shahbazi A. Sh.: Bahram VI Chobin, In: *Bahram: VII, Encyclopaedia Iranica*, Ed. by Ehsan Yarshater, vol. III (Ataš–Bayhaqi), London–New York, 1989, p. 514–522;

Stavinskij B. Ja., 1960–Stavinskij B. Ja.: O meždunarodnyh svjazjah Srednej Azii v V–ser. VIII vv. (v svete dannyh sovetskoj arheologii), In: *Problemy vostokovedenija, 1960, № 5*, pp 108–118.

Sultanov T. I., 1977–Sultanov T. I.: Opyt analiza tradicionnyh spiskov 92 „plemen ilatija", In: *Srednaja Azija v drevnosti i srednevekov'je (istorija i kul'tura)*, Moskva, 1977.

Tolstov S. P., 1938–Tolstov S. P: K istorii drevnetjurkskoj social'noj terminologii, In: *Vestnik drevnej istorii, 1938, № 1–2*, pp. 72–81.

Tolstov S. P., 1947–Tolstov S. P: Iz predistorii Rusi, In: *SE, 1947, № 6(7)*, pp. 44–45.

Trever K.V., 1950–Trever K. V., Jakubovskij A. Ju., Voronec M. E.: *Istorija narodov Uzbekistana. T. 1.* S drevnejših vremen do načala XVI veka, Taskent, Izd-vo ANUz, 1950.

Trever K. V., 1954–Trever K. V.: Kušany, hionity i eftality po armjanskim istočnikam IV–VII vv. (k istorii narodov Srednej Azii), In: *Sovetskaja arheologija. T. 21*, Moskva–Leningrad, 1954. pp. 131–147.

Usanova M., 1995–Usanova M. Ismoil Somoniy vaqfnomasi // Shorqshunosliq № 6. Toshkent, 1995.C. 24–31

Vajnberg B. I., 1999–Vajnberg B. I.: *Etnogeografija Turana v drevnosti i rannem srednevekov'je (VII v. do. n.e–VIII v. n. e.)*, Moskva, 1999.

Validi Togan A. Z., 1981–Validi Togan A. Z.: *Umumi Türk tarihine giriş, I. cilt.* En eski devirlerden 16 asra kadar, 3-baskı, Istanbul, 1981.

Wolf F., 1953–Wolf F.: *Glossar zu Firdousis Schahname*, Berlin, 1953.

Zaharov A. O., 2002–Zaharov A. O.: Baktrija v I v. n. é.: „pjat' vladenij" Jueèžej, In: *Vostok (Oriens), 2002, No 5*, pp. 18–29.

Zekiyev M., 2002–Zekiyev M.: Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz'in Kuzeyi, Idil-Ural, ve Batı Sibirya'daki eski Türkler, In: *Türkler*, Yeni Türkiye yayınları, cilt 1. Istanbul, 2002, s. 425–432.

Zirikli, 1954–Khayr ad-Din Zirikli Kámúsz tarádzsim li-ashar al-ridzsál va-n-niszá min al-'arab va-l-musztasrikín va-l-muszta'ribín, al-Káhira, 1954–1959.

Zujev Ju. A., 2002–Zujev Ju. A.: *Rannije tjurki: očerki istorii i ideologii*, Almati, 2002.

Žirmunskij V. M., 1962–Žirmunskij V. M.: Oguzskij geroičeskij epos i „Kniga Korkuta", In: *Kniga mojego deda Korkuta. Oguzskij geroičeskij epos.* Perevod V.V. Bartol'da. Izd. V. M. Žirmunskogo i A. N. Kononova, Moskva–Leningrad 1962.

Zsigmond Ártemisz Éva fordítása

Keller László

A BUHARAI EMIRÁTUS, AVAGY AZ ÜZBÉG KÖZTÁRSASÁG

A történet ebben a körben már jól ismert: Vámbéry Ármin muszlim derviskent egy bokharai hádzsi karavánhoz csatlakozott 1863. március 28-án, és Erzerumon s Tebrizen át Mázenderán tartományba, majd a Kaszpi-tengeren átkelve az Oxus egyik ága mentén fekvő Khivába utazott. Innen 1863 júliusában indult tovább Bokhara felé.

Bokhara, illetve Buhara – üzbég elnevezése *Buxoro;* a perzsa بخارا , az orosz *Бухара* még mindig a régió egyik legjelentősebb városa, Vámbéry idejében pedig a Buharai Kánság fővárosa volt. A város a középkorban a Perzsa Birodalom része, a 9. század közepétől a 16. század végéig különböző perzsa és török-mongol dinasztiák uralma alatt állt, majd a 19. századig az önálló Buharai Kánság központja. Ma 247 661 lakója van, akik méltán büszkék a település óvárosára, amelyet az UNESCO 1993-ban a világörökség részének nyilvánított.

Buharában 1785 óta a Mangit-dinasztia uralkodott. Vámbéry Muzaffar ad-Dinek, és apjának „uralkodói erényeiről" így számolt be:

„Az emír kémjei behatoltak a családok szentélyébe, s jaj annak, ki a vallási formák vagy az emír tekintélye el-

len mer véteni. Az örökös zsarnokság az embereket annyira megfélénkítette, hogy férfi és nő, még ha négyszemközt vannak, sem merik az emír nevét anélkül kimondani, hogy hozzá ne tennék: »Isten éltesse százhúsz esztendeig!« A szegény emberek nem is gyűlölik uralkodójukat, a kényúri önkény föl sem tűnik nekik, mert azt a fejedelmi méltóság szükséges alkatrészének tekintik. Nasszrullah emír, a mostani bokharai fejedelemnek atyja, uralkodásának utolsó éveiben kegyetlen kéjenc volt; az erkölcsi romlottságot halállal büntette, de maga a legvérlázítóbb módon sértette alattvalói becsületét. Igen kevés család maradt gaztetteitől menten, s mégis mindenki óvakodott csak a legcsekélyebb rosszallást is kifejezni. A mostani emír, Muzaffared-din kán, szerencsére jóindulatú ember; vallás és erkölcsök tekintetében talán szigorúbb atyjánál, de ő maga nem vádolható semmi bűntettel, s ezért a nép végtelen dicsőítésekkel és magasztalásokkal beszél róla.

Az emír, kit később Szamarkandban láttam, negyvenkét éves, középtermetű, kissé kövér, de kellemes tekintetű ember, szép fekete szemmel és ritkás szakállal. Fiatal korában egy évig Karsiban, tizennyolc évig Kerminében működött mint kormányzó, s mindig szelíd, jóakaró bánásmódja által tűnt ki. Szorosan apja kormányelveit követi, s molla és jámbor muzulmán lévén, esküdt ellensége minden újításnak, legyen bár annak hasznáról meggyőződve. Uralkodásra léptekor pecsétjébe e jelszót vésette: »Uralkodás igazság által«, s ez elvet a mai napig a leghívebben követi, amit a sok, e tekintetben felőle szárnyaló hír is bizonyít. A mi nézeteink szerint természetesen kissé szigorú az olyan igazságszolgáltatás, mely szerint az emír mehterjét (rangra a második udvari hivatalnok) kivégeztette, mert – amint neki Kokandba jelentették – kétséges tekintetet vetett egy udvari rabszolganőre.

[...]

Nevezetes az, mily fáradtsággal iparkodik az emír mindazt megakadályozni, ami népét azon szerény s egyszerű helyzetéből kiemelhetné, melyben mai napig, véleménye szerint, boldognak érzi magát. Fényűző cikkek s más drága portékák behozatala, valamint a lakásban és ruházatban űzött pompa keményen meg van tiltva, s e tekintetben senki elnézésére nem számolhat."

A Buharai Kánság hatalma ekkor már leáldozóban volt, miután Közép-Ázsia mind gazdasági, mind politikai téren a megállíthatatlan hanyatlás pályájára lépett. Az új kor pedig egyet jelentett az orosz befolyás folyamatos növekedésével.

Bár a cári udvar érdeklődését már a 17. században felkeltette a közép-ázsiai térség, a valódi orosz expanzió csak 1852-ben kezdődött el, amikor megtámadták a Szír-darja partján fekvő Ak-maszdzsid erősséget. Ezt követően 1884-ben a türkmének meghódításához láttak, és befejezték Merv erődjének bevételét.

A buharai emír 1866 és 1868 között kerül összeütközésbe az Orosz Birodalommal. A konfliktus végére Szamarkand orosz kézbe kerül, az emír pedig amellett, hogy a külkapcsolatai orosz ellenőrzés alá kerültek, még 1,5 millió márka hadisarcot is kénytelen volt fizetni.

Bár az orosz expanzió az angol és orosz kolonialisták között kibontakozó feszültség miatt megtorpant, a Buharai Kánságon maradandó nyomokat hagyott. Vámbéry még úgy ír Buharáról, mint amit „nemcsak az európaira, hanem minden más idegenre nézve is igen veszélyesnek találtam, mivel a kormány kémrendszere már azon fokát érte el a tökéletességnek, melyen a népség elaljasodása állott". Az oroszokkal kirobbant konfliktus lezárulta után azonban a város – és vele együtt az ország – megnyílt a diplomaták és a kereskedők előtt.

A Buharai Kánság teljes összeomlásához az Oroszországban zajló forradalom közép-ázsiai hullámai vezet-

tek. Az emírrel szembeni belső ellenállást szervező és a szovjeteket segítségül hívó Fajzullah Hodzsa megdönti az emír hatalmát és köztársaságot kiált ki.

Ezt követően a székhely Buharából Taskentbe kerül, a Buharai Kánságból Üzbegisztán lesz, majd a köztársaság lassan eltűnik a nagy Szovjetunió számtalan tagköztársasága között. 1991. szeptember 1-jén bukkan fel újra, amikor az új elnök, Iszlam Karimov deklarálja az ország függetlenségét.

Iszlam Karimov 1938. január 30-án született Szamarkandban egy hivatalnokfamília gyermekeként. A nagypolitikában 1983-ban tűnik fel a neve, amikor az Üzbég SzSzK pénzügyminisztériumát vezeti. 1986 és 1989 között a Kacskadarjai Regionális Tanács első titkára. 1989 júniusától az Üzbég Kommunista Párt első titkára.

Miután 1990. március 24-én az Üzbég SzSzK Legfelsőbb Tanácsa a köztársaság elnökéül választotta, 1991. augusztus 31-én kikiáltja Üzbegisztán függetlenségét. Ezt követően az első „szabad" választásokon, még ez év december 29-én az Üzbég Köztársaság elnökévé választották.

Ezt követően Üzbegisztán a nemzetközi nagypolitika színpadán újra a háttérbe szorult, egészen 2001 őszéig.

Szeptember 11-e sok szempontból újrarendezte a politikai súlypontokat, amelynek következtében az addig csak a periférián mozgó közép-ázsiai köztársaságok a nagypolitika érdeklődésének középpontjába kerültek. Ekkor az afganisztáni válaszcsapásra készülő és Közép-Ázsiában is szövetségesek után kutató USA az üzbég vezetés számára a regionális érdekérvényesítés legfőbb támogatóját jelentette.

Az üzbég vezetés az antiterrorista koalícióban való részvételüktől alapvetően két területen várt kézzelfogható eredményt: a nehéz gazdasági helyzet javulását, elsősorban a külföldi befektetések intenzívebbé válása révén, és

a nagy veszélyt jelentő Üzbegisztáni Iszlám Mozgalom (IMU) feloszlatását.

A gazdasági fellendüléssel kapcsolatos taskenti remények nem teljesültek, ugyanakkor az IMU afganisztáni és tádzsik–afgán határövezetben lévő kiképzőtáborai és logisztikai raktárai szép számmal estek az amerikai bombázások áldozatául.

Összességében elmondható, hogy az üzbég vezetés az amerikaiaknak nyújtott segítségért nem kapta meg a remélt támogatást, hiszen a gazdaságot nem hozta lendületbe az új szövetséges „árnyéka", ugyanakkor az IMU, bár érzékeny veszteségeket szenvedett, a továbbiakban is létező fenyegetés a közép-ázsiai régióra.

Még 1991-ben szerveződött az Igazság (*Adolet*) elnevezésű politikai mozgalom, amelynek célja az üzbég hatalom megdöntése és egy iszlám állam létrehozása volt. Ebből a mozgalomból nőtte ki magát az IMU: a Tadzsikisztáni Újjászületés Párt mintájára 1995-ben megalakult az Üzbegisztáni Iszlám Újjászületés Mozgalom, amely 1988-ban Üzbegisztáni Iszlám Mozgalomra változtatta a nevét.

A szervezet első – nemzetközi visszhangot is kiváltó – akciójára 1999 februárjában került sor, amikor 5 autót robbantottak fel.

A mozgalom fő célja egy iszlám állam létrehozása a Fergana-völgyben, amely a FANO Iszlám Kalifátus nevet viselné. A FANO nem más, mint a Fergana, Andizsan, Namangan és Os helynevek kezdőbetűiből összeállított mozaikszó.

Az IMU legutóbb a 2005 májusában Andizsanban történtekkel kapcsolatban hallatott magáról; ekkor az üzbegisztáni Fergana-medencében fegyveres összecsapásokra került sor a helyi lakosság és a kormányerők között. A halálos áldozatok száma több százra tehető.

Annak ellenére, hogy az üzbég kormány nem titkolta el az eseményeket, kezdettől fogva igyekezett elérni, hogy

csak a hivatalos üzbég kormányzati csatornákon keresztül (azaz kizárólag hivatalos véleményben és interpretációban) jussanak el az eseményekről szóló hírek a nemzetközi közösséghez. Ennek következtében közel egy hétig külföldi tudósítók, illetve diplomaták nem léptek, léphettek be az incidens által érintett területre.

Az üzbég kormány terroristák és bűnözők elszigetelt akciójáról beszélt, ugyanakkor egyes értékelések és hírek egy éhséglázadás nyomán kialakult spontán megmozdulásról szóltak. A valóság a mai napig nem derült ki, mivel az üzbég kormány minden lehetőséget – legyen az akár erőszakos is – megragad, hogy megakadályozza a valódi információk kiszivárogtatását a történtek igazi hátteréről.

A „karimovi rendszer" brutalitása Vámbéry korának Buharai Kánságához hasonlatos. Az elnyomás, a külföldiek mozgásának korlátozása, a személyi diktatúra jelei – akár a 19. századi despota városban, ahol Vámbéry Ármin még az életével játszott – lépten-nyomon felfedezhetők a mai Üzbég Köztársaságban is.

Kende Tamás

OROSZOK ÉS ZSIDÓK A KELET-EURÓPAI ÖSSZEHASONLÍTÓ TÖRTÉNELEMBEN

A revizionista historiográfia korlátaihoz

John Edwards a kora-újkori európai zsidóságról írt kisebb kötetnyi esszéjében a hagyományos, elbeszélő zsidó historiográfiát a *lacrimoso* jelzővel illette. Edwards a *Graetztől* a kortársakig ívelő keresztény-zsidó történelem zsidó leíróit a „külső", keresztény történelem iránti passzív megközelítéssel jellemezte. A hagyományos zsidó historiográfia – így Edwards – befelé forduló szemlélete okán nem foglalkozott a zsidó-nem zsidó társadalmak együttélésével: a külső világ története annyiban volt érdekes számára, amennyiben az – az esetek többségében – erőszakosan beavatkozott a zsidóság külön és különös belső történelmébe[1].

A kortárs zsidó, főként izraeli kollektív történelmi tudat hagyományait és mai megjelenési formáit elemző monográfiájában Yael Zerubavel izraeli történész a zsidó történelem „bináris" (cionista) modelljéről beszél. A ze-

rubaveli elemzés szerint a modern zsidó nemzettudatot (is) megalkotó nagy XIX–XX. századi történeti összefoglalókat (Graetz, Dubnov, Baron[2]) és a modern politikai cionizmus talaján létrejött zsidó történelemszemléletet nagyfokú végletesség jellemzi. Szerinte semmi csodálatra méltó nincs abban a jelenségben, hogy – ellentétben az antikvitás aranykorával – a száműzettetés évszázadainak történelme egyértelműen és egyszólamúan negatív és tragikus történetként jelenik meg a zsidó történelmi tudatban[3].

A kelet-európai zsidóság történelme historiográfiájának mindmáig egyedülálló összefoglalójában a szerzők kitértek a vérvádak és a pogromok kérdésére, azok kortársi, majd a szovjet korszakban folytatott történetírói, történettudományi megítélésére. A pogromok, a kiűzetések és a vérvádak témáját tárgyaló résznek Simon Dubnov, Alekszander Tager, Maurice Samuel és Hans Rogger[4] munkái a forrásai[5]. Hans Roggernek a kötet megírásakor, a nyolcvanas évek elején újszerűnek számító, a Beilisz-ügyre és az Oroszországi Birodalom „zsidópolitikájára" fókuszáló revizionista publikációi ellenére általánosnak és változatlannak tűnt az a historiográfiai hagyomány, mely a szóban forgó jelenségeket leszűkítette egy a megelőző századelőn kialakult politikai diskurzus kontextusára. E hagyomány középpontjában nem nehéz felfedezni egyfelől a zsidó martirológiát, másfelől pedig a századelő oroszországi, Oroszország sorsáról és jellegéről szóló politikai diksurzusait. Ez a hagyomány az évszázados együttélést és annak *lehetséges* történetét, történelmét ignorálta. Az említett politikai diskurzus valóságos tárgya nem annyira az oroszországi zsidóság, mint inkább az Oroszországi Birodalom múltból a jövőbe vezető sorsának, jellegének és jellemének leírása volt. Ez a jellegzetesség pedig a korrupt és elnyomó jelzőkkel volt már akkor is leírható. Az Oroszországi Birodalom

külső és belső politikai kritikusai, ellenségei számára elsősorban a benne megnyilvánuló korrupt és elnyomó jelleg miatt volt fontos a birodalom zsidópolitikája, a zsidókérdés alakulásának története. És ebben csak hangsúlybeli különbségek voltak a korabeli bolsevikok és a liberálisok között. Antiszemitának, feketeszázas pogromszervezőnek tartották legfőbb politikai ellenfelüket: a cári rendszert.[6] Ebbéli meggyőződésüket sikeresen propagálták külföldön is. E korabeli felfogás a későbbi korok historiográfiájára alapvető hatással volt. A felfogás, hogy az Orosz Birodalom kódolt és rendszerszerű antijudaista jellegét adatolja és illusztrálja, a leggyakrabban a nagyszámú újkori oroszországi zsidóellenes vérvádra és pogromra utalt. A hagyományos birodalom-politikatörténeti megközelítések egyértelműen azt állították, hogy ezeket a pogromokat és vérvádakat maga a rendszer, annak legfelsőbb vezetése szervezte és rendezte. Épp e szemléletnek a 19–20. század fordulóján gyökerező meghatározó politikai kontextusa okán az oroszországi zsidóság újkori történelméről szóló reprezentatív összefoglalókban mindig meghatározó, perdöntő szerepet kaptak a birodalom területének zsidóellenes vérvádesetei és pogromai. Ez a hagyomány máig élő, annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedekben megjelent egy olyan – revizionistának nevezett – szemlélet is az orosz-zsidó történelem irodalmában, amely nem a huszadik század elejének politikai küzdelmeit folytatja, azokat adatolja utólag, hanem elsősorban konkrét források alapján igyekszik az említett esetekben megmutatkozó – vagy épp inkább hiányzó – állami orosz zsidópolitikát rekonstruálni.

Minden történeti munka sajátja a klasszifikáció és a szelekció. Ez különösen igaz a nagy, általános összefoglaló munkákra. Nincs ez másképp a vérvádak és pogromok – annak sajátosságából fakadóan túlnyomórészt zsidó és zsidócentrikus – történeti irodalma esetében

sem. A XX. század legvége legnagyobb modern zsidó történeti összefoglalójának szerzője is szelektált. A sok évszázados zsidó történelmi és a másfél évszázados modern, tudományos történetírói hagyományt korszerű eszközökkel folytató David Vital nagyszabású köz- és eszmetörténeti összefoglalójában a kelet-közép-európai vérvádakra és pogromokra vonatkozó történeti, tudományos toposzok tisztességesen összefoglalva szerepelnek. Ugyanakkor az európai zsidóságnak a francia forradalomtól a második világháborúig terjedő unilineáris történetét tárgyaló művében az oroszországi pogromok, vérvádesetek, a zsidókat korlátozó cári politika és törvénykezés, valamint a tiszaeszlári vérvád tárgyalása mellett elsikkadtak a térben és időben közeli – és a lefolyásukat tekintve meglepően hasonló –, nem zsidóellenes vérvádesetek és az azoknál jelentősebb számú nem zsidóellenes pogromok. Hasonló sorsra jutott Vital elemzésében az újkor egyetlen olyan vérvádesete is, amelyben a rituális gyilkosság elkövetéséért bíróság elé állított vádlottat jogerősen halálra ítélte az illetékes csehországi (ausztriai!) bíróság. Ebbe az unilineáris történelemfelfogásba az általam említett esetek egyáltalán nem illeszthetők be. Vital lenyűgöző szintézise bevezetőjében kitért a szelekció okaira és egyben utalt is annak szellemtörténeti gyökereire.

Robert Chazan amerikai történész a középkori sztereotípiák és a modern antiszemitizmus kapcsolatáról írt alapos és szellemes könyvében beszélt annak okairól, hogy *a* zsidók története és *a* zsidó történelem miért fókuszált és fókuszál a szétválasztóra és a szétválasztottra inkább, mint a normálisra és az integráltra[7]. Chazan – aki számára fontos cezúra az európai zsidóság (a nyugati keresztény-zsidó együttélés), valamint a zsidókról alkotott európai sztereotípiák történetében a XII. század – általában tartja nemcsak túlzónak, hanem történetileg tartha-

tatlannak azt az egyoldalúan és túlnyomóan szomorú képet, mit a (főként zsidó) források és történeti irodalom festett az együttélésről. Ugyenez elmondható az újkori kelet-európai, oroszországi zsidóság történelmére, történeti irodalmára is.

A Vital által is bevallott szelekció további, regionális oka lehet az is, hogy a vérvádak és a pogromok témája rendszeresen az adott állam (és az állami politika), illetve a fennhatósága alatt élt zsidók történetének összefüggésében kerül elő a szakirodalomban.

Jellemző minderre az egyik legmodernebb lengyel modern történeti összefoglaló a lengyelországi zsidóság újkori történetéről. A Lengyelország felosztásától az 1950-es évekig terjedő korszakot átfogó reprezentatív szintézisből épp az állampolitikai fókuszáltság okán maradtak ki a lengyel területeken a XVIII. század végétől a XX. század elejéig-közepéig lefolyt vérvádügyek és pogromok[8]. Az önálló államiság hiánya miatt a XVIII. század végétől a XX. század elejéig-közepéig a lengyel területeken megesett zsidóellenes mozgalmak nem lettek a lengyel és a lengyel-zsidó történelem részei. Holott, például az első orosz forradalom idején zajlott lengyelországi zsidóellenes pogromok, inkább a (helyi) lengyel társadalom történetének részét képezték, mintsem az orosz államét[9].

A lengyelországi vérvádesetek pontos számának és kronológiájának meghatározása – a téma legmodernebb tudományos összefoglalójának szerzői szerint – további kutatásokat igényel[10]".

A szelekciónak az egyes nemzeti historiográfiákban gyökerező okaira utal az a körülmény is, hogy a cseh és cseh-zsidó történelmi összefoglalókból jószerivel hiányzik az úgynevezett Hilsneriáda, az újkor egyetlen olyan vérvádesete, melyben a megvádolt zsidót bűnösnek találták (a rituális) gyilkosságban és jogerosen elítélték. Érdemes megemlíteni három, anatómiainak tekinthető mun-

kát. Az egyik Otto Urban újkori cseh politikatörténeti összefoglalója, mely csehül 1982-ben jelent meg először. Az 1994-es német fordításból éppúgy teljesen hiányzik a téma, mint a cseh eredetiből[11]. Az Urbanénál korszerűbb cseh újkori politikatörténeti összefoglalóban mindössze egy bekezdést kapott az úgynevezett „polnai affér", melyről nem győzöm hangsúlyozni, hogy az újkor egyetlen olyan vérvádügye, amelyben jogerősen elítélték a rituális gyilkossággal gyanúsított vádlottat[12].

A magyar olvasónak nem kell különösebben magyarázni a cseh (cseh-zsidó) és a magyar (magyar-zsidó) historiográfia aszimmetrikus voltát szűken vett témánk szempontjából. Míg a tiszaeszlári vérvád mennyiségében is jelentős történeti, tudományos szakirodalommal bír, s a tiszaeszlári vérvád szerves része a magyar (és a magyar-zsidó) történeti köztudatnak éppúgy, mint a nagy politikatörténeti szintéziseknek, addig a polnai vérvád elsikkadni látszik a cseh (és a cseh-zsidó) történeti emlékezetben. Abban az emlékezetben, melyet mégis-csak történészek alakítanak, végső soron.

A fenti szempontból anatómiainak tekinthetjük Jacob Katz halhatatlan antiszemitizmus-történeti monográfiáját. Katz könyve, mely az előítélettől a népirtásig fedi fel az Auschwitzhoz vezető közép- és nyugat-európai antiszemitizmus síkjait, kimerítő részletességgel tárgyalja a XIX. század végének európai, közép-európai és így a magyar politikai antiszemitizmusát. Ebben az összefüggésben a tiszaeszlári vérvádat is. Ám ugyanebből a „fejlődéstörténetből" – sajátos, de nem egyedülálló módon – kimaradtak az analóg cseh, csehországi jelenségek és vérvádesetek[13].

Az orosz történelem és az oroszországi zsidók – ahogy általában *a* zsidók – története is elképzelhetetlen a „közmondásos" orosz antiszemitizmus, az orosz állam zsidópolitikájának, valamint a XIX–XX. század vérvádjainak,

pogromjainak története nélkül. A XIX. század végének és a századelőnek oroszországi – hangsúlyozni kell: kizárólag zsidóellenes – pogromjai s kisebb mértékben híresebb vérvádesetei magának az orosz történelemnek a „paradigmáivá" váltak[14].

Az oroszországi Beilisz-ügy mellett talán a világ legnevezetesebb vérvádesete volt a tiszaeszlári vérvád. Hasonlóan a kijevi perhez, a Nyíregyházán tárgyalt tiszaeszlári vérvádpert is végig figyelemmel kísérte a világsajtó.

A magyarországi politikai antiszemitizmus történetének mindmáig standard jellegű összefoglaló feldolgozása kiemelten tárgyalja a tiszaeszlári vérvádat. Ez természetes, hisz a tiszaeszlári vérvád körüli küzdelmek egyik következménye lett az Antiszemita Párt megalakulása és a politikai antiszemitizmus programszerű megjelenése a magyar politikai életben, a magyar parlamentben. 1882-t megelőzően is voltak arra nézve próbálkozások, hogy szervezeti keretet biztosítsanak a születő magyarországi politikai antiszemitizmusnak, ám ehhez az apropót csak a tiszaeszlári vérvád körüli küzdelmek teremtették meg.[15]

Az említett mű szerzője tehát kritikátlanul átvette a tiszaeszlári per egyik ügyvédje, Eötvös Károly által keltett hagyományt, amely szerint az adott eset kizárólag a születő antiszemita politikai mozgalom vezetői kártékony tevékenységének az eredménye.

Hogy a zsidó emancipáció előrehaladása, az állami „zsidópolitika" és a vérvádesetek kitöréseinek gyakorisága között nem feltétlen Oroszország példája lehet bizonyíték. Az oroszországihoz képest összehasonlíthatatlanul kedvezőbb gazdasági, társadalmi és politikai környezetben éltek a közép-kelet-európai zsidók az Osztrák –Magyar Monarchia területén. A közép-kelet-európai zsidóság a XIX. század végére sosem látott szabadságot élvezett az élet minden területén. Az 1867-et követő idő-

szakot tartja a régió zsidóságának kollektív emlékezete a közép-európai aranykornak. Ez többé-kevésbé meg is felel a történeti valóságnak.

Mindezek ellenére a XIX. század végén Közép-Kelet-Európában több vérvádperre került sor, mint a megelőző évszázadokban, amikor a zsidóságot korlátozó törvények és megkülönböztetések sújtották. A modern történettudomány a modernizáció és polgárosodás kifejezéseket használja kulcsszavakként az 1867-et követő korszak közép-kelet-európai fejlődésének leírásakor. A történettudomány korrekt módon, bár számomra egyoldalúan, kissé leegyszerűsítve, e két alapmozgás kontextusában vizsgálja az utólag aranykornak tűnő korszak zsidótörténetét is.

Az oroszországi zsidóság történetével foglalkozó művek igen nagy teret szentelnek a zsidóüldözéseknek és a vérvádaknak. A Beilisz-ügy részletes ismertetése nélkül elképzelhetetlenek a vonatkozó alapművek. Nyilvánvaló módon a vonatkozó történeti hagyományban – a *Történelemben* – kiemelkedő, ha tetszik, paradigmatikus fontosságot tulajdonítanak a vérvádnak és a pogromoknak. A martirológiára épülő zsidó történelem oroszországi fejezeteinek egyik fontos argumentumai az említett ügyek. Ebben a történeti koncepcióban a vérvádesetek és a pogromok az orosz politika és *az oroszok* eredendő antiszemitizmusának materializálódásai. Imígyen illeszthetők be ezek az esetek egyszerre az orosz- és a zsidótörténeti hagyományba.

A magyar zsidóság történetét tárgyaló művekből sem hiányozhat a tiszaeszlári vérvádeset ismertetése, ám ennek „helye" közel sem olyan központi az adott történeti hagyományban, mint az oroszországi hasonló eseteké.[16] A zsidó történeti hagyomány viszonya Magyarországgal kapcsolatban – Oroszországhoz képest – ambivalens. Itt áll szemben egymással egyrészt a dualizmus korának ta-

gadhatatlan liberalizmusa a legtömegesebb európai zsidó emancipációval és asszimilációval, a nyilvánvaló társadalmi és politikai felemelkedéssel, másrészt pedig az 1919-et követő korszak hol gyengébb, hol erősebb hivatalos antiszemitizmusával, majd a korszak végén a felfoghatatlan szörnyűséggel, a hatszázezer magyarországi zsidó elpusztításával. Amikor ezt a felfoghatatlant igyekszünk racionalizálni, gyakran nyúlunk vissza a tiszaeszlári vérvádhoz, mint olyan eseményhez, amelyben a későbbi szörnyűségek csírái felbukkantak.[17] És ez így teljesen helyénvaló.

Magyarország megítélése a zsidó történeti hagyományban nem egyértelmű. Oroszországénál jobb, ám például Csehországénál feltétlenül rosszabb. Ennek okát nyilvánvalóan a két országnak a két világháború közötti politikai berendezése és „zsidópolitikája" közötti különbségben kell keressük. Csehország, teljesen jogosan, a két világháború közötti korszakban a közép-európai zsidóság számára a béke és a tolerancia szigetének tűnt. Az ebben a korszakban létrehozott cseh történeti mítosz szerint ez a liberális tolerancia a cseh nemzet sajátsága volt a függetlenség elnyerését megelőző időkben is. Ezt a visszamenőleges igazolást a cseh történelem a zsidó történetírástól is megkapta, cserébe a két évtizedes toleranciáért, nyugalomért. Ebben az esetben valamiféle öntudatlan cseh-zsidó történeti megegyezést kell feltételeznünk.[18]

Az említett feltételezést a cseh zsidóság történelmének legismertebb kutatója, Hillel Kieval egy „Die Juden und die Nationalen" címmel 1863-ban megjelent pamflethez köti, ezzel adatolja. Az említett pamflet, majd az 1880-as évekre kialakult interpretációja szerint a csehországi zsidóság „etnikailag reorientálódott", vagy legalábbis a reorientáció folyamatban volt a XIX. század végére. A csehországi rivalizáló nemzetiségek – csehek és németek

– között az előbbiekre „tették és tetették" a zsidóság tétjét. Visszamenőlegesen is létrehozták azt a múltközösséget csehek és zsidók között, mely egyértelműen – a cseh múltközösség: a nemzeti történeti koncepció mintájára – németellenes volt. A masaryki liberalizmus által felkarolt koncepció a cseh „ó-" és középkorba vetítette vissza a cseh toleráns zsidópolitikát, mellyel – természetes módon – a zsidóellenes, intoleráns német történeti zsidópolitika állt[19]. E történeti kiegyezést figyelembe véve érthető, hogy a cseh zsidóság *Történelmében* nem játszanak olyan központi szerepet az újkori vérvádak, mint azt láttuk az orosz vagy a magyar esetben. Ennek megfelelően a politikai antiszemitizmus és mellesleg a vérvádesetek sem hangsúlyozott fejezetei a cseh történeti koncepciónak. Ami tárgyunk szempontjából azért figyelemre méltó, mivel Csehországban zajlott az egyetlen olyan újkori vérvádper, amely a megvádolt zsidó jogerős elítéléséhez és jó másfél évtizedes raboskodásához vezetett. A fent említett „szemérmes" hallgatás még érdekesebbnek tűnhet, ha tudjuk, hogy a polnai vérvádesetet megelőzően több vérvádat is tárgyaltak csehországi bíróságokon a kilencvenes években.

Hogy ezek a XIX. század végi csehországi vérvádesetek kevésbé vagy egyáltalán nem lettek részeivé a történeti köztudatnak – és a szakmai közönség is alig tud róluk –, azzal magyarázható, hogy a történettudomány nem tudta elhelyezni, összeegyeztetni a vérvádesetek létét a XIX. század végének Csehországáról és általában *a csehekről* kialakított közhelyeivel. Ez a szomorú megállapítás különösen igaznak tűnhet a hasonló magyar és orosz esetek utóéletének figyelembevételekor. Durván fogalmazva arról van szó, hogy *a magyarokról* és *az oroszokról* szóló – nem csak zsidó- – történelemben központi, sok mindent utólagosan is megmagyarázó funkciója van az újkori vérvádeseteknek, míg *a csehekről* szóló leg-

újabb kori történelembe, történeti mitológiába ezek az esetek egyszerűen már nem fértek bele.[20]

Ha a fentieket elfogadjuk, úgy még inkább szembetűnő az oroszországi zsidóság történelméről szóló összefoglalók, valamint az európai antiszemitizmus szellemtörténetét tárgyaló művek sajátos, a XX. század elejének oroszországi belpolitikai dikurzusaiban gyökerező, egyoldalúan *ítélkező* szemlélete. Az ítélet tárgya maga a cári Oroszország, annak rendszere és politikája volt. A dolgozatban említett Rogger, Klier és Lambroza által fémjelzett revizionista hagyomány épp a pogromesetek és vérvádak vizsgálata alapján cáfolta az orosz állam mint olyan antijudaista-antiszemita jellegét, azt a hagyományos – a XX. század elejének orosz belpolitikájában és a zsidó mártirológiai szemléletű történeti hagyományban gyökerező – historiográfiai nézetet, amely szerint a pogromok és a vérvádesetek magának az állami zsidópolitikának lettek volna a részei. Ezt – és csakis ezt – saját kutatásaim is alátámasztották[21]. Ugyanakkor az orosz-zsidó történelem revizionista történészei, miközben nagyon helyesen inkább az együttélésre, semmint az együttfélésre koncentrálnak, már-már a normalitás fogalmai között írják le az orosz-zsidó közös történelmet. Kétségtelen, a vérvádak és a pogromok sosem voltak a cári orosz állami zsidópolitika eszközei. Ennyiben helyes a revizionisták szemlélete. Ugyanakkor a normalitással óvatosnak kell lennünk a továbbiakban is, ha az orosz állam zsidópolitikájának történelmét szeretnénk megérteni. A kérdés, hogy kell-e, lehet-e az Orosz Birodalmat, annak zsidópolitikáját sommásan középkoriasan antijudaistának és/vagy antiszemitának tartanunk. A kérdésre válasz helyett egy adalékkal szeretnék szolgálni.

Az Orosz Birodalom utolsó éveinek köztörténetére, jogtörténetére és közjogi gyakorlatára vonatkozó különlegesen fontos és értékes forrás a *Pravo* című hetilap. A

Birodalom átalakítási kísérleteinek, országos jelentőségű jogeseteinek megbízható krónikája volt a vezető orosz alkotmányos demokrata (kadet) jogász-politikusok (így az oroszországi zsidóság politikatörténetének jelentős historikusa, Juliusz Gesszen, vagy épp a korszak legjelentősebb orosz liberális politikusa, Vlagyimir Nabokov stb.) szerkesztette hetilap, amely hétről hétre ismertette a jelentősebb belpolitikai fontosságú tárgyalások jegyzőkönyveit, az egyes bírósági döntéseket. Politikusok szerkesztette politizáló hetilap volt a *Pravo*, amely a szó szerinti jegyzőkönyvek és ítéletszövegek közlésének szerkesztett egészével jelezte óvatosan politikai irányultságát. Ebből fakadóan minden politikai – az Orosz Birodalom belpolitikáját és közjogi berendezkedését kritizáló – irányultsága ellenére a *Pravo* tudósításainak forrásértéke – különkülön – megkérdőjelezhetetlen. Az 1905-ös forradalmat kísérő összoroszországi pogromhullámot feltáró vizsgálati és bírósági anyagokat például kitüntetett figyelemmel kísérték. Az antimonarchista erők számára politikai tétel volt – a bolsevikoktól az alkotmányos demokratákig bezárólag –, hogy az Orosz Birodalom korrupt és elnyomó jellege épp a zsidóellenes pogromokban és az azokkal általuk szoros összefüggésbe hozott állami zsidópolitikával illusztrálható a leginkább pregnánsan. Tegyük gyorsan hozzá, a *Pravo* és szerkesztői nem minősítették, csak épp a lap szerkesztett egészével illusztrálták a Birodalom zsidópolitikáját. Ám mivel a lap elve az volt, hogy elsősorban a hivatalos és nyilvánosan hozzáférhető dokumentumok nyilvánosságra hozatalával küzdenek *alkotmányos és demokrata* politikai céljaikért, az általuk közölt bírósági jegyzőkönyvek – akaratlanul is – cáfolták a zsidóellenes pogromok központi, állami szervezettségét. Ennyiben tehát az oroszországi jogtörténet heti rendszerességgel, meglehetős terjedelemben kiadott krónikája alátámasztja az oroszországi zsidóság történetére

vonatkozó *revizionista,* inkább az orosz-zsidó együttélésre, mintsem az együttfélésre fókuszáló, újabb keletű historiográfiai hagyományt.

Ugyanakkor épp a *Pravo* közölte az Orosz Birodalom legmagasabb jogi appellációs fórumának, a Szenátusnak egy olyan precedens értékű döntését, amely némileg más megvilágításba helyezi az Orosz Birodalom zsidópolitikájára vonatkozó revizionista történetírást, de legalábbis annak megállapításait erősen árnyalja. Minden további kommentár nélkül közöljük ezt az 1909-es ítéletet.

„A Kormányzó Szenátus meghallgatta folyó év január 28-án a belügyminiszter jelentését az alábbi kérdések tisztázására vonatkozóan:

Az izraelita hitről a mohamedán hitre való áttérés jogáról arról, hogy megszabadulnak-e a zsidók a mohamedán hitre való áttéréssel a törvényben megszabott korlátozásoktól, az alábbi módon határozott: az első kérdést pozitív értelemben tisztázta, míg a másodikat elutasította.

A Kormányzó Szenátus a belügyminiszter jelentésében foglalt első és második kérdéseket vizsgálva arra jutott, hogy

1) a lakosságnak biztosította az Uralkodói Manifesztum 1905. október 17-én a lelkiismereti és a vallási szabadságot;

2) hogy a jelenlegi törvényi szabályozás és a vonatkozó rendelkezések hiányos mivolta (...) az egyik nem keresztény hitről a másikra való áttérés vonatkozásában nem akadályozhatja meg az ilyen áttéréseket;

3) hogy amint azt a Kormányzó Szenátusnak 1902. február 28-án az ún. Lempert-ügyben hozott döntése rámutatott, az egyes különleges, a zsidók jogait korlátozó rendelkezések általában minden nem keresztény hitet valló zsidóra vonatkoznak és,

4) hogy az 1905. október 17-i Uralkodói Manifesztumot követően a zsidók izraelita hitről más nem keresztény hitre való áttérésére vonatkozó rendelet nem keletkezett.[20]

A *Pravo* szó szerint közölte a Szenátus mint az Orosz Birodalom legfőbb közjogi fórumának a döntését. Ez a döntés tárgyszerűen tükrözte a Birodalom viszonyát saját zsidóságához, képezte le a történetírásban mind a mai napig vitatott zsidópolitikáját. A szenátusi döntésből egyértelműen kitűnik, hogy a több száz, zsidókat korlátozó oroszországi törvény és rendelet alanya nem kizárólag az izraelita felekezetű zsidó volt, hanem a zsidó mint olyan általában. Ez a tény pedig nemcsak megkérdőjelezi az Orosz Birodalom zsidópolitikájának és zsidófelfogásának sommásan középkorias, antijudaista jellegét, hanem legalábbis erősen árnyalják a vonatkozó korszerű revizionista historiográfia állításait. Ám az a *Pravo* vaskos köteteinek áttanulmányozása és más bírósági, csendőrségi stb. dokumentumok alapján változatlanul állítható, hogy az orosz központi állam, a kormányzat és az uralkodó sosem szerveztek pogromokat, vérvádas eseteket. Ennyiben mindenképp igazak a revizionista orosz-zsidó tárgyú historiográfia következtetései.

Jegyzetek

[1] Edwards, John: The Jews in Christian Europe 1400–1700. Routledge, London–New York, 1988. 3–5. pp.

[2] Graetz, H.: Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis die Gegenwart. I–XI Bände. Leipzig, 1908. (aram-Verlag, Berlin, 1988.); Dubnov, S.: History of the Jews in Russia and Poland (trans. by Friedlander, Israel), 3 vols. Philadelphia, 1916–1920.; Dubnov, S.: Evrei v Roszszii i Zapadnoj Evrope v épohu antiszemitszkoj reakcii. I–III. Moszkva–Petrograd, 1923.; Baron, Salo.

W.: A Social and Religious History of the Jews. 2nd ed. 12 vols. New York, 1957.; Vital, David: A People Apart. The Jews in Europe 1789–1939. Oxford University Press, New York, 1999.

[3] Zerubavel, Yael: Recovered Roots: Collective memory and the making of Israeli traditions. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1995. 15–31.

[4] Tager, A. Sz.: Carszkoe pravitel'sztvo i delo Bejlisza. Krasznüj Arhiv, 1932. 5–6.; Tager, A. Sz.: Carszkaja Roszszija i delo Bejlisza. Moszkva, 1933.; Samuel, Maurice: Blood Accusation: The Strange History of the Beilis Case. London, 1967.; Roger, Hans: The Beilis-Case. Anti-Semitism and Politics in the Reign of Nicholas II. Slavic Review, 1966. 4. Roggernek ez volt az elso jelentos publikációja a tárgyban. Azóta több – e dolgozathoz is használt – tanulmánya is tárgyalta a kérdést.

[5] Hundert, Gerschon David–Bacon, Gerschon C.: The Jews in Poland and Russia. Bibliographical Essays. Indiana University Press, Bloomington, 1984. 170–172.

[6] Kende Tamás: Pogrom forradalom idején. In. Bóy Zsombor–Mátay Mónika–Tóth Árpád (szerk.): A mesterség viskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára. Osiris, Budapest, 2000. 294–313.

[7] Chazan, Robert: Medieval Stereotypes and Modern Anti-Semitism. UCLA Press, Berkeley–Los Angeles–London. 1997.

[8] Tomaszewski, Jerzy: Najnowsze dzieje żydów w Polsce w zarysie (do 1950. roku). Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 1993.

[9] Blobaum, Robert E.: Rewolucja. Russian Poland, 1904–1907. Cornell University Press, Ithaca–London, 1995.

[10] Guldon, Zenon–Wijaczka, Jacek: The Accusation of Ritual Murder in Poland, 1500–1800. 104.

[11] Urban, Otto: Česká společnost 1848–1918. Praha, 1982.; Uő: Die tschechische Gesselschaft 1848 bis 1918. (Übersetzt von Henning Schlegel) I–II. Bände. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1994.

[12] Efmertová, Marcela, C.: České země v letech 1848–1918. Libri, Praha, 1998. 108.

[13] Katz, Jacob: From Prejudice to Destruction. Anti-Semitism, 1700–1933. Cambridge, Mass., 1980. 223–291.

[14] Klier, John D.: The pogrom paradigm in Russian History. In: Klier–Lambroza, Shlomo (szerk.): Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 1992. 13–38.

[15] Kubinszky Judit: Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1870–1895) Kossuth, Budapest, 1976.

[16] Nem központi témája a magyar történeti hagyománynak, de megkerülhetetlen része. Súlya kisebb, mint az orosz esetben, de semmiképp sem hiányzik belőle. Lásd. pl.: Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Budapest, 1992. 149–156. pp.; Katz 1980. 223–242. pp.; Kubinszky 1976.; Magyarország története. 6. (szerk. Kovács Endre) Bp., 1979. 1271–1278. pp.

[17] Kramer, T. D: From Emancipation to Catastrophe. The Rise and Holocaust of Hungarian Jewry. University Press of America, Lanham–New York– xford, 2000. 16–19.

[18] Wlaschek, Rudolf M.: Juden in Böhmen. München, 1990. 56. p.; McCagg, William, O.: Zsidóság a Habsburg Birodalomban, 1670–1918. (ford. Boris János) Budapest, 1992. 137. p.; Kohn, Hans: Before 1918 in the Historic Land. In The Jews of Czechoslovakia. Historical Studies and Surveys. vol. 1. Philadelphia–New York, 1968. 17. p. A fenti művekben egy-egy mondat erejéig jelzik a polnai vérvádeset megtörténtét. Ugyanebben a kötetben egy másik, az érintett korszakot tárgyaló tanulmányban egyetlen szó sem esik a vérvádesetekről. Kestenberg-Gladstein, Ruth: The Jews between Czehs and Germans in the Historic Lands, 1848–1918. Uo. 21–71. pp.; A jelenleg rendelkezésre álló legnagyobb szabású cseh politikatörténeti összefoglaló műben, amely az 1848–1918 közötti korszakot dolgozza fel aprólékos részletességgel, nem jutott hely sem a polnai vérvádnak, sem az ezt megelőző vérvádhisztériáknak és a kilencvenes évek csehországi antiszemita megmozdulásainak sem. Urban, Otto: Česká společnosť 1848–1918. Praha, 1982. ; A fenti szempontból anatómiainak tekinthetjük Jacob Katz halhatatlan antiszemitizmus-történeti mo-

nográfiáját. Katz könyve, mely az előítélettől a népirtásig fedi fel az Auschwitzhoz vezető közép- és nyugat-európai antiszemitizmus síkjait, kimerítő részletességgel tárgyalja a XIX. század végének magyar politikai antiszemitizmusát, s ebben az összefüggésben a tiszaeszlári vérvádat is. Ám ugyanebből a „fejlődéstörténetből" – sajátos módon – kimaradtak az analóg cseh, csehországi jelenségek és vérvádesetek. ld.: Katz 1980. 223–291. pp. A kilencvenes évek közepén jelent meg egy roppant érdekes tanulmány a közép-európai modern vérvádakról a nagy presztízsű Annales-ben. A bohemista szerző helytállóan összeköti a zsidó emancipáció és a közép-európai vérvádeseteknek a modern kori megszaporodását, ám az egyetlen „pozitív" ítélettel zárult esetet, a ponait ignorálja. Kieval, Hillel, J.: Antisémitisme ou Savoir Social? Sur la genése du procés moderne pour meurtre rituel. Annales, 1994. 5. 1091–1105. pp.

[19] Kieval, Hillel, J.: Texts and Contest: Myths of origin and myths of belonging in nineteenth century Bohemia. In. Carlebach, Elisheva–Efron, John,M.–Myers, David N (eds.).: Jewish History and Jewish Memory. Essays in Honor of Yosef Hayim Yerushalami. Brandis University Press, Hanover–London, 1998. 348–368.

[20]Erre ld. Krejčová 1992. 20.p.; Solle, Z.: Malá česká Dreyfusiáda. Dějiny a současnost, 1968. 5. 20–24. pp.;

[21] Kende Tamás: Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában. Osiris, Budapest, 1995.

[22] Pravo, 1909, február 15. (No. 7.) 463.

Dr. Kiss László

ÚTIRAJZÁHOZ VÁMBÉRY ÍRT ELŐSZÓT

Gáspár Ferenc (1861–1923) világutazó orvos emlékezete

Vámbéry Ármin 1870-től a keleti nyelvek tanáraként 74 éves koráig, 1904-ig oktatott a budapesti Tudományegyetemen. Nyugdíjba vonulása után is aktív maradt, vigyázó szemmel kísérte – szavait idézve – „az utazási vállalkozások iránti érdeklődés fejlődését s az azokat felölelő irodalom tekintélyének erősbödését az olvasó előtt". Jól látta, hogy az ún. „utazási irodalom" szeretete közrejátszott abban, hogy megnőtt az utazási kedv is: „Úszó palotákon, luxusvonatokon világgá indultak és kezükben a jegyzőkönyvvel, sokszor a kodakkal, megismerkedtek saját tapasztalásuk útján a félig civilizált vagy akár még egészen vad állapotban élő emberiséggel." E megállapítás az ún. globetrotterekre vonatkozik, akiket – igaz, ez csak a sorok közt olvasva derül ki – Vámbéry nem is tart igazi utazóknak. Jellemzésükre egy angol mondást idéz: „He studied the country whilst his ship was coaling", azaz „Tanulmányozta az országot, az alatt, hogy hajója szenet rakott be".

Léteznek persze igazi világjárók, olyan utazók is, akik nemcsak egy „szénrakosdányi" időt szentelnek az illető

ország „tanulmányozásának", és így az általuk közreadott útleírás nemcsak jó és hasznos ismereteket közöl, hanem szórakoztató olvasmány is. „Ebben a tekintetben Magyarországon sem vagyunk egészen ráutalva a külföldre" – állapítja meg örömmel Vámbéry, és példaként említi azt a szerzőt, kinek *A Föld körül* c. hat díszes kötetben 1200 fényképpel és sok „színes és színezetlen műmelléklettel" ellátott nagy munkájához jómaga írt előszót: Gáspár Ferenc doktort, egykori „fregatta-orvost".[1] (Eddigi idézeteink az 1906-ban megjelent I. kötethez írt Vámbéry-előszóból származtak.)

Gáspár Ferenc neve napjainkban csak a vájtfülűek számára ismerős, a 19/20. század fordulóján kiadott útleírásai ma már antikváriumi ritkaságok. Pedig érdemes lenne újra kiadni ezeket, mert amint Vámbéry 1906-os előszavában írta: Gáspár Ferenc „leírásai egyszerűek, világosak és mesterkéletlenek, az olvasóban azt a benyomást keltik, mintha ő maga látta és végigélte volna azokat". De hát ki is volt valójában Gáspár Ferenc, kinek útleírását az egyik legnagyobb magyar utazó, Vámbéry méltónak találta arra, hogy előszót írjon hozzá?

Gáspár Ferenc a *Magyar utazók lexikona* szerint 1861. június 9-én született az észak-erdélyi Szilágy megyében, Szilágysomlyón, azaz a mai román Simleul Silvanieiben. Az egykor szebb napokat látott szilágysági városnak nem ő a leghíresebb szülötte. Szilágysomlyón született ugyanis 1533-ban somlyói Báthory István is, akit 1571-ben erdélyi fejedelemmé, majd 1576-ban lengyel királlyá választottak. Annak ellenére, hogy mindössze tíz évet tölthetett el a trónon – 53 éves korában váratlanul elhunyt –, a lengyelek egyik legnagyobb királyukat tisztelik benne. Miután az I. világháborút követően Erdély Románia része lett, Báthory szülőhelyét, a szilágysomlyói várat sorsára hagyták s a fejedelem emlékét is csak titokban volt szabad tisztelni. A Ceausescu-éra bukása után

egy lelkes kis magyar csapat, Széman Péter szilágysomlyói orvos vezetésével, létrehozta a Báthory István Alapítványt, amely 1993-tól évente, szeptember végén Báthory-Napokat rendez Szilágysomlyón. A gazdag kulturális program mellett ekkor adják át a „Szilágysági Magyarok" díszokleveleit. 2004-ben az egyik posztumusz díjazott a világutazó Gáspár Ferenc volt.

Visszatérve Gáspár pályafutásához: nem volt könnyű gyermekkora. Korán elhunyt édesanyját az ugyancsak korán megözvegyült nővére helyettesítette (VI, 286. o.). Félárvaságát a sors azzal enyhítette, hogy atyjának matuzsálemi kort, 90 évet adott (VI., 227. o.) így legalább az egyik szülő örvendhetett később fiuk országos hírnevének. A kolozsvári unitárius kollégium elvégzése után Gáspár Ferenc a bécsi egyetem orvostanhallgatója lett – legalábbis így tudtuk eddig. Tóth Mihály 1994-es Szilágysomlyóról írt monográfiájában viszont ez áll: „orvostudományi oklevelet Kolozsváron, majd szakosítást a bécsi egyetemen szerzett". Friss diplomásként, 1885-ben lépett az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének szolgálatába. Pályakezdésére így emlékezik a *Hét év a tengeren* c. munkájában: „Tengerészeti tapasztalataim ezen időtájt még nagyon fogyatékosak voltak. A legnagyobb víz, amit a tenger előtt megismertem, a Szamos volt (feltehetőleg a kolozsvári diákoskodása alatt – K. L.), meg a Duna Wien alatt. Hajózási tapasztalataim pedig ott állottak, ahol még diákkoromban a hazulról elcsent kenyérdagasztó teknőben tettem többi diák-tengerész pajtásom társaságában nagyobbszabású kirándulást a Krasznán (a Szilágyság fő folyóján, amely keresztülfolyik Szilágysomlyón is – K. L.) a malomtól le egészen a Domby-kertig.". Ilyen „hajózási tapasztalatok" birtokában kezdi meg hajóorvosi szolgálatát a „Möve" (Sirály) nevű karcsú, fából épült háromárbocos korvetten, vagy ahogy Gáspár írja, „Őfelsége vitorlás korvettáján". A

tengerészet rejtelmeibe Holeczek János sorhajókapitány – szárazföldi viszonylatban e rang ezredest jelent – avatta őt be, Holeczek évekkel később Rio de Janeiróban lett a sárgaláz áldozata (VI., 23. o.). E szemre szép, de valójában „elavult, rozoga vitorlásról" 1887 tavaszán került át a „Don Juan d' Austria" nevű modern páncélos hadihajóra (105. o.) és ezzel megkezdődött Gáspár számára a „páncéloskorszak" (VI., 123. o.). Nehéz, de szép korszaka volt ez életének, amelyre fő műve I. kötetének „Bevezetés"-ében így emlékezik: „...mint hajóorvos a cs. és kir. haditengerészetnél több mint hét évet töltöttem a tengeren. Határozottan állíthatom, hogy ez a néhány esztendő volt életemnek legszebb korszaka, minden egyébtől és mástól eltekintve, csupán és kizárólag azért, mert ezt a néhány esztendőt a tengeren tölthettem" (I., 5. old.)

E hét emlékezetesen szép év élményeit Gáspár az 1892-ben Szegeden kiadott *Negyvenezer mértföld vitorlával és gőzzel* c. könyvében örökítette meg. A könyvhöz a kor híres szerkesztője, Kenedi Géza (1853–1935), Gáspár első írásainak közreadója írt „előszót". Kenedi így méltatja Gáspár könyvét: „Ahol más ember csak tárgyakat és színeket lát s legföljebb azoknak a mozgás által keletkezett mechanikai változásait veszi észre, Ön ott magát az életet látja s egyszerre látja mind az öt érzékével és azonfelül elméjével is. És ami a legbecsesebb minden irodalmi műben s bizonyára az életben magában is: mielőtt nézne, olyan helyre áll föl, amelyet mi a humor magasabb álláspontjának szoktunk nevezni.. E „magasabb álláspontot" Gáspár későbbi munkáiban is megőrzi, saját pályakezdésére pl. így emlékezik *Az orvos a tengeren* c. fejezetben: „...az orvosnak önmagával elég baja van, amikor először jut a tengerre és amíg tökéletesen megszokja az új elemet, amíg megtanulja magát teljesen akkomodálni a hullámok által okozott rendkívül kellemetlen lökdöső és himbáló mozgásokhoz, azaz: amíg

úgy egygyé nem forr a hajójával – működésének terrénumával – mint például huszár a lovával" (VI., 396. o.). A huszár hasonlat nem teljesen a fantázia szüleménye doktorunknál. Egy alkalommal pl. a viharos Indai-óceánon csak úgy tudott elvégezni egy biztos kezet és pontos metszést igénylő szemműtétet, hogy „nyeregmódra ülést" alkalmazott: „A beteget fölültettem egy függőágyra és fölültem a függőágyra vele szemben. Most már együtt és egyidejűleg hányódtunk jobbra-balra. Egy ragtapasszal védett sebészeti kés szolgált a szokásos lancetta helyett, miután a hadihajók orvosi fölszereléséből a szemészeti műszerek hiányzanak, mégpedig azon föltevésből, hogy a tengeren úgy sem lehet a szemen operálni" (VI., 402. o.).

A könyv nagy sikert aratott, mai kifejezést használva: bestseller lett. Gáspár több mint kétszáz elismerő és köszönő levelet kapott az egész országból. Sokan felkeresték őt személyesen is, hogy tanácsát kérjék a tengerészeti pályával kapcsolatban. Ezért fogott hozzá második „tengerészeti műve" megírásához, amely *Hét év a tengeren* cím alatt Budapesten jelent meg 1903-ban. E könyvet adja majd ki 1907-ben átdolgozva *A Föld körül* VI. köteteként a sokkal találóbb, *A tengerészet lovagkora* címmel, amely pontosabban jelzi a könyv tartalmát. E kötet ugyanis nem útirajz, hanem a fából épült vitorlások korszakából a vasból, páncélból épült hajóóriások korába való átmenet olvasmányos képeskönyve, enciklopédiája. Az előszóban maga Gáspár is jelzi, hogy nem tengerészeti szakkönyvet írt: „Kizárólag és csupán a tengerészéletet akarom ismertetni, a tengeren élő ember anyagi és lelki életét, azon emberét, akit hivatása, foglalkozása huzamosabb időre, évekre köt a tengerhez. Ehhez pedig mint orvosnak jogom van. Sőt elsősorban nekem, mint orvosnak, van hozzá legtöbb jogosultságom" (VI., 2. o.). Ugyanakkor van egy másik indítéka is: „hazafiúi kötelességének" érzi, hogy segítse azokat a fiata-

lokat, akik a tengerész pályát szeretnék választani. „...ha ezeknek a soroknak, ha ennek a könyvnek nem lesz más eredménye, csak az, hogy olvasásának benyomása alatt csak egy tucat magyar fiút terelek a tengerre, meg leszek elégedve – Missziót teljesítettem!" – fejezi be könyve előszavát doktorunk.

Hasonló indítékok késztették őt élete főműve, *A Föld körül* hat kötetének megjelentetésére. Hétévi haditengerészeti szolgálat után 1892-től újabb tengeri évek következtek – ezúttal egy kereskedelmi hajó orvosaként – egészen addig, míg megroppant egészsége vissza nem hozza őt a szárazföldre. Ekkor Budapesten telepedett le és megírta a már többször említett hatkötetes útirajzát. Nincs terünk e kötetek részletes ismertetésére, ezért csak az egyes kötetek alcímeit soroljuk fel, ezek segítségével jelezve azok tartalmát. Az 1906-ban megjelent I. kötet Dél-Amerikába kalauzolja az olvasót a *Budapesttől – Hamburgon, a Kanári-szigeteken át Dél-Amerika körül – Colonig* – ez utóbbi kikötő már Panama területén található. Innen indul tovább a képzeletbeli hajó – áthaladva a pár évvel korábban megnyitott Panama-csatornán a *Nyugot-India és Afrika* alcímet viselő II. kötetben és jut el egészen Adenig. Adentól kelet felé indul a III. kötet és bejárja *Kelet- és Hollandus India* partvidékét, szigeteit, közülük is a legdélebbre fekvőnél, Jáva szigetén fejezve be az utat.

A negyedik kötet *Vitorlával Ázsia körül* alcímet viseli és ez tulajdonképpen az 1892-es *Negyvenezer mértföld...* teljesen átdolgozott új kiadása. Gáspár kiegészítette művét egy újabb kínai utazása élményeivel, hogy az közelebb álljon az igazsághoz. „Már amennyire valamely nép vagy nemzet leírásában az igazsághoz meg a valósághoz közel lehet jutni. Hiszen már a tulajdon népének vagy nemzetének a megismerése egyike az ember legnehezebb feladatának!" – konstatálja az 1907 februárjá-

ban keltezett „szerzői előszóban". E kötet annak az útnak a leírása, melyet a Zrínyi fregatt „hajó-orvosfőnökeként" tett meg Gáspár 1890–91-ben. Az 1871-ben épült Zrínyi az osztrák–magyar hadiflotta ún. misszióhajói közé tartozott – „misszió jük", azaz küldetésük diplomáciai és kereskedelmi célok teljesítése volt. A Polából, azaz a mai horvát Pulából, az Isztriai-félsziget kikötőjéből induló Zrínyinek „pompás vitorlázatával s elég erős gőzgépével" is fél évig tartott az út a kínai Kék-folyó (Jangce-Kiang) torkolatáig.

Az 1908-ban kiadott V. kötet az *Ausztrália, Csendes-óceániai szigetek, Japánország, Khina, Szibiria* alcímet viseli. E kötetnek több érdekessége is van. Az egyik az, hogy a benne leírt, Batáviából, azaz a mai Dzsakartából induló útvonalat Gáspár már nem hajóorvosként, hanem turistaként tette meg 1906 derekán (V., 212). A másik érdekessége, hogy szárazföldi útleírást is tartalmaz. Doktorunk ugyanis Vlagyivosztokból a transzszibériai vasútvonalon utazva tette meg a Vlagyivosztok–Budapest közti kb. 10 600 km-es távolság nagy részét. Harmadik érdekessége pedig az, hogy e kötet jelent meg utolsóként – a VI. kötet ugyanis már 1907-ben elhagyta a nyomdát –, ezért tartalmazza dr. Cholnoky Jenő (1870–1950) egyetemi tanár, kiváló Ázsia-kutató Kolozsvárott 1908. február 17-én keltezett *Utószavát*. Cholnoky, aki 1905-től a kolozsvári egyetemen a földrajzi tanszéket vezette, természetesen szigorúbb mércét alkalmazott, mint Vámbéry, ám tudós szemmel nézve is kijelenthette: „Gáspár... a legnagyobb gonddal ügyelt, hogy a tudomány szigorú cenzúrája semmi kifogásolni valót ne találjon." A hatkötetes munka fő küldetését Cholnoky is – Gáspárral egyezve – abban látja, hogy felkelti az emberek érdeklődését az utazás, a távoli tájak s emberek megismerése iránt. Útirajza tehát olyan, mint a katonasághoz csalogató verbunk és „Gáspár a legügye-

sebb verbunkosok sorába tartozik" – konstatálja a kiváló földrajztudós.

Hajóorvosi pályafutásának befejezése után Gáspár Budapesten telepedett le. A Kereskedelmi és Iparügyi Minisztériumban a munkásbiztosítás orvosügyeinek lett a referense. Munkája mellett jutott ideje újabb könyvek megírására is. Már Cholnoky felhívta a figyelmet arra, hogy „Gáspár könyve kortörténeti szempontból is értékes. Mint magyar ember, a gyarmatosító nagynemzetek világhódítását objectivus szemmel ítéli meg... Ezt a sajátságos kort, az ősnépek haláltusáját a fojtogató európai műveltséggel, a protektorátusok sajátságos, hazug epochájáť eleven színekkel állítja elénk, néha öntudatlanul is mindaz, amit Gáspár írt". Ha útleírásaiban a gyarmatosítás fény- s árnyoldalainak leírása „öntudatlanul" történt is, következő könyvét Gáspár már tudatosan a gyarmatosítást megelőző földrajzi felfedezések történetének szentelte. Az 1912-ben Budapesten kiadott *A fehér ember útja (Columbustól Pearyig)* c. kétkötetes munkája „eredeti kútfők nyomán" foglalkozik a világ leghíresebb utazóival, köztük a magyar világvándorokkal is. Az idő rövidsége miatt ismét csak a számunkra e helyen s e pillanatban legérdekesebb utazóról, Vámbéry Árminról teszünk említést. *A fehér ember útja* II. kötetében Gáspár 8 oldalt szentel Vámbérynek (89–96. o.) – egyetlen vonást hadd idézzünk e Vámbéry-portréból. Vámbéry nehéz gyermekkorát ecsetelve, ezt írja orvos-elődöm: „...valamely lassan fejlődő, de annál makacsabb betegség (alighanem: Coxitis) következtében az egyik lába megsántult" (i. m. 89–90. o.). Vagyis az orvosi képzettségű Gáspár, akinek többször volt alkalma látni járás közben Vámbéryt, megerősíti a II. (2004-es) Vámbéry-konferencián megfogalmazott véleményemet, azt ti., hogy Vámbéry nem béna, hanem sánta volt s e sántaság oka magában a csípőízületben rejlett – Gáspár szerint

„coxitis", azaz csípőízületi gyulladás jöhetett leginkább szóba a sántaság okaként.

Gáspár doktor időskoráról s egyáltalán magánéletéről csak kevés használható információt találtam. Az biztos, hogy családos ember volt, hiszen *A Föld körül* V. kötetének 443. oldalán közzétette „három kis fiam: a gödrös arcú Laci, a csupa szív Géza, a mindig éhes Miklós"[2] fényképét, ill. ugyanezen kötetben a transzszibériai vasút azért is tűnik neki lassúnak, mert „bántott – a honvágy, nagyon kívánkoztam haza, Budapestre, a családom körébe" (V., 558. o.). Az I. világháború idején a Ferenc József Kereskedelmi Kórház kormánybiztosaként dolgozott. A háború után teljesen visszavonult a közélettől. Passzivitásához – megroppant egészségén kívül – bizonyára hozzájárult az a tény is, hogy szülővárosa, Szilágysomlyó román fennhatóság alá került. Világutazó léte ellenére sosem feledkezett meg szilágysági gyökereiről: hajóorvosi szolgálata idején – régi tengerészszokásként – íróasztala fiókjában fehér selyemzacskóban egy maroknyi földet őrzött szülővárosa határából – a hajón elhunytat e földdel együtt szokták „eltemetni" az óceán mélyébe (VI., 434). Japánban kirándulva, a sziklahasadékban futó hegyi patak bambuszrudakból rögtönzött „hídján" átkelve is szülőföldi emlékek lepték őt meg: „Egynéhány tucat ilyen hídon – illetőleg pallón – haladtam végig Japán belsejében való tartózkodásom alatt, de sohasem anélkül, hogy eszembe ne jutott volna az én szülőföldem szép határa, az ő pallóival a jámbor Krasznán. Ezek a mi pallóink Szilágysomlyón voltak az én gyermekkorom rémeinek a – legrémesebbjei! Hogyne, az oszlopgerendák vagy meg voltak dűlve, vagy hiányoztak, korlátjuk sosem volt, a pallódeszkák között rémesen tátongtak az üres – fogak. Nekem mindig borzalom volt, ha az utam – inkább a végszükség – ezeken a pallókon vezettek keresztül." (V., 349–350. o.).

Visszavonultsága s bizonyára halálának körülményei is – 1923. július 12-én, 63. életévében önkezével vetett véget életének – közrejátszhattak abban, hogy az orvosi lapok nem közöltek nekrológot az elhunyt világutazó orvosról. Gáspár Ferenc emlékét inkább az irodalomtörténet őrzi, mint a 20. század elejének legolvasottabb útleíróját.[3] Vámbéry a már többször említett előszavát egy török közmondással indította: „Nem az tud valamicskét, aki sokáig élt, hanem az, aki sokáig utazgatott." Gáspár Ferencről is elmondhatjuk: sokat utazgatott, ergo: tudott is valamicskét a világról. Jó lenne e könyvekbe, útleírásokba becsempészett „valamicskéből" – valamicskét újra kiadni.[4]

FELHASZNÁLT IRODALOM

Gáspár Ferencz: A Föld körül – útleírás hat kötetben... (I–VI.), Vámbéry Ármin előszavával, Singer és Wolfner kiadása, Budapest, 1906–1908.

Gáspár Ferenc: A fehér ember útja (Columbustól Pearyig) , két kötet, Singer és Wolfner kiadása, Budapest, 1912.

Kapronczay Károly: Gáspár Ferenc. Orvosi Hetilap (Budapest), 1973, 114. évf., 2181–2182.

Kapronczay Károly: Orvosírók emlékezete: Gáspár Ferenc és Raffy Ádám. Orvosi Hetilap, 1998, 139, 2033–2034.

Kapronczay Károly: Gáspár Ferenc. In: Magyar Orvoséletrajzi Lexikon, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2004, 113.

K. J.: Gáspár Ferenc. In: Balázs Dénes (szerk.): Magyar utazók lexikona, Panoráma, Budapest, 1993, 133–134.

B. D.: Osztrák–magyar hadihajók útjai. In: Balázs Dénes (szerk.): Magyar utazók lexikona, Panoráma, Budapest, 1993, 292–293.

Balázs Dénes: Vitorlával és motorkerékpárral. In: Magyar utazók Ausztráliában, Óceániában és a sarkvidékeken. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 87–88.

Hajdu Attila (szerk.): Báthory István Alapítvány – XII. Báthory-Napok, 2004. szept. 24–26, Szilágysomlyó (programfüzet).

Tóth Miklós: Szilágysomlyó. A. C. Pallas Kiadó, Kolozsvár, 1994, 123.

Kósa László: A Szilágyság – Ady Endre szülőföldje. Élet és Tudomány, 1977, 46. 1443–1447.

Kiss László: Egy 19. századi „paraolimpikon" – orvostörténeti vélekedés Vámbéry Ármin „bénaságáról". In: Dobrovits Mihály (szerk.): A kísérlet folytatódik – II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2005, 90–97.

Jegyzetek

[1] Vámbéry nemcsak Gáspár műveit ismerte jól, hanem magát a szerzőjüket is: Gáspár doktor ugyanis sikeresen kezelte Vámbéry bőrbetegségét. A kezdeti orvos-beteg viszonyból pedig barátság alakult ki a két utazó közt. (Dr. Kubassek János személyes közlése, 2005. okt. l.).

[2] E tényt megerősítette hozzászólásában Dr. Kubassek is, akinek évekkel ezelőtt volt alkalma személyesen is találkozni Gáspár Miklóssal, doktorunknak Németországban élő fiával.

[3] 1906-an Pekingben az ottani osztrák–magyar követséghez kivezényelt haditengerészeti „detachement" vendége volt Gáspár. A különítmény magyar tagjai baráti beszélgetésre hívták meg egykori bajtársukat. E látogatás során derült ki, hogy: „...csak tizennégyen vannak ugyan magyarok Pekingben, de azért hat példányban van meg nekik a »Negyvenezer mértföld« meg a »Hét év«" (V., 422., ill. 468. o.).

[4] pl. a Kínáról, ill. Pekingről szóló hiteles, színes leírásait - akár angol nyelvű változatban is – a közelgő, 2008-ban Pekingben megrendezésre kerülő nyári olimpia alkalmából.

Kovács Attila

HAMÁSZ A XXI. SZÁZAD KÜSZÖBÉN

Egy palesztin radikális mozgalom kihívásai a moder kor kihívásaira

Az előkelő idegen, ez a címe a sorrendben már harmadik ízben megrendezett, dunaszerdahelyi Vámbéry-konferenciának, illetve az ott elhangzott tanulmányokat magába foglaló kötetnek. Igaz, nehéz lenne magamat itt „idegennek" neveznem, hiszen nem először ért az a megtiszteltetés, hogy aktív résztvevője lehetek ennek a tudományos fórumnak (az „előkelő" jelzőt magamra nézve inkább nem kommentálnám ...), de mi tagadás, a tanulmányom témája ha nem is idegen, de valamelyest rendhagyó egy elsősorban Vámbéryval foglalkozó konferencia fő vonalát tekintve. Legalábbis így tűnhetne ez első látásra. Mégis, úgy hiszem, számos ponton kapcsolódik (ill. kapcsolódom) a Vámbéry-hagyományhoz, hiszen ez a tanulmány is, akárcsak a nagy dunaszerdahelyi Kelet-kutató számos munkája, az adott kor aktuális közel-, ill. közép-keleti, az iszlám és a politika viszonyait meghatározó folyamatok egy meghatározó, de legalábbis nem érdektelen szegmensébe enged betekintést. Az én esetemben ez az Iszlám Ellenállási Mozgalom

(*Harakat al-muqawwama al-iszlámíja*), ismertebb nevén, betűszóval, a *Hamász* (Lelkesedés)[1], a palesztin, de a szélesebb közel- és közép-keleti iszlám radikalizmus egyik meghatározó szervezete, pontosabban a *Hamász* válaszai a modern kor kihívásaira.

A *HAMÁSZ* ÚTJA A KORÁN-OLVASÓKÖRTŐL A TÖMEGMOZGALOMIG

Természetesen ezen tanulmány keretei nem engedik, hogy egy a *Hamász* teljes fejlődéstörténetét tárgyaló részletes áttekintést nyújtsak, mégis, a mozgalom egy rövid történeti áttekintése elkerülhetetlen.[2]

A *Hamász* az egyik legfiatalabb a számos palesztin szervezet között. Az Iszlám Ellenállási Mozgalom (*Harakat al-muqawwama al-iszlámíja*) formálisan csak az első intidádával születik meg, a szervezet alapokmányának (*Mítháq*)[3] 1988-es megjelentetésével. De ezt a deklarációt egy hosszas fejlődés előzte meg. A *Hamásznak* is, mint annyi más radikális iszlám szervezetnek, a Muszlim Testvérek Társaságában (*Dzsamá^{c}at al-ichwán al-muszlimín*) keresendők a gyökerei. Ennek az 1928-ban Haszan al-Banná' által az egyiptomi Iszmáílíjában alapított szervezetnek az eszméi már a XX. század 30-as éveiben eljutottak az akkori brit mandátum alatt létrejött Palesztinába. Történt ez pedig néhány, főleg az *al-Azharon* tanuló palesztin fiatal révén, akik 1945 októberében Haifában megalakították a szervezet palesztin részlegét.[4] A *Hamász* szempontjából döntő fordulat volt Izrael állam 1948-as megalakulása, mikor menekültek nagy tömegei árasztották el – többek között – az egyiptomi fennhatóság alá került Gázai övezettel is. Ezek közül a palesztin menekültek közül került ki az „iszlám ellenállás" (*muqawwama iszlámíja*) későbbi tömegbázisa és vezető rétege is. Köztük a legjelentősebb kétségkívül a

Hamász későbbi „szellemi vezetője" és mentora, Ahmad Jászín sejk (1936–2004).[5]

A *Hamász* létrejöttét és fejlődését az alapító személye és tevékenysége messzemenően meghatározta egészen annak 2004-es meggyilkolásáig, de nem kis mértékben még azután is. Jászín egy Askelón melletti faluban látta meg a napvilágot 1936-ban egy mérsékelten tehetős paraszti családban. A család 1949 tavaszán emigrált a Gázai övezetbe, és a palesztin történetírásban csak „a Katasztrófa" (*an-Nakba*) néven ismert Izrael állam megalakulásával és a palesztinok tömeges és részben erőszakos kitelepítésével kapcsolatos eseménysorozat mély benyomást tett az akkor 13 éves Ahmadra. A menekülttáborban eltöltött nehéz gyermekkor, valamint az iskolai évek alatt őt ért radikális iszlám propaganda[6] már korán a palesztin kérdés iszlám megoldásának elkötelezett hívévé tette. Ezt az iszlám aktivista életpályát még az a szerencsétlen baleset sem törte ketté, ami az ifjú Ahmadot 16 évesen érte és élete végéig kerekesszékhez kötötte. Sőt, ez a testi fogyatékosság még megsokszorozta a lelkesedését, szorgalmasan látogatta az Isteni Egység Társaságát (*Dzsamᶜíat at-tawhíd*), egy Korán-olvasó önképzőkör üléseit. Tanulmányainak befejeztével Korán- és hittanárként folytatta tevékenységét a Dzsabalíja menekülttáborban. Ott érte őt az egyiptomi kormánynak a Muszlim Testvériséget sújtó megtorláshulláma 1965-ben. Börtönbe került, és onnan, paradox módon, az 1967-es izraeli bevonulással szabadult. Az izraeli megszállás és a 70-es évek az iszlám mozgalom általános fellendülését hozta Gázában. Az izraeli hatóságok az iszlám palesztin szervezetekben a PFSZ lehetséges ellenzékét látták, ezért nemhogy nem gátolták azok fejlődését és működését, hanem még – anyagilag is – támogatták is azt. 1973-ban Jászín sejk és mások megalapították a gázai Iszlám Központot (*al-Madzsmaᶜ al-iszlámí*), amit 1978-ban az Iszlám Egyetem

(*al-Dzsámi*^{c}*a al-iszlámíja*) létrehozása követett. Ez a két intézmény vált a Jászin sejk és követői által kialakított radikális iszlám hitszónokok és az azok által működtetett alapítványi mecsetek köré szerveződő laza, de jól működő hálózatrendszer központjává.

Az *intifáda* kitörésének előestéjén a Jászín sejk által vezetett iszlám mozgalom mondhatta magáénak az egyetlen jól működő és kiterjedt palesztin infrastruktúrát az Izrael által megszállt területeken. Ekkor a leendő *Hamász* szervezeti struktúra négy szegmensből állt: az elsőt „a sejkek" alkották, a másodikat az úgynevezett „vallási aktivisták", a harmadikat az iszlám szakmai és civil szervezetek képviselői, a negyediket pedig az egyes helyi szervezetek tagjai. A sejkek élükön Jászínnal a mozgalom vezetéséért és ideológiájáért feleltek és vezették a szervezet konzultációs testületét (*madzslisz as-súrá*). Az *intifáda* kitörésekor megalakult a szervezet belügyi és külügyi, valamint a katonai részlege, az ^{c}Izz ad-Dín al-Qasszám mártír brigádok (*Katá'ib as-sahíd* ^{c}*Izz ad-Dín al-Qasszám*).

A *Hamász* ideológiája először a szervezet alaptörvényében fogalmazódott meg, amit az *intifáda* kezdetén publikált a szervezet. Ebben megfogalmazza azokat az alapelveket, amelyek meghatározták a mozgalom alapvető ideológiáját. E szerint a Hamász „iszlám ellenállási mozgalom, amelyik semmi más palesztin mozgalomra sem hasonlít, csak Allahnak tartozik felelősséggel, az iszlámot életmódnak tekinti. A [*Hamász*] célja, hogy kitűzze az iszlám zászlaját egész Palesztina felett".[7] Az alaptörvény a jövendő muszlim Palesztinát iszlám alapítványként (*waqf*) képzeli el, amire törekedni minden muszlim vallási kötelessége (*fard*) akár a fegyveres harc (*dzsihád bi 's-sajf*) eszközével is. „A *Hamász* magasra fogja emelni az iszlám egység zászlaját és igyekezni fog a Korán és a *szunna* érvényesítésére."[8] Az első *intifáda* alatt a szervezet igyekezett érvényt szerezni ezeknek az alapelveknek. Az

1993-as palesztin–izraeli béketárgyalásokkal véget ért az első *intifáda*, de a *Hamász* nem fogadta el a békefolyamatot,[9] taktikát változtatott és megkezdődött az „öngyilkos merényletek" időszaka.[10] 2000 októberében Ariel Saronnak a jeruzsálemi Templom-hegyen tett látogatása után kitört a második *al-Aqsá intifáda*, ami a Hamász által folytatott erőszakkampány eddig sosem látott elharapódzásához vezetett. A második *intifáda* öt éve alatt (2000–2005) a *Hamász* mintegy félszáz „öngyilkos merényletet" és számtalan más fegyveres akciót követett el, s válaszul az izraeli hatóságok a szervezet mintegy száz tagját és vezetőjét ölték meg, köztük 2004 márciusában Ahmad Jászín sejket is, majd alig egy hónappal később a szervezet új, első számú vezetőjét, dr. ʿAbd al-ʿAzíz ar-Rantisszít.[11]

Jászín, Rantisszí és más vezetők halála után s nagymértékben Jászir Arafát halálával a Palesztin Nemzeti Hatóság (PNH) vezetésében beállt változások után merőben új helyzet alakult ki a palesztin viszonyokban, és ez a helyzet a *Hamászt* is, mint minden más palesztin szervezetet, merőben új, eddig soha nem tapasztalt kihívások elé állította.

KIHÍVÁSOK ÉS VÁLASZOK

A *Hamász* előtt álló kihívásokat három fő csoportba lehetne sorolni: az elsőt nevezhetnénk „szervezeti" kihívásoknak, a másodikba tartoznak az „ideológiai" kihívások, míg a harmadikba a „technikai" kihívások.[12]

ÚJ VEZETŐK, MEGÚJULT STRUKTÚRÁK

Azt, hogy a *Hamásznak* szervezeti kihívásokkal kellett szembenéznie, messze nemcsak az izraeli hatóságok a szervezet vezetői ellen végrehajtott merényletei okozták.

Az okok sokkal komplexebbek ennél, bár természetesen az „izraeli faktor" sem volt elhanyagolható. Az izraeli megszálló hatóságok már az első *intifáda* alatt és óta foganatosítottak különféle intézkedéseket azzal a céllal, hogy a *Hamászt* és más palesztin szervezeteket „lefejezzék". A szervezetek feltételezett vezetőit és aktivistáit első lépésben részben bebörtönözték, részben kitelepítették (esősorban Jordániába és Libanonba). Az első jelentősebb *Hamász-vezető*, akit az izraeli hatóságok ún. célzott merénylettel kivégeztek, ʿImád ʿAqil a Qasszám brigádok parancsnoka volt (1993). Hasonlóan nagy visszhangot váltott ki 1996-ban „a Mérnök" (*al-Muhandisz*) néven ismert, a szervezet „bombagyárosaként" számon tartott Jahjá ʿAjjás[13] meggyilkolása is, valamint a mozgalom politikai szárnyát vezető Khálid Masʿál elleni 1997-es ammáni sikertelen merénylet.[14] A *Hamász*-vezetők elleni merényletek aztán az *al-Aqsá intifáda* éveiben váltak rendszeressé. Jászin sejk, majd Rantíszí meggyilkolása után a szervezet élére Mahmúd Zahhár került, de fontos szerepet játszott s a gázai vezetők számának megfogyatkozásával még hangsúlyosabb tényezővé vált a Damaszkuszban székelő Khálid Masʿál is.[15] A kényszerű vezetőváltás egyben részleges generációs váltást is jelentett, s ezek együtt meggyorsították a szervezet szerkezeti átalakulását.[16]

A Gázában székelő Zahhár és a damaszkuszi „emigránsokat" vezető Masʿál, illetve a Qasszám brigádok körül alakult ki fokozatosan a szervezet két pólusa. A mérsékelt Zahhár és más gázai vezetők, mint pl. Iszmáʿíl Hanníja egyfajta pragmatikus irányvonal érvényesítésére törekedtek, elsősorban a PNH-val szemben,[17] aminek következtében a *Hamász* gázai tevékenységének hangsúlyai fokozatosan az erőszakról a politikumra tevődtek át. A szervezet pragmatikus-mérsékelt szárnya óvatosan és lassan, de egyszersmind határozottan és átgondoltan tö-

rekedett minél nagyobb részt vállalni az izraeli–palesztin béke eredményeként létrejött PNA hatalmi rendszereinek aktív kialakításában, ami aztán a *Hamász* választási részvételeiben és győzelmeiben érte el a tetőpontját. A mozgalom Mas^{c}ál által vezetett, egyre inkább radikalizálódó politikai szárnyával párhuzamosan, illetve helyette Gázában kialakult egy új, pragmatikusabb politikai platform, ami aztán a 2006 januári választások előtt állt össze a Változás és Reform (*at-Taghajjír wa 'l-Iszláh*) koalíciós tömörülésben.[18] Így más radikális iszlám mozgalmakhoz hasonlóan a *Hamász* is létrehozta a maga politikai pártját, ami az utóbbi évtizedekben a mozgalom legnagyobb szervezeti újításának számít. Ezzel párhuzamosan a mozgalom radikális szárnya Damaszkuszban Mas^{c}ál és a szervezet volt ammáni rezidense, Muhammad Nazzál[19] körül összpontosult. Erősen befolyásolta e szíriai csoport radikalizálódását a vendéglátóiknak Izraellel szemben képviselt, megalkuvást nem ismerő politikája, valamint a libanoni *Hizb Alláh* si^{c}ita mozgalommal fenntartott szívélyes viszonyuk is. Míg a Hamász politikai szárnyán belül az új ezredév a jelentős változások jegyében telt, addig a Qasszám brigádokat, illetve a szervezet más fegyveres testületeit kikerülték a szervezeti átalakítások. A fegyveres szervezetek működése továbbra is konspiratív alapokon áll, és hagyományosan a legradikálisabb véleményt képviseli a *Hamászon* belül. Mindazonáltal, ha a mozgalom további politikai-szervezeti metamorfózisa a Zahhár-Hannija platform által képviselt relatíve pragmatikus és kompromisszumokra is nyitott irányvonal jegyében folytatódna tovább, úgy nem kizárt a Hamász fegyveres szárnyának a PNA megfelelő testületeibe (rendőrség, hadsereg stb.) való betagolódása, illetve akár részleges lefegyverzése sem.

A *Hamász* politikai és katonai szárnyai mellett egyáltalán nem elhanyagolható a mozgalom által ellenőrzött, il-

letve részben létrehozott és működtetett „iszlám civil szektor",[20] valamint az egészségügyi és oktatási,[21] illetve a vallási[22] intézmények jól szervezett rendszere sem, sőt, ez alkotja nemcsak a szervezet tevékenységének zömét, hanem széles körű népszerűségének legszilárdabb alapkövét is.[23]

IDEOLÓGIÁK AZ ISZLÁM ELLENÁLLÁSTÓL A BÉKEFOLYAMATIG

S ezzel el is jutottunk az ideológiai kihívásokhoz, amelyekkel a szervezetnek talán a legnehezebb volt és lesz szembenéznie. A *Hamász* ideológiai kiindulópontjait már korábban tárgyaltam. A mozgalom alapokmánya elég egyértelműen megfogalmazza az alapvető irányelveket: a két egymásba fonódó eszme, az iszlám radikalizmus és a palesztin nacionalizmus egyfajta szintéziséről van szó,[24] amit akár erőszakos módszerekkel is létre kell hozni.[25] A végcél Izrael állam megsemmisítése és a Jeruzsálem fővárosú iszlám alapítványként működtetett önálló és *Hamász* vezette palesztin állam létrehozása. Ezek az ideológiai alapok, melyektől a szervezet – vagy legalábbis annak egy része – mára meglehetősen messzire került.[26] Egyfajta ideológiai eltolódás kísérte magát a szervezeti átalakulást is, sőt olykor a változó álláspont az egyenes kiváltó oka egyes szervezeti változásoknak. Az ideológiamódosulás elsődleges oka természetesen a szervezet pragmatikus-mérsékelt szárnyának a PNA-val való lehetséges közös útkeresése. Ez magával hozta többek között a mozgalom bekapcsolódását a 2005-ös palesztin helyhatósági választásokba, s így közvetett módon a békefolyamat *Hamász* által történő hallgatólagos elfogadását is eredményezte. A szervezet nyilatkozatai, bár továbbra is az eredeti ideológia nevében születnek, az alaptörvénytől eltérő pontokra helyezik a hangsúlyt, illet-

ve ha hangosan nem is, de hallgatólagosan elfogadják az adott állapotokat (Izrael állam léte, békekötés, demokratikus választási szabályok stb.). Jó példa erre a mozgalom Változás és Reform nevű választási formációjának programja is, amely az alapelvek rövid megismétlése vagy elhallgatása mellett elsősorban – mint annyi más „standard" választási program – a megvalósítandó célokra koncentrál.[27] Még a választási programnál is pragmatikusabb lehet a mozgalomnak a napi politikában érvényesített gyakorlata, legalábbis ami a mérsékelt Zahhár-Hanníja platformot illeti. Általában kijelenthetjük, hogy a szervezet a választásokat követő lehetséges „standardizációjával", illetve a reguláris politikai rendszerekbe való betagolódásával ez a folyamat nagymértékben felgyorsulhat, ez viszont a másik oldalon egyfajta fragmentálódáshoz és nem utolsósorban egyes csoportok radikalizálódásához is vezethet.

A HI-TECH A HAMÁSZ SZOLGÁLATÁBAN

Amíg a szervezeti kérdések és még inkább az ideológiai kihívások ellentmondásokkal teli válaszokat szülhetnek, addig a mozgalomnak a „technológiai" kihívásokra adott válaszai egyértelműen egy töretlen sikertörténetről tehetnek tanúbizonyságot. Az iszlám radikalizmus a kezdetektől nagyon pragmatikusan és praktikusan viszonyult a modern kor technológiai vívmányainak kihasználásához, mármint ha ez az iszlám nevében, illetve ürügyén történt. Maga a *Hamász* erre messze a legkiválóbb példa. Nehéz volna találni még egy radikális iszlám mozgalmat, amely ilyen sokoldalúan és meglehetős hozzáértéssel használná a technológia szinte minden ágát. Persze ez elsősorban a haditechnikára érvényes. A *Hamász* arzenáljában megtaláljuk a legkülönfélébb – köztük izraeli – könnyűfegyvereket, és a szervezet különösen büszke

a saját gyártmányú Qasszám I és II típusú, kis hatótávolságú föld-föld rakétáira is. A másik fontos, a modern technológiát radikális iszlám célokra használó terület a kommunikáció, média és propaganda. A mozgalom jelentős számítástechnikai potenciállal rendelkezik, amely kiválóan működteti a *Hamász* internetes birodalmát. Az internet és a *hi-tech* kommunikáció egyszerre szolgálja a misszió és propaganda, a tulajdonképpeni szervezeti és szervezési munka, illetve a *dzsihád* és az ellenállás céljait is.[28]

ÖSSZEFOGLALÁS: HÁROM EMBLÉMA ÉS EGY ÚJ A HAMÁSZ FELETT

A *Hamász* és a technológiai, ideológiai, valamint szervezeti fejlődés viszonyát talán egy vizuális példán lehetne érzékeltetni a legjobban. Ha egymás mellé helyezzük a Muszlim Testvériség, a *Hamász* és a Qasszám brigádok logóját, nagyon jól kivehető ez a komplex és fokozatos változás. Az első emblémán kerek mezőben – a harc jeleként – két keresztbe tett kard fölött a Koránt – az iszlám szimbólumát – láthatjuk, lent pedig a feliratot: „Készítsétek!" (mármint az iszlám átalakulást és fegyveres *dzsihádot*). A *Hamász* emblémája szintén kerek, szintén két keresztbe tett kard felett, de most a jeruzsálemi Szikla-dóm (*Qubbat asz-szahrá*) kupolája – a palesztin haza jelképe – látható a kardok felett, legfelül egy sematikus „Palesztina" térképpel. Az emblémát mindkét oldalról egy-egy palesztin nemzeti lobogó díszíti, rajta az iszlám hitvallás (*saháda*) szövege. Amint a szervezet ideológiájában, úgy logójában is szerves egységet alkotnak az iszlám és nemzeti szimbólumok. A Qasszám brigádok emblémájának hátterében is a Szikla-dóm látható, előtte a szervezet stilizált harcosa, álarcban és zöld homlokpánttal, hátára tűzött *Hamász*-lobogóval és kezében a

Korránnal, valamint egy M-16-os géppisztollyal. Az eltolódás iránya most a technikai fejlődés és a személyes áldozathozatal felé mutat, az iszlám és nemzeti szimbólumok mellett a modern (és mellesleg amerikai típusú) fegyver és az általa képviselt erőszak is a jelképrendszer szerves részévé válik.

A Változás és Reform választási összefogás szimbóluma – egy egyszerű zöld félhold – sajnos nem illik bele ebbe a sorozatba. Ez talán véletlen, talán nem, mindenesetre amennyire különbözik ez az embléma a három másiktól, legalább annyira elválik a mozgalomnak a 2006-os januári választások utáni sorsa az addigi történeti fejlődésétől. Lesz-e, és milyen lesz az új *Hamász*? Pragmatikusan vagy ideologikusan fogja-e kezelni az elkövetkező hónapok és évek ma még nem látható kihívásait? A további Izrael elleni harc fokozására vagy a palesztin mindennapok jobbáttételére fogja-e fordítani a mozgalom meglevő technológiai potenciálját? Standard politikai mozgalommá alakul-e át vagy radikális iszlám hadsereggé avanzsál? Ezek a kérdések egyelőre nyitva állnak, bár – remélem – a fentiek kellőképpen megmutatták, hogy a *Hamász* egy jelentős szegmense képes egy pozitív irányú változásra; de majd csak az elkövetkező hónapok, évek mutatják meg, hogy ez a mérsékelt-pragmatikus irányzat, avagy a radikálisok kerülnek majd fölénybe.

(2005)

Jegyzetek

[1] A *hamász* a *hamisza* gyökből származik, ami lelkesedést, ill. az adott ügy iránti lelkes odaadást jelent.

[2] A szervezettel foglalkozó fontosabb munkák: AL-BARGHÚTHÍ, Íjád, *al-Harakat al-iszlámíja al-filasztiníja wa 'n-nizám al-ᶜálamí l-dždadíd* (A palesztin iszlám mozgalom és az új világrend), al-

Quds, Passia 1992; RASHAD, Ahmad, *Hamas Palestinian Politics with an Islamic Hue*, Anandale, United Association for Studies and Research, 1993; ABU-AMR, Ziad, *Islamic Fundamentalism in the West Bank and Gaza: Moslim Brotherhood and Islamic Jihad*, Bloomington-Indianapolis, Indiana University Press, 1994; AHMAD, Hisham H., *From Religious Salvation to Political Transformation: The Rise of Hamas in Palestinian Society*, Jerusalem, PASSIA, 1994; AL-HURÚB, Chálid, *Hamász: al-fikr wa 'l-mumarrasa asz-szijászíja* (Hamász: politikai gondolkodás és gyakorlat) Bejrút, Mu'asszasz li-dirászát filasztiníja, 1996; LITVAK, Meir, *The Islamization of Palestinian Identity: The Case of Hamas*, Tel Aviv, Moshe Dayan Center Middle Eastern and African Studies - Data and Analysis Series, 1997; MISHAL, Shaul & SELA, Avraham, *Hamas: A Behavioral Profile*, Tel Aviv, Tel Aviv University – The Tami Steinmetz Center for Peace Research 1997; NÜSSE, Andrea, *Muslim Palestine: The Ideology of Hamas*, Amsterdam, Harwood Academic Publishers, 1998; MUSLIH, Muhammad, *The Foreign Policy of Hamas*, New York, Council on Foreign Relations, 2000.

[3] *Mítháq harakat al-muqáwwama l-iszlámíja* (Hamász), Filasztín, 1409. muharram 1. – *The Covenant of the Islamic Resistance Movement* (*HAMAS*), Palestine, 1988. augusztus 18.

[4] Lásd: AS-SIBÁᶜÍ, Muhammad, *al-Ichwán al-muslimún fí Filastín* (A Muszlim Testvériség Palesztinában), h.n.: Dár al-nadhír, 1985, 12–18..; AL-ᶜUBAJDÍ, Džamal, *Džamáᶜat al-ichwán al-muslimín fi 'l-Urdunn wa Filastín* (A Muszlim Testvérek Társasága Jordániában és Palesztinéában), ᶜAmmán, k. n., 1991, 14–19.

[5] A részletes életrajzhoz lásd: ABU-AMR, Ziad, „Shaykh Ahmad Yasin and the Origins of Hamas", In: APPELBY, R. Scott (ed.), *Spokesmen for the Despised: Fundamentalist Leaders of the Middle East*, Chicago, University of Chicago Press 1997, 225–256.; ᶜADWÁN, ᶜÁtif, *as-sajkh Ahmad Jászín, hajátuhu wa dzsiháduhu* (Ahmad Jászín sejk élete és harca), Bajt Hánún, al-Dzsámiᶜa al-iszlámíja, 1991.

[6] A tanárai közül például Muhammad Mahmúd as-Sawwá'.

[7] *Míthág harakat al-muqawwama l-iszlámíja* (*Hamász*), 1. fejezet, 2. paragrafus.

[8] *Ibid.*

[9] Lásd: MILTON-EDWARDS, Beverley, „Political Islam in Palestine in an Environment of Peace?", *Third World Quarterly*, vol. 17 no. 2 (June 1996), 199–225.; MILTON-EDWARDS, Beverley & CROOKE, Alistair, "Elusive Ingredient: Hamas and the Peace Process", *Journal of Palestine Studies*, vol. 33 no. 4 (Summer 2004), 39–52.; NÜSSE, Andrea, *Op. cit.*, 125–140.

[10] Az elsőre 1993. szeptember 14-én került sor. A témához lásd: ISRAELI, Raphael, „Islamikaze and their Significance", *Terrorism and Political Violence*, vol. 9 no. 3 (Atumn 1997), 96–121.; MOGHADAM, Assaf, *Suicide Bombings in the Israeli-Palestinian Conflict: A Conceptual Framework*, Fletcher School of Law and Diplomacy - Tufts University, 2002; KHASHAN, Hilal, „Collective Palestinian Frustration and Suicide Bombings", *Third World Quarterly*, vol. 24 no. 6 (2003), 1049–1067.; BLOOM, Mia M., „Palestinian Suicide Bombing: Public Support, Market Share, and Outbidding", *Political Science Quarterly*, vol. 119 no. 1 (2004), 61–88.; ESPOSITO, Michelle K., „The al-Aqsa Intifada: Military Operations, Suicide Attacks, Assassinations, and Losses in the First Four Years", *Journal of Palestine Studies*, vol. 34 no. 2 (Winter 2005), 103–110.

[11] A fontosabb meggyilkolt Hamász-vezetők még: Mahmúd Abú Hanúd (2001. november 23.), Szaláh Sihádа (2002. július 22.), mindketten a Qasszám brigádok vezetői, valamint Iszmá^{c}il Abú Sanab (2003. augusztus 22.) a politikai vezetők közül. A teljes listát lásd: ESPOSITO, Michelle K., *Op. cit.*, 111–122.

[12] A Hamászban végbemenő transzformációs folyamatokról általában: ROY, Sara, „Hamas and the Transformation(s) of Political Islam in Palestine", *Current History*, vol. 102 no. 660 (January 2003), 13–20.; ROY, Sara, „Religious Nationalism and the Palestinian-Israeli Conflict: Examining Hamas and Possibility of Reform", *Chicago Journal of International Law*, vol. 5 no. 1 (Summer 2004), 251–270.; GUNNING, Jeroel, „Peace with

Hamas? The Transforming Potential of Political Participation", *International Affairs*, vol. 80 no. 2 (2004), 233–255.; KRIEGER, Zvika, „Hamas's Identity Crisis", *Yale Israel Journal*, no. 5 (Winter 2005), 12–19.; MALKA, Haim, „Forcing Choices: Testing the Transformation of Hamas", *Washington Quarterly*, vol. 28 no. 4 (Autumn 2005), 37–54.; MILTON-EDWARDS, Beverley, *Op. cit.*; MILTON-EDWARDS, Beverley & CROOKE, Alistair, *Op. cit.*; NÜSSE, Andrea, *Op. cit.*, 29–110.

[13] KATZ, Samuel M., *The Hunt for the Engineer: How Israeli Agents Tracked the Hamas Master Bomber*, New York, Fromm International, 1999.

[14] KUMARASWAMY, P. R., „Israel, Jordan and the Masha'al Affair", *Israel Affairs*, vol. 9 no. 3 (Spring 2003), 111–128.

[15] Lásd: HROUB, Khaled, „Hamas after Shaykh Yasin and Rantisi", *Journal of Palestine Studies*, vol. 33 no. 4 (Summer 2004), 21–38.

[16] Lásd: MISHAL, Shaul, „The Pragmatic Dimension of the Palestinian Hamas: A Network Perspective", *Armed Forces and Society*, vol. 29 no. 4 (Summer 2003), 569–589.

[17] A folyamat korai szakaszáról lásd: KODMANI-DARWISH, Bassma, „Arafat and the Islamists: Conflict or Cooperation?", *Current History*, vol. 95 no. 597, (January 1996), 28–32.; a további fejlődésről: SCHANZER, David, „The Challenge of Hamas to Fatah", *Middle East Quarterly*, (Spring 2003), 29–40. ; NÜSSE, Andrea, *Op. cit.*, 161–171.

[18] A mozgalomnak a választáshoz való viszonyáról: LANGOHR, Vickie, „Of Islamists and Ballot Boxes: Rethinking the Relationship between Islamism and Electoral Politics", *International Journal of Middle Eastern Studies*, vol. 33 no. 4 (November †2001), 591–610.; HILAL, Jamil, „Problematizing Democracy in Palestine", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, vol. 23 nos. 1-2 (2003), 163–172.; DARWISH, Adel, "The Palestinian Elections: The Triumph of Moderation", *Palestine-Israel Journal*, vol. 11 no. 3-4 (2004/2005), 100–103.; OMER, Mohammed, „Hamas Scores Majorities in Gaza Municipal Council Elections", *The*

Washington Report on Middle Eastern Affairs, vol. 24 no. 5 (July 2005), 14.

[19] A *Hamászt* 1999-ben a jordán hatóságok látványos körülmények között kiutasították a hásimita királyságból. Lásd: KUMARASWAMY, P. R., „The Jordan-Hamas Divorce", *Middle East Intelligence Bulletin*, vol. 3 no. 8 (2001), 3–8.

[20] CARAPICO, Sheila, „NGOs, INGOs, GO-NGOs and DO-NGOs. Making Sense of Non-Governmental Organizations, *Middle East Report*, vol. 214, (Spring 2000), 12–15.; ROY, Sara, „The Transformation of Islamic NGOs in Palestine", *Middle East Report*, vol. 214, (Spring 2000), pp. 24–27.

[21] PAZ, Reuven, "Higher Education and the Development of Palestinian Islamic Groups", *MERIA Journal*, vol. 4 no. 2 (June 2000), 80–94.

[22] PELED, Rubin Alisa, „Towards Autonomy? The Islamist Movement's Quest for Control of Islamic Institutions in Israel", *Middle East Journal*, vol. 55 no. 3 (Summer 2001), 378–398.

[23] International Crisis Group, *Islamic Social Welfare Activism In The Occupied Palestinian Territories: A Legitimate Target?*, ICG Middle East Report N°13, Amman/Brussels, 2 April 2003.

[24] LITVAK, Meir, *The Islamization of Palestinian Identity: The Case of Hamas*, Tel Aviv, Moshe Dayan Center Middle Eastern and African Studies - Data and Analysis Series, 1997.

[25] SANDHU, Amandeep, „Islam and Political Violence in the Charter of the Islamic Resistance Movement (Hamas) in Palestine", *The Review of International Affairs*, vol. 3 no. 1 (Autumn 2003), 1–12.

[26] A témához általában: MOUSSALLI, Ahmad S., „Islamist Perspectives of Regime Political Response: The Cases of Lebanon and Palestine", *Arab Studies Quarterly*, vol. 18 no. 3 (Summer 1996), 53–64.; ISRAELI, Raphael, „State and Religion in the Emerging Palestinian Entity", *Journal of Church and State*, vol. 44 no. 2 (Spring 2002), 229–248.; TESSLER, Mark, „The Attitudes of the West Bank and Gaza Palestinians Toward Governance and the Relationship Between Religion and

Politics", *Palestine-Israel Journal*, vol. 11 no. 3-4 (2004/2005), 49–56.

[27] *al-Barnámidzs al-intikhábí al-qáí'ma at-Taghajjir wa 'l-Iszláh li-intikhábát al-madzslisz at-tisrí*ᶜ*í al-filasztíní* (A Változás és Reform tömörülés választasi program a Palesztin törvényhozó tanácsba), h. n., Harakat al-muqawwama al-iszlámíja – Hamász, 2006

[28] A mozgalom által üzemeltetett honlapok közül általában: http://www.palestine-info.info; ᶜIzz ad-Dín al-Qasszám Brigádok: http://www.alqassam.ws; al-Kutla al-iszlámíja / Iszlámi Blokk: http://www.islamic-block.org; http://www.alkotla.com; multimédia oldalak: http://www.palestinegallery.com; http://www.eyelash.ps; http://www.khalelstyle.com.

Sárközy Miklós

MAGYAROK PERSEPOLISBAN

Vámbéry és kortársainak emlékei az Achaimenida palotaváros árnyékában a 19. században

I. BEVEZETÉS[1]

Persepolis[2] – egy név, mely sokak fantáziáját, gondolatait megmozgatta és megmozgatja. Az egykori Óperzsa Birodalom ragyogó palotaközpontja, az Achaimenida-dinasztia (Kr. e. 559–Kr. e. 330) fényes rezidenciái, annak dicsősége kétezerötszáz év múltán is bámulatba ejti az odalátogatót, a gigantikus oszlopok, domborművek, hatalmas lépcsősorok és királysírok megragadják, rabul ejtik a mai ember képzeletét: „örökre *felejthetetlen számomra a perc, midőn holdfényes éjszakán Perzepolisz romjai közé értem, hol órák hosszáig álltam néma csodálkozással a hajdani műveltség gigászi emlékei közt*" – írta Vámbéry a *Küzdelmeim*ben a 20. század elején[3], megemlékezve közel ötven évvel korábban Dél-Iránban tett látogatásáról.

A dél-iráni nagyváros, Síráz közelében, a marvdašti síkság északi peremén emelkedő, a görögül Persepolisnak nevezett palotaváros (óperzsául Pārsa) keletkezése az Óperzsa Birodalomhoz köthető. Eredeti funkciójára nézve az Achaimenidák által kiépített palotaegyüttest nem tekinthetjük igazi fővárosnak. Minden valószínűség

szerint az óperzsa királyi udvar évente csupán rövid időszakokat, főleg az un Mitrakāna (Mehregān) és Nouruz, vagyis a nagy Mitra-ünnep (szeptember 21.) és az újév (március 21.) körüli periódust tölthette Persepolisban, amikor fogadták az Industól a Dunáig és Kyrénaikáig nyúló állam különböző tartományaiból érkező követségeket, hogy átvegyék azok fényes ajándékait. Az etióp okapitól a baktriai kétpúpú tevéken át a kilikiai kosokig mindenféle ajándékok egész sora kígyózik az Apadāna (I. Dareios fogadócsarnoka) domborművein.

Persepolis másik fontos funkciója a kiterjedt óperzsa adók thesaurálása (felhalmozása) volt. Ennek mértékéről a palotaváros pusztulását leíró antik forrásokból van tudomásunk. Ezek szerint a több mint 1 747 200 kg (120 000 euboiai talanton) súlyú ezüst és arany kirablása az ókor valaha volt legnagyobb inflációját idézte elő Nagy Sándor makedón-görög hordájának a Kr. e. 331-es pusztítását köszönhetően.[4]

Nem tudjuk a hely kiválasztásának okát, arra sincs még semmilyen régészeti és írásos bizonyíték, hogy az óperzsa kor előtt (Kr. e. 6–4. század) más település, rezidencia állt volna a helyén. A teraszra emelt palotaegyüttes építéséhez valószínűleg I. Dareios (Kr. e. 522– 486) alatt kezdtek, az ő uralkodásakor, valamint fia és utóda, I. Xerxés (Kr. e. 486–465) idején készült el az itteni paloták java része, de voltaképpen egészen a birodalom bukásáig folyamatosan bővítették az épületkomplexumot, amint azt III. Artaxerxés (Kr. e. 358–338) kései palotájának romjai és III. Dareiosnak, az utolsó óperzsa uralkodónak (Kr. e. 336–330) a terasztól nem messze található félbehagyott sírja is tanúsítja. Ismert a közelben, Kuh-e rahmatnál lévő kőfejtő is, az itt talált félbehagyott oszlopok, félig kifaragott kőelemek utalnak a makedón-görög hódítás bekövetkeztéig zajló folyamatos munkára.

A persepolisi terasz mintegy 450 méter hosszú és 300 méter széles. Alapterülete a környező romokkal együtt mintegy 125 000 m^2. Ha egy képzeletbeli sétát teszünk, akkor a terasz nyugati részén lévő kettős lépcsősoron juthatunk fel a paloták szintjére, ahonnan az ún. Xerxéskapun vagy más néven Népek-kapuján át jutunk be a palotaegyüttes közvetlen előterébe. Jobbra fordulva egy rövid csarnokon át érhetett az egykori látogató az Apadāna, I. Dareios reprezentációs célokat szolgáló palotájának előterébe. Itt a palota északi és keleti oldalán vezettek fel díszes, domborművekkel ékesített lépcsők az óriási, belső részében 36, egyenként 19,6 méter magas oszlop által tartott palotába. Az apadāna után dél felé sétálva érünk el a tačarahoz, I. Dareios magánpalotájához, majd a nem messze levő hadišhoz, I. Xerxés magánrezidenciájának bejáratához. Itt áll, Dareios palotájától délnyugatra, a terasz peremén III. Artaxerxés igen rossz állapotban fennmaradt kisebb palotája is. Ettől keletre található az ún. „hárem" (ismeretlen funkciójú palota, melyet egyetlenként az itteni épületek közül az 1930-as években Erich Schmidt restaurált), körötte-mögötte pedig az egykor volt gigantikus persepolisi kincstár hűlt helye áll. A „hárem" előtt áll a kicsi, de annál gyönyörűbb Tripylon vagy Háromkapus csarnok, ez minden valószínűség szerint egykoron tanácsteremként funkcionálhatott. Itt szinte visszakanyarodtunk az Apadāna sarkához, és csakhamar belépünk I. Dareios fia és utóda, I. Xerxés monumentális, de az Apadānához képest kevésbé szerencsés állapotban fennmaradt Százoszlopos Palotájába. E mögött, egy kisebb udvar, valamint egy befejezetlen palota romjai, a terasz keleti peremén pedig kiszolgálóhelyiségek maradványai állnak. Fent, a Persepolist övező domboldalban, a terasz fölött magasodik II. és III. Artaxerxés sírja, és délre a teraszról, a tőle szomszédos völgykatlanban találhatjuk az utolsó óperzsa uralkodó, III. Dareios befejezetlen síremlékét.[5]

Most, rövid persepolisi „túránk" után, tekintsük át a terület kora újkori és modernkori kutatástörténetét!

II. PERSEPOLIS UTÓÉLETE

Persepolis sokáig ismeretlen volt az ókori világ számára (is), ismertségéhez egyben politikai jelentőségének vége vezetett, ameddig ugyanis Nagy Sándor Kr. e. 331-ben el nem foglalta és el nem pusztította palotaegyüttest, Persepolis neve ismeretlen volt az antik irodalomban. Persepolis ugyanis zárt város volt, és magas rangú külföldiek az évi két alkalmon túl nagy valószínűséggel nem tehették be lábukat Persepolisba. A legjelentősebb leírást Diodóros Sikeliótésnél és Strabónnál olvashatjuk Persepolisról. Diodóros Sikeliótés[6] és Strabón egyben fontos „itinerariumnak" is bizonyult a későbbi újkori európai Persepolis-utazóknak.[7]

Az utókort persze még romjaiban is foglalkoztatta az impozáns zárt város sorsa. Egyrészt kimutatható közvetlen továbbélés, sőt hozzáépítés is a seleukida és párthus időszakban Persepolisban (görög votív feliratok és az ún. frataraka paloták), de úgyszólván minden későbbi periódus „megtisztelte" emlékeivel és feliratával Persepolist. Ide tartoznak a korai sāsānida korból származó apró rajzok, „graffityk", a „hárem" falán több helyen is, melyeken Pāpag, I. Ardaxsîr apja, valamint idősebb fia, az Ardaxšîr által megbuktatott Šāhpuhr látszanak. De ismeretes két, a Kr. u. 4. negyedik század első felére datált sasanida felirat is, melyekben Šāhpuhr Sakānšāh, a gyermek II. Šāhpuhr (309–379) azonos nevű bátyja 311-ben és mintegy húsz évvel később egy Saluk (Seleukos?) nevű iráni előkelő tesznek említést „Satistunban", vagyis a „Százoszloposban" (Persepolis középperzsa neve, valószínűleg nincs kapcsolatban I. Xerxés itt található hasonló nevű palotájával) és szűkebb értelemben I. Dareios

palotájában, a tačarában tett látogatásukról annak falán.[8] De ugyanitt fontos említést tenni a híres buyida uralkodó, ʿAẓod od-doule bujida fejedelem 10. századi arab feliratairól a tačara falán, melyekben hódításai és címei mellett beszámol arról, hogyan olvastatta el az előbbi középperzsa szövegeket egy istakhri zoroasztriánussal! Későbbről terjedelmes, főleg safavida és qājār emlékek is ismertek újfent Dareios palotájából.

Ami Európát, illetve a klasszikus antikvitást illeti, a Persepolishoz fűződő utolsó közvetlen tapasztalatai annak újrafelfedezése előtt a Kr. e. 2. századból származhattak, amikor is a Seleukida Birodalom végleg alulmaradva a párthusokkal szemben kiszorult az iráni fennsík területéről. Ettől kezdve – ha a rendelkezésünkre álló adatokat áttekintjük – egészen 1316-ig nem járt európai ember Persepolisban! Az első ismert európai, aki talán járt itt, az itáliai Oderico Pordenone szerzetes volt.[9] Máig bizonytalan azonban, hogy pontosan mit és hol látott, mindenesetre útleírásában nem említi Persepolist *expressis verbis*, de egy Síráz környéki romleírása nagyjából ráillik.[10] Korábban például Marco Polo sem ismerte, nem járt itt és nem is említette az óperzsa emlékhelyet. Ettől kezdve azonban lassan, de biztosan egymást követték a különböző követségek, akik egyre gyarapodó ismeretekkel rendelkezve adtak hírt az egykori világcsodáról. A különböző politikai, gazdasági kapcsolatok fellendülésével, különösen pedig a nagy földrajzi felfedezéseknek köszönhetően megszaporodtak az utazások Persepolis környékén is.

Ezt az első korszakot, körülbelül a 15–18. század közötti időszakot, a türkmén dinasztiák és a safavidák korát tekinthetjük Persepolis európai újrafelfedezése korának. Erre a periódusra jellemző, hogy a korabeli utazók csak elvétve tarthatóak képzett tudósoknak, többségük diplomaták, angol, holland és itáliai kereskedelmi társa-

ságok, követségek műkedvelő, kíváncsi tagjai voltak, de mellettük kalandorok, szerencselovagok is látogatják Persepolis romjait.[11]

A teljesség igényétől eltekintve emeljünk ki néhány fontosabb utazót. Az itáliai Josafat Barbaro és Pietro della Valle, a francia Jean Chardin és Jean-Baptiste Tavernier tudósításai és több, a safavidák szolgálatában álló holland festőművész vázlatai jelentik az első részletes beszámolókat Persepolisról a 15–17. századból. Ha össze akarjuk foglalni az első korszak utazóinak jelentőségét, akkor két szempontból értékelhetjük tevékenységüket. Az első, hogy Persepolis végre „térképre került", vagyis világosan és egyértelműen sikerült meghatározni annak elhelyezkedését. Másrészt viszont ezek az első beszámolók szolgáltatták az első metszeteket, rajzokat Persepolis romjairól (igaz, a gyakorta másodkézből kapott információk alapján dolgozó európai rajzolók az eredetitől meglehetősen elrugaszkodott elképzelésekkel álltak elő, mint Sebastiano Serlio *De Architectura*-ja (1540), vagy a holland Jan Struys (1676) amúgy igen fantáziadús metszetei, vajmi kevés autentikus részlettel...).[12]

A 17. század végétől aztán megjelenik egy talán már tudományosabb szemlélet, melyet elsőként a holland De Bruijn[13] és a német Engelbert Kaempfer[14] metszetei sugallnak. Bár a korábbi utazókhoz hasonlóan gyakorta naiv vagy a biblikus műveltségükből eredő magyarázatokat fűztek a dél-iráni romokhoz, mérnöki precizitással készült rajzaik, a persepolisi és a naqs-e rostami ó- és középperzsa műemlékekről, köztük óperzsa ékírásos és feliratos középperzsa feliratokról készült rajzaik sokat segítettek a későbbi századok utazóinak a helyi viszonyokban való tájékozódásban.

A 18–19. század azután meghozta az igazi áttörést a persepolisi kutatásokban. A 18. század hatvanas éveiben a német Carsten Niebuhr munkássága tekinthető az első

komoly tudományos értékű beszámolónak Persepolisról. Számos újabb ékírásos felirat publikálásával nagyban megkönnyítette az ékírásos szövegek megfejtését. Az ő másolatait használta fel Grotefend, amikor sikerült megfejtenie néhány ékjelet a 19. század elején, ezzel megnyitva az utat a hatalmas ékírásos irodalmakhoz.[15]

A 19. század elején az amúgy az *Iszfaháni Hadzsi Baba*[16] szerzőjeként is ismert jeles angol utazó, James Morier nevét kell kiemelnünk, aki két angol küldöttség tolmácsaként és kísérőjeként járt Dél-Iránban. Morier volt az első, aki meglátogatta Bišāpur romjait és sikeresen azonosította Nagy Kyros sírját Pasargadaiban. Persepolisi beszámolójában újabb óperzsa feliratok előkerüléséről tudósít. Második útján útitársa volt a kitűnő tudós, William Ouseley, aki a klasszikus arab és perzsa forrásokat gyűjtötte össze Persepolisról.

Ezt követően azután megsokasodtak a különböző expedíciók, utazások Persepolisba, persze nem mai szemmel nézve. Curzon a *The Persia and the Persian Question*[17] c. munkájában a 19. század végén nem kevesebb mint százkilencvenhét európai utazót sorol fel, akik Iránban jártak, közülük nem egy Persepolist is megjárta, mint Morier, Dieulafoy, Layard és Vámbéry[18], hogy csak a leghíresebbeket vegyük sorba. Mivel írásunk témája nem a persepolisi kutatások tudománytörténeti feldolgozása, eltekintünk eme utazók részletes bemutatásától. Mindenesetre ez a század már többségében felfedte azokat a rejtélyeket, melyek Persepolist körüllengték, megfejtették az óperzsa ékírást és megszülettek az egykor volt palotaváros első rekonstrukciós kísérletei, vázlatai. Mindazonáltal szisztematikus régészeti feltárására csupán a 20. században, a két világháború között, Ernst Herzfeld és Erich Schmidt vezetésével kerülhetett sor.[19]

A 19. század második felétől aztán megjelent egy új típusú nyugati látogató, akit jobb híján a modern turista

előfutárának nevezhetünk. A földrajzi ismeretek szélesebb elterjedésének köszönhetően immáron Perzsia sem számított *terra incognitának* az egyszerű halandó számára, és ha a kalandra vágyó laikusnak kellő pénze is volt, akkor kiterjedt, igaz, nem teljesen veszélytelen útja során felkereshette Perzsiát is. Persepolis egyfajta ázsiai *„grand tour"* része lett, olyan látványosság, melyhez hasonlóak csak a 17–18. század európai arisztokratáinak antik itáliai régiségeket felkereső utazásai lehettek. Az ebbe a csoportba tartozó módos látogatók nem voltak az ókori Irán szakértői, pusztán az utazást passzióból művelő személyek, akik eléggé hullámzó, olykor hézagos ismeretekkel rendelkeztek útjuk állomásairól. Tisztelet a kivételnek persze...

III. MAGYAROK PERSEPOLISBAN – MARÓTHY, VÁMBÉRY, GRÓF SZÉCHENYI ANDOR

1. Maróthy István

Persepolis első magyar vendégeiről nem rendelkezünk adatokkal, nem tudni, hogy ki, mikor járt először az Akhaimenida palotavárosban honfitársaink közül. Hogy ezzel együtt mégis vannak szórványos információink, azt egy igen érdekes „forráscsoportnak" köszönhetjük, a persepolisi falfirkáknak! A 19. században, a 20. század elején megszaporodó külföldi, nyugati látogatókat még semmilyen törvény nem korlátozta abban, hogy névjegyüket otthagyják egy-egy ókori műemlék falán. Persepolisban sem volt másképp, a paloták, oszlopok különböző részein számos egykori graffity díszeleg, általában az illető nevét, esetleg országát, rangját adva meg. Bár teljes statisztika nem áll rendelkezésre az ilyen látogatók „névjegyeiről", első pillantásra elég széles a skála, Moriertől a *New York Herald Tribune*-ön át egykori

orosz cári tisztek bejegyzéseiig... Ha figyelmesen szemléljük a romterületet, akkor találhatunk egypár magyar bejegyzést is, melyek kíváncsisággal töltik el a ma Persepolisba látogató magyar utazót: kik jártak itt honfitársaik közül a 19. században?

Ha fellapozzuk Vámbéry Perzsiáról írott naplóját, akkor érdekes beszámolót olvashatunk az 1862. év őszén tett persepolisi látogatásáról. Vámbéry sok tekintetben pionírnak számított, de ami Persepolist illeti, itt bizony már bizonyíthatóan járt előtte is egy magyar honfitársunk. Őt Maróthy Istvánnak hívták.

Ki is volt Maróthy István, ez a mára elfeledett, Keletre vetődött magyar utazó és milyen kapcsolat fűzte Persepolishoz?

Sajnos, Maróthy Istvánnal elég mostohán bánt az utókor, nagyon csekély számban csörgedeznek az életéről szóló információk, mivel nem hagyott tekintélyes mennyiségű emlékiratot maga után, és a róla szóló egyéb források is elenyészőek, így a számunkra legizgalmasabb részletek, Maróthy perzsiai, azon belül persepolisi látogatása meglehetős homályban marad. Ez különösen annak fényében érint kellemetlenül bennünket, amit életéről tudunk, hiszen az sok regényes és a magyar–perzsa kapcsolatok szempontjából sem lényegtelen részlettel rendelkezik.

Maróthy István 1799. május 20-án született Szegeden, fiatal éveiben egyszerre folytatott orvosi és bölcsészeti tanulmányokat részben Pesten, részben Aradon. Pesti évei alatt jó barátja lett a fiatal Vörösmartynak. Emellett magánúton számos modern nyelvvel is megismerkedett. A Maróthyról nekrológot író Toldy Ferenc szerint célja az volt, hogy Keletre utazva a magyarság eredetét és nyelvét kutassa.[20] Fiatalkora óta ennek rendelt alá mindent, ezért tanult törökül, és orvosi tanulmányokat is csupán azért folytatott, hogy „hasznos *szolgálatja által magát keresetté 's*

tiszteltté tehesse, személyét biztosíthassa, és hogy nemcsak a' szegénység' kalibái, hanem a' fejedelmek' palotái is megnyíljanak előtte,"[21]. A lánglelkű hazafi 1824 augusztusában indult több mint húszéves keleti bolyongására. Elutazta előtt Vörösmartytól Kisfaludy Sándor egyik kötetét kapta útravalóul, melyet mindvégig magánál tartott és haza is hozott később.[22] Maróthy 1824 és 1833 között az Oszmán Birodalom szolgálatában állt. Előbb rövid ideig Belgrádban, majd később Isztambulban praktizált, ahol elég komoly hírnévre tehetett szert a „magyar orvos", mivel 1828-ban Maróthyt tanárnak kérték fel egy Isztambul-közeli kórházban, valamint egy Isztambul szellemi fogyatékosait ellátó intézményt is vezetésére bíztak. Maróthy ezalatt sem hanyagolta el titkolt célkitűzését, és ha hihetünk Toldy beszámolójának, Maróthy szorgalmasan folytatta keleti stúdiumait, arabul, perzsául és örményül tanult. Mindezt alátámasztják Maróthynak az 1830-as évek elején rokonaihoz írott levelei is, melyekben a magyar nyelv keleti, közelebbről iráni rokonsága mellett tört lándzsát. „*A perzsákkal a legnagyobb társalkodásban volt a magyar, a török, ámbár 150 évig osztályozott a Magyaron, mégis tudtomra egy szavát se fogadta el ezen utálatos ellenségnek...* [...] *inkább a törökök kölcsönözték hajdan az ázsiai magyaroktól és a régi perzsáktól, minthogy ezen szavak a régi zend és pehlevi nyelvekben mind megvannak. Így kell venni a többi rokon értelmű szláv és egyéb szarmata fajta szavakat is, minthogy ezek is ezektől származtak el.*[27] Ezt követően Maróthy számos magyar köz- és helynevet sorol fel, mint a magyar–perzsa nyelvrokonság feltétlen bizonyítékát, így például megtudhatjuk, hogy Abád a perzsa – *ābād* helynévképzővel, Battonya pedig „*Ék-batanával*" rokon, míg Csongrád és Belgrád valójában Csongerd és Belgerd lett volna, és „*hát a Béla királyok a tótoktól kapták neveiket?*"[28] A nyilvánvalóan megmosolyogtató, délibábos elképzelések tükrözik, hogy Maróthy

már Perzsiába érkezése előtt elkötelezetten vallotta a magyarság iráni, közelebbről perzsiai eredetét. Ez a levél egyúttal arra is rávilágít, hogy Maróthy nemcsak újperzsa, hanem középperzsa ismereteket is elsajátíthatott már isztambuli tartózkodása idején vagy korábban, egyetemi évei alatt, ennek forrásáról, hogy kitől mikor és milyen munkákra támaszkodva tette mindezt, nem áll rendelkezésünkre pontos forrás.

Maróthy isztambuli tevékenysége váratlanul szakad meg, 1833-ban háború tört ki Mohamed Ali és az oszmán állam közt, és a Boszporusznál leégett oszmán élestár pusztulását kapcsolatba hozták egy Maróthy által beajánlott, Egyiptomból jött magyar orvos tevékenységével. A gyanúba keveredett Maróthy okosabbnak látta távozni Isztambulból, ám jó érzékkel evickélt ki a bajból, és csakhamar Perzsiában bukkant fel. 1833 szeptemberében orosz, osztrák és perzsa ajánlólevekkel (mely talán arra utalhat, hogy már Isztambulban kötött perzsa ismeretségeket), Maróthy előbb Szmirnába, majd onnan egy karavánhoz csatlakozva 1834 januárjában a már iráni területre eső Tebrizbe érkezett. Maróthy közel hétéves perzsiai ottlétéről sajnos meglehetősen kevés adattal rendelkezünk.

Tebrizben az orosz követ pártfogását elnyerve egyben a tebrizi várőrség orvosa lett, alig öt nappal megérkezése után. Maróthy szakértelme és buzgósága nagy hatást gyakorolt a helyi qājār kormányzóra, Feridun Mirzára is.

Maróthy nagyjából egy és háromnegyed évet töltött Tebrizben, erről az időszakról jóformán semmit sem tudunk. 1835 végén a Qājār kormányzat Dél-Iránba, Sírázba rendelte Maróthyt, ami aligha lehetett ellenére a tudósi babérokra pályázó magyar orvosnak. Honfitársunk itt szintén orvoslást tanított, ezt vagy két évig tehette, mivel – nyilván tekintélyének és szaktudásának is kö-

szönhetően – csatlakoznia kellett a Herāt (Nyugat-Afganisztán) elfoglalására törő perzsiai királyi sereghez, s ha hihetünk Toldy adatainak, Maróthy volt a sereg főorvosa. *„Ezen hivatalában járta össze az egész perzsa birodalmat és Afghanistánt a' Himalája alatt levő Kabulig, hol Körösi Csoma Sándornak Ladákban történt halálát egy angol missionariustól tudta meg, ki egy agár kutyáért adatván el, ott mint rabszolga tengődött."*[25]

Maróthy a herāti expedíció után Khorāsānon keresztül Teheránba ment, ahol a trónörökös, a gyermek Nāser od-Din orvosa lett, Toldy szerint. Ám a korábbi herāti expedíciós évek erősen megviselték egészségét, így 1840 májusában elhagyta Iránt, és néhány éves törökországi kitérőt követően 1842 júniusában újra magyar földre lépett, felkereste régi barátját, Vörösmartyt, akinek visszaadta Kisfaludy kötetét. Egészségi állapota azonban rohamosan hanyatlott, és egy rövid isztambuli kitérőt követően 1845. július 20-án Szegeden meghalt.

Maróthy neve azért érdekes számunkra, mert ő az első magyar, aki bizonyítottan járt Persepolisban, mivel nevét belekarcolta a tačara, I. Dareios palotájának egyik ablakába. Sajnos, túl sok mindent nem tudunk iráni tevékenységéről, mivel nem hagyott hátra semmiféle beszámolót. Toldy szerint Maróthyt széles körű orvosi elfoglaltsága akadályozta ebben. Csupán néhány levél, egy-két klasszikus perzsa szöveg, egy általa, valószínűleg saját használatra írt rövid perzsa nyelvtani összefoglaló és szótár maradtak utána a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában és a Keleti Gyűjteményben.

Még két rövid megjegyzést kell fűznünk Toldy életrajzához. Kizárt, hogy Maróthy afgán földön értesült Kőrösi Csoma haláláról, hiszen az 1842-ben elhunyt jeles magyar Kelet-kutató halálakor Maróthy már rég elhagyta Perzsiát (1840-ben). Másrészt ha 1839-ben tért haza Afganisztánból Teheránba, akkor miért szerepel a perse-

polisi névjegye mellett az 1839-es dátum? Az egész csupán úgy lehetne magyarázható, hogy Maróthy az afgán háborút követően még visszatért Sírázba, és utána ment Teheránba. Talán búcsúképpen hagyta nevét Dareios palotáján? Erre azonban nincs adatunk, minthogy arra sem, hogy Maróthy hol tanult *„ópersául vagyis zendül"*, ami valószínűleg óperzsa és pehlevi stúdiumokat jelenthet. Toldy szerint Maróthy Sírázban folytatott ilyen jellegű tanulmányokat, ami felettébb kérdéses, hiszen már egy isztambuli levélben célozgat ilyesmikre. Vagy az egész Toldy-féle kronológia alapjaiban rossz? Nem tudjuk. Mindenesetre nagy veszteség ez a magyar tudománytörténetnek, hogy szinte semmi fogódzópontunk sincs Toldy rövid életrajzán kívül Maróthyról. Persepolisi névjegyével azonban örökre beírta nevét a magyar utazók közé.

Összefoglalva, Maróthyt a korábban említett műkedvelők, amatőr, de lelkes persepolisi utazók első csoportjával hozhatjuk kapcsolatba.

2. Vámbéry Persepolisban

Második persepolisi látogatónk maga Vámbéry. Vámbéry 1862-ben, részben kényszerűségből is várakozva jutott arra az elhatározásra, hogy mielőtt kalandos közép-ázsiai útjára indulna, dél felé veszi az irányt, melynek során megismerkedhet a klasszikus és az antik Perzsia számos műemlékével, tájaival és népcsoportjaival. Jóllehet, nem ez volt élete legnehezebb és legmaradandóbb tudományos élményekkel kecsegtető útja, mégis érdemes kiemelni persepolisi látogatását, melyről a legbővebben a *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában* című, 1867-ben megjelent népszerűsítő munkájában számol be.[26]

Miután sorra látogatta Qomot, Kasant, Iszfahánt és eljidőzött Pasargadai óperzsa romjainál, 1862 őszén érke-

zett meg Persepolis területére. „Október *második volt, midőn útra keltem, hogy Perzsiában tett minden állomásaim legérdekesbikére induljak. A karaván ugyanis Kenare felé tartott, mely ide négy ferszakh távolságra van, Kenare felé, melynek közelében Persepolis híres romjai fekszenek.*" Amikor megpillantotta a hajnali szürkületben az első romokat, Vámbéry leplezetlen csodálattal szemlélte azokat: *„Alig haladtam egy óranegyedet, s ím a legelső regkorányban magas, igen magas alakok tűntek fel egyszerre szemeim előtt, melyek mindannyi kísértet gyanánt az első pillanatban borzalomra gerjesztettek... nem tagadhatom, hogy a híres lépcsőfeljáratnál leírhatatlan meghatottsággal állottam meg néhány percig, mielőtt tovább haladni merészeltem volna."*[27]

Vámbéry elragadtatott leírása cseppet sem higgadt ezután sem, hiszen több alkalommal 4000 évesre becsüli a romokat, mely nyilvánvaló túlzás és tévedés.

Vámbéry Persepolis-leírása két részre osztható. Egyrészt saját szubjektív, lelkesedéssel áthatott, ám kevés konkrétumot tartalmazó sorai törnek újra és újra elő, másrészt a szerző jól ismeri a korábbi utazók munkáit, többeket (Morier, Texier, Niebuhr, Ker Porter) meg is említ művében, és saját beszámolója helyett inkább Fraser korában jól ismert útinaplóját idézi, ezt aztán rugalmasan bele is illeszti *„tourista-művébe"*.[28]

Legérdekesebb kommentárjai nem is magukhoz a romokhoz kötődnek, hanem a környékbeli népcsoportokhoz, hitvilághoz kapcsolódnak. Az egyik legérdekesebb leírása megörökíti Vámbéry háromnapos persepolisi vendégeskedése alatt a qašqā'i törökökkel való találkozását. A qašqā'ik mindmáig Persepolis, Naqš-e Rostam, Síráz környékének nomád törzsszövetsége. Abban az időben, amikor Vámbéry arra járt, éppen befolyásuk csúcspontján voltak. A vagy a seljug, vagy az ilkhanida (mongol) időben Dél-Iránba került oguz török nyelvet be-

szélő qašqā'ik máig Persepolis mellett vándorolnak nyájaikkal, ahogy ezt jelen szerző is több alkalommal megtapasztalta az elmúlt években. *„Törökök voltak, tehát incognito szerepem törzsrokonai, s bárha szunnitaságomat el nem titkolám is, mégis a legbarátságosabban fogadtak. Farszban nem nagyon otthonos a török nyelv, s ezen jóembereknek valóságos élvezet volt a velem való társalgás."*[29] Az azerihez viszonylag közel álló qašqā'i török nyelvet Vámbéry viszonylag jól értette, és el tudott beszélgetni vendéglátóival. Érdekesség, hogy Vámbéry nem ismeri a qašqā'i népelnevezést, egyszer sem használja itt, sem máshol művében, mégis jó érzékkel „szeldzsuk *seregek maradványainak"* nevezi őket.

Másik említésre érdemes epizódja a persepolisi domborművek megrongálásához kötődik. A Vámbéry által feljegyzett helyi népi hagyomány szerint *„az arabok, ezek a szunnita ebek, kik a síitáktól irigyelték a remek épületeket, eljöttek, az alakokat megcsonkíták, a szobrokat, oszlopokat ledöntögeték s a pusztulás nyomait hagyták hátra mindenütt".*[30] Az ismeretlen persepolisi forrásból eredő legenda nagyon érdekes, hiszen keveredik benne a preiszlám-Irán iránti nosztalgia, az arab hódítóknak és egyáltalán az araboknak mint népcsoportnak Iránban amúgy máig komoly hagyományokkal rendelkező lenézése, valamint a szunnita – síita ellentét, mely a 16. század óta a síita Irán esetében fontos nemzeti identitásképző elem lett a tőle nyugatra élőkkel, ismét főként arabokkal szemben. Érdekes viszont, hogy forrásaink vannak arra, a persepolisi domborműveket nem elsősorban a 7. századi hódítók rongálták meg, hanem az egyre szaporodó külföldi követjárások megfékezésére a safavida I. Sāfi korában (1629–1641) a sírázi kormányzó tudatosan csúfíttatott el jó néhány dél-iráni achaimenida és sāsānida domborművet.[31]

Harmadik érdekes epizódunk a persepolisi falfirkákhoz kapcsolódik. Vámbéry éles szemmel figyelt fel a Persepolisban levő különböző feliratokra, bár túlzó megállapításoktól éppenséggel itt sem mentes leírása, amikor a zsidók babiloni fogságának idejéből származó héber feliratokat vél felfedezni a persepolisi romokon.[32] Emellett a korabeli utazók emlékeit is szívesen böngészte, s tudatosan keresett-kutatott magyar emlékeket. Mivel azonban három nap alatt sem talált egyetlen magyar nevet, már-már abban a hitben ringatta magát, hogy ő az első magyar utazó az óperzsa romok közt. *„Én volnék tehát a legelső nemzetem fiai közül, ki e romokat s nevezetes vidéket meglátogattam – gondolám magamban; de amidőn harmadnapon, éppen azon rész alatt őgyelegnék, mely fekete márványból van, nagy örömömre egy ablakmélyedésben ezen szavakra akadtam: „Maróthi* (sic!) *István 1839." Gyermekded örömmel vizsgáltam földimnek írását, s bárha ő elrabolta is tőlem azon jogot, hogy magamat azon első magyarnak nevezhessem, ki Persepolist meglátogatta: meg nem állhatám, hogy neve alá egy „éljen"-t ne vessek, s hogy a jövendőben ne állana oly egészen egyedül, az én nevemet is társul jegyzém oda. Az egészet vastag vonallal vettem körül s fölibe szavakat vestem: „éljen a magyar!"*[33] Vámbéry tehát rálelt Maróthy 23 évvel korábbi névjegyére I. Dareios palotájának egyik ablakában, s hazafias lelkesedésében íziben odavéste nevét és az „éljen *a magyar"* feliratot Maróthy neve alá. Ezt a ma Persepolisba látogató magyar turisták is megcsodálhatják.

Vámbéry háromnapos persepolisi tartózkodás után Sírázba utazott, ahol összeismerkedett egy ott dolgozó svéd orvossal, dr. Fagergreennel és nejével. Velük indult vissza Sírázból, és Naqš-e Rostam felé haladva újfent megálltak egy éjjelre Persepolis romjainál. Ma már, az Iránban is szigorú múzeumi törvények korában, aligha lehetne elképzelni olyan vidám mulatozást, melyet

Persepolisban csaptak Vámbéryék, jókedvű evés-ivással búcsúzva a romoktól! *„Amíg egyik oldalon javában állt a sütés-főzés, az oszlopcsarnok felől zene és dal hangzának. Persepolis úgy látszik, megelevenült, s azokat az ízletes étkezéseket, azon boldog perceket, melyeket ott tölténk, soká, soká nem fogom elfeledni."*[34]

Vámbéry ezt követően visszatért északra, és nekifogott világhírű közép-ázsiai utazásának. Dél-iráni utazását a kényszer szülte, mégis számos élménnyel gazdagodott. Es ha nem is teljesen tőle származik, de mégis neki köszönhetjük a kor színvonalán az első szisztematikus, helyenként szubjektív elemekkel fűszerezett leírást Persepolisról. Így mindenképpen a fent említett második csoportba, a képzett kutatók közé sorolhatjuk őt, bár az akkor már igen jól ismert Persepolis nem tartozott fő kutatási területei közé sem akkor, sem később.

3. Egy magyar arisztokrata Persepolisban – gróf Széchenyi Andor

A műkedvelő, tehetős arisztokraták világkörüli *grand tour*-jaiba a 19. századtól kezdve számos magyar előkelő is bekapcsolódott. A Széchenyi család a 19. és 20. század során több kivételes, egzotikus tájak iránt érdeklődő személyiséget adott a magyarságnak. Ismert, hogy a legnagyobb magyar, gróf Széchenyi István fiai, Béla és Ödön is tapasztalt utazók voltak, különösen Béla jeleskedett e téren, akinek Lóczy Lajossal és Bálint Gáborral együtt tett turkesztáni expedíciója komoly hírnevet szerzett neki.

A család egy kevéssé ismert tagja, Széchenyi Andor (1865–1907), Széchenyi Ödön fia, örökölte apja és nagybátyja utazókedvét. Az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején több távoli helyen járt, bejárta az Indiai-óceánt,

Szomáliát, 1892–1893-ban pedig Oroszországon, Perzsián és Indián keresztül Kínába látogatott.

Széchenyi Andor 1892. december 3-án ért el Persepolis romjaihoz, ahol a Xerxés kapu bal szárnyának hátsó részébe véste bele névjegyét. Utazásairól később a bécsi Földrajzi Társulat kiadványában jelentetett meg rövid beszámolót.[35]

Széchenyi Andor gróf testesíti meg tehát a harmadik kategóriát, amit gazdag, műkedvelő arisztokraták csoportjának tarthatunk – a mai luxusturisták közvetlen előfutárának.

IV. Összefoglalás

A földrajzi-történeti régiségek hőskora ma már múlté. Nem érhet bennünket olyan meglepetés, nincs olyan váratlan esemény, mely Persepolishoz hasonló grandiózus felfedezéseket tartogatna a mai utazónak. Persepolis ma már jól látogatható, kiépített múzeumként üzemel, tömegek látogatták és látogatják ma is. Mint magyarnak és iranistának egyik legszebb élményeim egyike, amikor Iszfahánból Síráz felé autózva Naqš-e Rostam után bal felé nézve végre feltűnnek Persepolis oszlopai.

Belépve a romok közé, az egyszeri magyar ember nem feledheti, hogy a nagy elől, Vámbéry nyomdokain járhat itt is.

Jegyzetek

[1] Ezúton szeretném megköszönni kollégámnak és barátomnak, dr. Dobrovits Mihálynak, hogy kényszerű távollétem idején felolvasta e dolgozatot a 2005 őszén Dunaszerdahelyen megrendezett Nemzetközi Vámbéry Konferencián.

[2] A klasszikus, ókori nevek átírásakor a tudományos, főleg klasszikus görög alakokat használom, az iráni neveknél is igyekszem a

tudományos átírást előnyben részesíteni, ez alól néhány közismert és a magyarban elterjedt forma (pl. Iszfahán) jelent kivételt.

[3] Vámbéry Á. *Küzdelmeim*, Dunaszerdahely 2001. 153.

[4] Diodóros Sikeliótés XVII. 7. vö. Dandamev, M. A., Lukonin, V. G. *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran*, Cambridge 1989. 207.

[5] Persepolishoz, az ottani palotákhoz l. Apor É. *Perszepolisz*, Budapest 1974., ill. Matheson, S. A. *Persien, Ein archäologischer Führer*, Tehran 2003. 299–314.

[6] Diodóros Sikeliótés XVII. 71. 3.

[7] Strabón *Geographika* XV. 3. 6.

[8] Akbarzāde, D. *Katibehāye pahlavi, sang-e negâre, sekke, mohr, athar-e mohr, zarf-e nebešte* (*Pehlevi feliratok, sziklafeliratok, érmék, pecsétek, pecsétlenyomatok, feliratos tálak*), Tehrān 1381. (2001/2002), 38–43. [C]Oriān S. *Rāhnamā-ye katibehāye irāni-ye mīāne, pahlavi – pārti* (*Középiráni feliratok, pehlevi-párthus, kézikönyve*), Tehrán 1382 (2002/2003), 149–160.; Megjegyzendő, hogy a középperzsa „sat", „száz" használata inkább a számos oszlop és oszloptöredék népies elnevezése lehetett, ami azok sokaságára és nem a pontos számukra vagy egy palota oszlopainak számára utal. Hasonló jelenséggel találkozunk Persepolis középkori és újkori muszlim nevénél, az óperzsa romterületet a környékbeli népnyelv „čehel manâr"-nak „negyven minaretnek" hívta, itt a negyven a máshonnan is ismert „sok, hetedhét, kismillió" jelentést vette fel, vagyis a „sok minaret" fordítás szerencsésebb, gondoljunk itt csak az iszfaháni és qazvini „čehel sotun", „negyvenoszlopos" palotákra, ahol a čehel (negyven) a persepolisihoz hasonlóan a sokaság szinonimája. Persepolis mai iráni (perzsa eredetű) elnevezése Takht-e Jamšid, vagyis „Jamšid trónja", mely az iráni mitológia első királyára, Jamšidra utal.

[9] Az iráni régiségek és így Persepolis, valamint az európai felfedezők kapcsolataihoz l. Sancisi-Weerdenburg, H. Drijvers, J. W. (eds.) *Achaemenid History VII, Through Travellers' Eyes, European Travellers on the Iranian Monuments*, Leiden 1991.

[10] „a paloták még épen állnak, csak lakóik hiányzanak" Hermann, G. *Perzsa reneszánsz*, Budapest 1988. Ezek alapján azonban hiba lenne teljes mértékben igazolva látni, hogy ez az adat pontosan ráillene Persepolisra, ilyen alapon a Síráz környéki szaszanida palotákra (Firuzābād, Bišāpur, Sarvestān) is igaz lehet a fenti megállapítás. Lásd még: Sancisi-Weerdenburg, H. Introduction. Through travellers' eyes: the Persian monuments as seen by European travellers, Sancisi-Weerdenburg, Drijvers, 1991. 3.

[11] Persepolis felfedezésének és kutatásának jó áttekintését találhatjuk meg. Sancisi-Weerdenburg, H. 1991. 1–35.

[12] Sancisi-Weerdenburg, H. 1991. 7.

[13] Drijvers, J. W. Cornelis de Bruijn and Gijsbert Cuper. A skilled artist and a learned discussion, Sancisi-Weerdenburg, Drijvers, 1991. 89–107.

[14] Wiesehöfer, J. Engelbert Kaempfer in Naqs-i Rustam und Persepolis, Sancisi-Weerdenburg, Drijvers, 1991. 71–87.

[15] Steiner, G. Eine zeitgenössische Würdigung der Entzifferungsarbeit von Georg Friedrich Grotefend, Sancisi-Weerdenburg, Drijvers, 1991. 109–121.

[16] Morier, J. *The Adventures of Hajji Baba of Ispahan*, London 1959.

[17] Curzon, G. N. *Persia and Persian Question* I. London 1966. 16–18.

[18] Érdekesség és egyben hiba, hogy Sancisi-Weerdenburg Vámbéryt, akiről amúgy meglehetősen szűkszavúan emlékezik meg, „artist"-nak, vagyis művésznek határozza meg foglalkozását tekintve! Sancisi-Weerdenburg, H. 1991. 32. (*On the whole, however, enthusiasm for the beauties of the Achaemenid sites prevailed, as testified by the Hungarian artist* (sic!) *Vambéry who in Pasargadae had to endure a plague of insects – which, according to the amused natives, only attacked foreigners – in order to have a good look at the monuments. – Mégis azonban összességében az Achaimenida romterületek szépségei iránti lelkesedés kerekedett felül, ahogy azt a magyar művész* (sic!) *Vambéry is*

tanúsítja, akinek Pasargadaiban el kellett tűrnie rovarok kínzását, hogy jó rátekintést nyerhessen a műemlékekre – melyek a vidám helyiek szerint csak külföldieket támadtak meg.")

[19] Balcer, J. M. Erich Friedrich Schmidt, 13 September 1897–3 October 1964, Sancisi-Weerdenburg, Drijvers, 1991. 147–172.

[20] Maróthy életéről l. Toldy F. Magyar Akadémiai Értesítő, *Társalkodó*, 1848. május 1. 21. sz. 167–168.; Danielik, J. *Magyar írók, Második, az elsőt kiegészítő kötet*, Pest 1858. 190.; Szinnyei J. *Magyar írók élete és munkái*. 8. k. Löbl–Minnich, Budapest 1902. 689.

[21] Toldy 1848. 168.

[22] Vörösmarty esetében Staud Gézánál találunk adatokat keleti, főleg perzsa irodalmi témák iránti vonzalmára, ám Toldy visszaemlékezésén kívül mást nemigen tudunk Vörösmarty és Maróthy kapcsolatáról, vö. Staud G. *Az orientalizmus a magyar romantikában*, Budapest 1999. 130–133.

[23] MTAKK (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye) Maróthy István Történelmi Napló 8 r. 10. sz.

[24] MTAKK (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye) Maróthy István Történeti Napló 8–10. 1. levél

[25] Toldy 1848. 168.

[26] Vámbéry Á. *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*. Dunaszerdahely 2005.

[27] Vámbéry 2005. 224–225, 235.

[28] Fraser, J. B. *An historical and descriptive account of Persia, from the earliest ages to the present time*, Edinburgh 1834.

[29] Vámbéry 2005. 235.

[30] Vámbéry 2005. 239–240.

[31] Herrmann 1988. 12.

[32] Vámbéry 2005. 237.

[33] Vámbéry 2005. 237–238.

[34] Vámbéry 2005. 256.

[35] *Révai Nagy Lexikona*, XVII. k. Sodoma-Tarján, Budapest 1925. 419. Sajnálatos módon gr. Széchenyi Andorról meglehetősen kevés adat állt rendelkezésemre, a kor tipikus arisztokrata utazójának tevékenységét így csak sovány lexikoncikkek alapján és saját fotóim segítségével ismertethettem...

Seres István

ÚJABB ADATOK KÚNOS IGNÁCNAK AZ I. VILÁGHÁBORÚS HADIFOGOLYTÁBOROKBAN FOLYTATOTT TURKOLÓGIAI KUTATÁSAIHOZ

Nagy örömömre szolgál, hogy immár harmadik alkalommal a Nemzetközi Vámbéry Konferencia előadója lehetek. Egy olyan eseménynek, amely immáron kinőtte magát szűkebb keretei közül, és amellett, hogy egyre inkább nemzetközi, egyre több nemzetközileg is elismert szakembert is tömörít. Az elmúlt két alkalommal elhangzott és a mostani programban felsorolt előadások címeit áttekintve egyre inkább az a meglátásom, hogy a dunaszerdahelyiek kezdeményezése a lehető legtágabb értelemben tárja Vámbéry örökségét a tudományos szakma és az érdeklődő közönség elé.

A jelen előadásom témájául szolgáló események az „előkelő idegen" halála után játszódtak le, ennek ellené-

re több szállal is kapcsolódnak Vámbéryhoz. Vitathatatlan, hogy Vámbéry már életében, majd halála után is nagy hatással volt a kortársaira. Sokan tanultak tőle, akár jó barátokról, akár tanítványokról, akár – általa személyesen sohasem ismert – távoli csodálókról, műveinek megszállott olvasóiról van szó. Az alábbiakban egy olyan, négy éven át tartó kutatássorozatról kívánok szólni, amelyről leginkább csak a szűkebb — turkológiai – szakmának van bővebb tudomása. A hatalmas néprajzi és nyelvészeti anyagot felhalmozó munkában résztvevő szakemberek között többen Vámbéry tanítványai voltak, vagy legalábbis szorosabb kapcsolatban álltak a kitűnő tudóssal. A témáról korábban is írtam a 2002-ben megvédett diplomamunkámban,[1] a most bemutatásra kerülő források többségét azonban a dolgozat egysége miatt nem volt alkalmam felhasználni, bár előre jeleztem, hogy a későbbiekben egy önálló tanulmány keretében azok is feldolgozásra kerülnek.

Az első világháború elején az osztrák-magyar fogságba esett orosz alattvalók közül kiemelték a tiszti és legénységi állomány muszlim vallású tagjait. Az Osztrák–Magyar Monarchia kedvezményekkel, különféle ígéretekkel, Tardy Lajos szavaival élve: „a szeparatista-nacionalista szenvedélyek felszításával" igyekezett rábírni az Orosz Birodalomból érkező muszlim hadifoglyokat arra, hogy lépjenek át a török hadseregbe és vegyék ki részüket az antanthatalmak elleni *dzsihádból,* „szent háborúból."[2] Eddigi ismereteink szerint, a cári birodalom muszlimok lakta vidékeiről származó hadifoglyokat a Monarchia területén felállított 42 hadifogolytábor közül kettőben helyezték el. Az egyik, mintegy 8000 fős tábor Magyarországon volt, az Esztergom melletti Kenyérmezőn, a 30 000 főt is befogadó nagyobbikat pedig a csehországi Éger (ma Cheb) városa mellett hoztak létre.[3] Míg a kenyérmezei táborban elsősorban krími és kazáni tatárok lettek elhelyezve, addig az égeri táborban

fogva tartott muszlim katonaság zömét kitevő Volga-vidéki kazáni és miser tatárok mellett sok baskír, kümük, nogáj, türkmén stb. származású katona is volt.[4] Úgy tűnik, hogy a háború elején az egyre nagyobb tömegben érkező hadifoglyokat még vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül helyezték el a Monarchia területén felállított hadifogolytáborokban, és az orosz alattvalókként fogságba került muzulmán katonák tudatos összegyűjtésére csak 1915-től került sor. A hadifogolytáborok felállítása soha vissza nem térő alkalmat adott a Monarchia vezető tudósainak, hogy antropológiai, nyelvészeti, népzenei és folklorisztikai kutatásokat végezhessenek. A főként Ausztria és Csehország területén működő osztrák kutatók mellett a magyarok is tevékenyen kivették részüket a tudományos munkából. Többségüket az MTA tagjai tették ki, és közülük is talán a legnagyobb munkát a kiváló magyar turkológus, Kúnos Ignác végezte, aki 1915–1918 között több alkalommal is járt a két fogolytáborban. Munkásságának egyik legérdekesebb és jobbára még ma is feldolgozatlan részét képezik az első világháborús hadifogolytáborok török ajkú katonái között végzett kutatásai.

Kúnosnak a kipcsak török nyelvekkel való ismeretsége nem volt új keletű. Már 1904 júniusában alkalma adódott, hogy a Dunán lehajózva tatár nyelvészeti és néprajzi jegyzeteket készítsen a bulgáriai Tutrakan kikötőváros környékén.[5] Később pedig, a világháborút megelőző évek során, a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanulmányi kirándulásai alkalmával több ízben is időt szakíthatott arra, hogy tanulmányozza a dobrudzsai tatárok, vagy ahogyan ő írta: a „dunai tatárok" nyelvét. Bár ezek a rövid látogatások többnyire csak kisebb szószedetek, közmondások „összeszedegetésére", ill. néhány népdal lejegyzésére voltak elegendőek, jó iskolának bizonyultak a Monarchia területén felállított hadifogolytáborokban végzett módszeres anyaggyűjtéshez.[6]

A hadifogolytáborokban rejlő tudományos lehetőségek kiaknázására azonban először nem is az MTA, hanem a Turáni Társaság tagjai figyeltek fel. 1914. október 10-én Paiker Alajos ügyvezető alelnök levélben fordult az MTA közgyűléséhez, és javaslatot tett arra, hogy tagjai működjenek együtt a Turáni Társasággal a Magyarország területén felállított orosz hadifogolytáborokban végzendő embertani, néprajzi és nyelvészeti kutatásokban. Ugyanis – írta levelében – a háború során elfogott és Magyarországra hozott orosz hadifoglyok nagy része „nem tulajdonképpeni orosz, hanem tatár, baskir, cseremisz, finn, észt, kirgiz, turkomán és hasonló, turáni népcsoporthoz tartozó elemekből áll". A Turáni Társaság már érintkezésbe is lépett az illetékes magyar és cs. kir. belés hadügyminisztériumokkal, két tagjuk pedig már megtekintette a kenyérmezei hadifogolytábort. Felhívják tehát ezennel az MTA figyelmét, és felajánlják együttműködési szándékukat. Az MTA 1914. december 14-i közgyűlése egyöntetűen elfogadta a Turáni Társaság javaslatát, és elhatározták, hogy a maguk részéről is megteszik a szükséges lépéseket.[7] Pekár Gyula akadémiai tag az „amerikai consul" kíséretében még decemberben megtekintette a kenyérmezei tábort, és személyesen győződött meg róla, hogy a foglyok között tatárok is vannak, valamint arról is gondoskodott, hogy az érdeklődő tudósok tájékoztatására a kelet-oroszországi népek közül való hadifoglyok nemzetiség szerint összeírattassanak. Az összeírással megbízott Kubesch Ottó főhadnagy nem kis munkának nézett elébe, mivel mintegy 30 000 (!) foglyot kellett szemrevételeznie.[8]

Az Akadémia december 28-án Tisza István miniszterelnök közvetítésével kérvényt nyújtott be a közös hadügyminiszterhez, hogy engedélyezzék tagjai számára a kenyérmezei hadifogolytábor meglátogatását és a vizsgálat alá veendő foglyok Budapestre hozatását. A hadügy-

miniszter válasza csakhamar, 1915. január 9-i dátummal meg is érkezett Bécsből, Tisza István miniszterelnök január 19-én, Budapesten keltezett átiratával együtt. A magyar miniszterelnök biztosította Berzeviczy Albert akadémiai elnököt arról, hogy kész segítséget nyújtani a fogolytábor látogatásához szükséges igazolványok megszerzése érdekében, de ami az egyes hadifoglyok Budapestre szállítását illeti, célszerűbbnek tartaná, ha ezen kéréseiket a kutatást végző akadémikusok a látogatások utánra halasztanák, és a fogolytábor parancsnokával egyeztetve próbálnának megoldást találni az ügyben. Ennek ellenére, mint írta, a hadügyminiszter részéről a dolog nem ütközik kivitelezhetetlen nehézségekbe.[9]

Az Akadémia január 25-i közgyűlése mindhárom osztályának felhívta a figyelmét, hogy a kiküldendő „nyelvész, ill. néprajzi és anthropologiai" kutatásokat végzendő tagjaik nevét minél hamarabb közöljék a főtitkárral.[10] A „fogolytanulmányokra" jelentkező hét akadémikus nevét március 8-án terjesztették a közgyűlés elé, amely mind a hetük számára megadta az engedélyt a kutatásra.[11] Az MTA tagjai közül 1915 elején kutatásra jelentkező hét tudós között volt Kúnos Ignác, valamint jó barátja, az oszét és votják nyelvi tanulmányokat folytató, és ugyancsak Vámbéry-tanítvány finnugrista Munkácsi Bernát, az Akadémia rendes tagja, és a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottsága titkára is. Rajtuk kívül még Simonyi Zsigmond és Lenhossék Mihály rendes tagok, valamint Vikár Béla, Giesswien Sándor és Sebestyény Gyula levelező tagok kaptak engedélyt a kenyérmezei táborba való belépésre. A későbbiekben nyelvészeti kutatásokat végzett még Beke Ödön a cseremisz, Fuchs (Fokos) Dávid Rafael a zürjén, Klemm Antal pedig a mordvin nemzetiségű hadifoglyok között, de megfordult a hadifogolytáborokban dr. Balassa József nyelvésztanár, a hazai nyelvtudomány egyik legkiemelkedőbb

képviselője is. Vikár Béla egyébként a grúz foglyok körében végzett kutatásokat.

Kúnosék 1915. május 30-án tették első látogatásukat az esztergomi táborban, ahová az időközben megszűnt kenyérmezei tábor népe átköltözött. Braun József ezredes, a tábor parancsnoka fogadta az akadémikusokat, és a hadifoglyok nemzetiség szerinti kimutatását elkészítő Kubesch Ottó főhadnagyot rendelte melléjük.[12] Úgy tűnik, hogy a kutatás megkezdése még ekkor is akadályokba ütközött, mivel a szükséges engedélyek egy része nem állt a tudósok rendelkezésére. Legalábbis erre utal, hogy 1915. június 23-án Berzeviczy Albert, az MTA elnöke levélben fordult a közös hadügyminiszter személyes szárnysegédjéhez, Dőry László alezredeshez, hogy engedélyezze az Akadémia tagjai számára a hadifogolytáborok nyelvészeti és néprajzi kutatások céljából való meglátogatását.[13]

Kubesch Ottó főhadnagy 1915 januárjában az esztergomi táborban 316 finnugor, kaukázusi és török nyelveket beszélő katonát írt össze, akik mordvin, cseremisz, votják, zürjén és csuvas (73 mordvin, 56 cseremisz, 39 votják, 2 zürjén és 91 csuvas) nemzetiségűek voltak. Mellettük csak alig 16 „krimi és egyéb tatár" valamint 39 baskír volt, igaz, „ezek száma a nyár felé csak gyarapodott."[14] A cs. és kir. hadügyminisztériumnak a cs. és kir. közös külügyminisztérium számára készült 1915. március 3-i bizalmas átirata szerint, amely az egyes hadifoglyok által kitöltött vagy tollba mondott kérdőíveken alapult, a Monarchia területén felállított fogolytáborokban a cári hadseregnek már 6985 muszlim, köztük 6325 tatár vallású katonáját tartották fogva. A további 660 katona nemzetiségek szerinti megoszlása a következő volt: 50 cserkesz, 11 kirgiz, 554 „bachtiár", 14 baskir, 21 „teptiar" és 10 mozsar („moscharen").[15]

Mivel a kutatás megindításakor a kenyérmezei tábor muzulmán lakói a kazáni tatárok mellett elsősorban a krí-

mi tatárok közül kerültek ki, Kúnos főként ezen utóbbi, az orosz turkológusok által addig kevésbé ismertetett népnek a képviselői között kezdte meg nyelvészeti és etnográfiai kutatásait. Fő célja az egykori krími kánság északi területein élő nogájok nyelvének, a tengerparton élő és az oszmán nyelvi és kulturális hatásnak jobban kitett krími törökségtől (a tulajdonképpeni krími tatároktól) megkülönböztető hangtani és szókincsbeli eltéréseinek a megállapítása volt. Hamar felismerte, hogy a krími törökség két fő tájszólását, amelyeket elsősorban az oguz, ill. a kipcsak nyelvekre jellemző hangtani eltérések és nem utolsósorban a két nyelvcsoport szókincse különböztet meg, a gazdag népköltési anyagon keresztül lehet a legkönnyebben tanulmányozni. A kenyérmezei táborban eltöltött másfél hónap alatt krími tatár népdalok százait sikerült lejegyeznie. Ez irányú kutatását még ez év nyarán, az égeri fogolytáborban eltöltött két hónapos „nyári szabadságideje" alatt is folytathatta, noha itt már elsősorban a kazáni tatár nyelv és népköltészet megismerésének szentelt nagyobb figyelmet.[16] A három és fél hónapig tartó gyűjtés alatt Kúnos szép eredményt ért el. Kutatásai során egyaránt foglalkozott „kazáni tatárokkal, miserekkel, nogaji és krimi tatárokkal, (...) s kötetekre menő népköltési és szótári anyagot gyűjtött".[17]

Nyári gyűjtőmunkájukról először 1915. október 19-én számoltak be Munkácsival a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának a Keleti Kereskedelmi Akadémia helyiségében megtartott közgyűlésén. A kutatás megkezdése előtt az MTA 350 koronát utalt ki kettőjüknek a kiadások fedezésére, de a kenyérmezei és az égeri fogolytáborokban tett látogatások, az esztergomi szállások, a napi élelem, 20-30 hadifogoly megvendégelése és jutalmazása egy fél éven át bizony sok költségükbe került. Kérték ezért a bizottságot, hogy a következő évben is folytatandó kutatásaik során támogassa őket 1000-1000 koronával, mivel mindketten foly-

tatni akarják a megkezdett munkát, „amíg a foglyokkal a tudományos foglalkozás lehetséges lesz". A bizottság egyhangúan megszavazta a kért összeget.

A két hadifogolytáborban végzett munkájáról írt jelentését Kúnos 1916. január 3-án olvasta fel az MTA I. osztálya közgyűlésén,[18] majd június 10-én a Magyar Bizottság ülésén is beszámolt a „kenyérmezei és égeri fogolytáborban levő krími, kazáni és miser-tatárokkal folytatott tanulmányairól". Nyelvi és szótári gyűjtései ekkor már több kötetre terjedtek. A Magyar Bizottság előtt tett beszámolója szerint ez év (1916) nyarán is folytatni kívánta az 1915 őszén félbemaradt gyűjtőmunkát az égeri fogolytábor lakói között.[19] Kúnos 1916 nyarán is szép eredményt ért el az égeri táborban, a Magyar Bizottság 1917. június 22-én megtartott ülésén pedig bejelentette, hogy „krími tatár tanulmányainak kiegészítése czéljából" még a nyáron szándékában áll oda visszatérni.[20]

Bár később Kúnos a felgyűjtött népköltési anyaga nagy részét letisztázta és többnyire magyar nyelvű fordítással is ellátta, néhány kisebb ismertetéstől eltekintve a hatalmas anyag feldolgozatlan maradt. Eltekintve az egyes szakmai fórumok előtt tett és az egyes tudományos folyóiratokban (Akadémiai *Értesítő, Keleti Szemle)* fennmaradt rövidebb beszámolóktól, tudomásom szerint Kúnos Ignác csak két tanulmányt szentelt a hadifogolytáborokban végzett kutatásainak. Egyik a *Tatár foglyok táborában* című, amely az MTA I. osztályának 1916. január 3-i ülésén hangzott el, a másik pedig a *Magyar Figyelő* 1918. évi 2. számában megjelent *Tatárfoglyaink táborában* című tanulmánya, amely nagyrészt az előzőn alapul. A két cikk inkább ismeretterjesztő jellegű, többnyire a muszlim hadifoglyok mindennapjait beszéli el. 1918 nyarán még közölt egy rövid, kétoldalas ismertetőt az *Új Idők* című képes hetilapban, de ebben már főként csak a Keleti Akadémia múzeumában kiállított tatár faragásokra hívta

fel a figyelmet.[21] A háború befejezése után már csak az 1925–26-ban Isztambulban és Ankarában török nyelven tartott egyetemi előadásaiban foglalkozott a világháborús gyűjtésével. Az előadások szövegének török kiadásában egész fejezetet is szentelt a hadifogolytáborokban szerzett tapasztalatainak.[22] Egy 1918-ban, oszmán-török nyelven megjelent cikkében Kúnos szólt ugyan a további terveiről, miszerint a következő tanulmányát a tatár irodalom és népnyelv tudományos jelentőségének, ill. a dunai tatárok és az oroszországi tatárok közötti szükséges kötelékeknek és ezek lehetséges útjainak fogja szentelni. Tudtunkkal azonban Kúnos Ignác 1918 után nem jelentetett meg tatár témájú tudományos munkát. Az élete utolsó két évtizedében egyre kevesebbet publikáló turkológus csak hosszú évtizedekkel a gyűjtések után keríthetett sort kipcsak nyelvű gyűjtései kiadásra való előkészítésére. Egy Kúnos tudományos pályafutását ismertető, 1941-ben megjelent dolgozat szerint az adott évben az idős tudós hat kéziratban levő munkája várt kiadásra, s ezek egyike az első világháborús gyűjtés volt: „5. tatár népköltési gyűjtemény. Az égeri tatár fogolytáborban gyűjtött krími, kazáni és miser-tatár népmesék és népdalok. I. rész: Krimi népdalok és népmesék. II. rész: Miser népdalok és népmesék. III. rész: Kazáni népdalok. IV. rész: Kazáni népmesék. Összesen száz nyomtatott ívnyi terjedelemben."[23] Hatalmas anyagmennyiség ez, hiszen e mellett a mintegy 1600 oldalnyi irattömeg mellett még a gyűjtő kéziratos hagyatékának, azaz 1200 fél ív nagyságú lapból álló kazáni tatár, miser, krími tatár, nogaj, krími karaim és dunai tatár anyaga is eltörpül, amelyet 1951-ben az MTA vásárolt meg Kúnos özvegyétől, és helyezett el a Keleti Gyűjteményben. A kiadásra váró anyag azonban, akárcsak az idős turkológus további öt kézirata, életében már nem kerülhetett nyomdába, mivel Kúnos Ignác 1945. január 12-én, 85 éves korában elhunyt.

Az MTA tulajdonába került kéziratos hagyaték tudományos ismertetését Kakuk Zsuzsa végezte el több tanulmányában,[24] de a Prof. Asszony számos kisebb mutatványt, válogatási is megjelentetett, legutóbb pedig egy Karcagon kiadott „Hoztam tenger mélyéről..." című könyvecskében adott közre egy válogatást a krími tatár népdalokból.[25] 1980 óta pedig ugyanő, többnyire Baski Imrével karöltve a Kúnos-gyűjtések jelentős részét megjelentette Budapesten és Ankarában. Jelenleg még Kúnos krími tatár népdal-, ill. népmesegyűjteménye, valamint a tudós kisebb, töredékes feljegyzései várnak kiadásra.[26] Kúnos gyűjtéseihez kapcsolódik, hogy 1999-ben Ankarában a két, nemzetközi szinten elismert magyar szakember megjelentette a korábban általuk kiadott két kazáni tatár népköltési gyűjtemény teljes szóanyagát is.[27]

Az elmúlt években végzett kutatásaink során mintegy húsz, eddig ismeretlen és a szakemberek által egyáltalán nem hasznosított iratra is sikerült felfigyelnünk, amelyek Kúnos Ignác 1914–1918. közötti munkásságára vonatkoznak. Ezen iratok több pontban is módosítják a Kúnos kutatásaival kapcsolatos eddigi ismereteinket. A most ismertetendő hivatalos levelek és nyomtatványok jelentős része a Magyar Néprajzi Múzeum *Ethnológiai Adattárában* található, összesen 13 tétel, négy magánlevél Országos Széchényi Könyvtár, kettő ugyancsak a Néprajzi Múzeum *Ethnológiai Adattárából,* egy pedig a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárából került elő. Kiadásukra és tudományos hasznosításukra most először kerül sor. Az iratok jellege változó, hét magánjellegű levél, amelyeket Kúnos váltott barátaival, kollégáival, a további 13 okmány pedig a világháború évei alatt végzett kutatás hivatalos dokumentuma. Ez utóbbiak engedélyek, formanyomtatványok, határozatok, ill. a kutatást segítő katonatisztek és altisztek levelei.

I. BARÁTOKKAL, KOLLÉGÁKKAL VÁLTOTT MAGÁNLEVELEK

A magánlevelek közé hét levél tartozik, négy Kúnos és Simonyi Zsigmond levelezéséből került elő. Ezeket gyakorlatilag Kúnos írta a barátjának 1915. június 19. és 1916. augusztus 15. között. Kivételt képez a 2. sz. levél, amelyet először Simonyi írt Kúnosnak, aki a levélre vezette rá a válaszát. Ez utóbbi Kúnos iratai között maradt fenn, a további három (3., 8., .11.) viszont Simonyi hagyatékából kerülhetett az OSZK kézirattárába.

A levelek kölcsönös jó baráti, ugyanakkor szakmai kapcsolatról árulkodnak. Kúnos nagy lelkesedéssel értesíti barátját az Esztergomban és Égerben elért tudományos eredményeiről, de beszámol a további terveiről is. Kúnos Simonyihoz írott beszámolói alapján gyakorlatilag teljes két kapunk az 1915–1917. közötti kutatásairól. Már rögtön a kutatás elején, az esztergomi fogolytáborban szert tett egy „kitűnő adatközlő"-re, akivel, a június 19. után Simonyi Zsigmondhoz írott rövid levele szerint még „vagy két hétig elbíbelődhet". Levelében Kúnos kérte a barátját, hogy ő is támogassa az akadémia főtitkárságához írásban benyújtott kérelmét, hogy a kutatási engedélyét az égeri fogolytáborba is érvényesítsék, mivel ott van „az összes mohamedánok koncentrációs tábora, 40.000 ember", és egy hónapra oda is el szeretne menni. Július 8-án ugyancsak Budapestről írt Simonyinak. Ekkor már negyedik hete dolgozott az esztergomi fogolytáborban. Eleinte krími tatárok között dolgozott, akik nyelvjárására már „nagyon sok és egészen új anyagot" gyűjtött, pár napja pedig a baskír származású katonákkal kezdett el foglalkozni. Mivel az összes mohamedán hadifoglyot a csehországi Égerben berendezett hadifogolytáborba gyűjtik össze, 15-én ő is odautazik, miután már a hadügyminiszteri engedélye is megérkezett. Tervei sze-

rint, az új helyszínen a kaukázusi tatárság nyelvét akarja behatóan tanulmányozni. Reméli, hogy az Akadémia az újabb s immár jóval költségesebb kutatóútját is támogatni fogja, ez irányú kérésével azonban csak a mostani kutatásai befejeztével és az eredményes gyűjtések után kíván előállni. Mivel a nyári szabadsága július 15-től augusztus 15-ig tart, azt az időt végig az égeri táborban kívánja tölteni. Az esztergomi kutatás is nagyon fárasztó volt számára, mivel minden nap hajnali öt órakor indult Budapestről és este tért haza. A „meglepően gazdag eredmény" azonban elfeledteti vele a fáradtságot.

Külön érdekességnek számít a 7. és 8. sz. levél, amelyekben 1916. május 16-án Kúnos az Akadémia támogatását kéri a további kutatásaihoz. Simonyi ugyanis, amellett hogy Kúnos személyes jó barátja és kollégája volt, az MTA Nyelvtudományi Bizottságának az előadójaként döntéshozó helyzetben volt a kért összeg odaítélésében. Ennek megfelelően, úgy tűnik, ugyanazon a napon, Kúnos két levelet is írt, egy baráti, valamint egy hivatalos jellegűt.

A Simonyihoz írott levelek közül az utolsó augusztus 15-én kelt Budapesten. Kúnos ekkor már két napja otthon volt, miután „gazdag nyelvi zsákmánnyal megrakodott" Égerben. Tovább is szeretett volna ott maradni, de ahogyan barátjának írta: „Tovább már nem bírta sem az eszem sem az erszényem a strapát." Előadásunk szempontjából fontos az a hír, amely szerint „külön táborba fogják élő anyagunkat egyesíteni". Ennek a hírnek azért is tulajdonítunk nagy jelentőséget, mert Kúnos már 1915 nyarán úgy tudta, hogy az összes muzulmán foglyot az égeri táborba viszik. Feltehetően erre sor került, de az időközben fogságba esett katonákat már nem vitték egyenesen oda, s feltehetően erről rendelkezhettek a hadügynél. A nyár további részében egyébként Kúnos a török nyelvkönyve 2. részével kívánt foglalkozni.

A barátokkal folytatott levelezéshez tartozik Kúnos levélváltása Wolfner Józseffel, a *Magyar Figyelő* című lap igazgatójával (5–6. sz.). Wolfner 1916. január 5-én Kúnosnak az MTA I. osztályának 1916. január 3-i ülésén elhangzott, és a szakmai körökben nagy érdeklődést és sikert kiváltó előadását kívánta megjelentetni, de addigra már döntés született róla, hogy a tanulmány a *Budapesti Szemlében* fog napvilágot látni. A két levél érdekessége, hogy az egyik a Néprajzi Múzeum irattárából, a másik pedig az OSZK kézirattárából került elő. Itt jegyeznénk meg, hogy a Wolfner által kért kézirat *Tatár foglyok táborában* címmel még 1916 folyamán megjelent a Budapesti Szemlében, de hosszú távon Wolfner sem csalódhatott, mivel Kúnos újra kiadta a *Magyar Figyelő* 1918. évi 2. számában *Tatárfoglyaink táborában* címmel. Ez a cikk valójában a korábbi átdolgozása, de Kúnos kiegészítette a további három év során gyűjtött tapasztalataival.

Végezetül ugyanebbe a csoportba soroltuk be a neves Kelet-utazónak, Almásy Györgynek a Kúnoshoz írott levelét is. Almásy itt hivatalos személyként, de egyben kollegiális hangot ír Kúnosnak. A levél témája valójában egy Selyid Velijoff nevű tatár fogoly kapcsán íródott 1915 decemberében. Kúnos ugyanis nem elégedett meg a nyári hónapok során végzett kutatásokkal. Ekkor már az esztergomi és égeri fogolytáborokban hatalmas anyagot sikerült rögzítenie. Minden bizonnyal az anyagok letisztázásához, értelmezéséhez egy nyelvi segítőre volt szüksége.

Almásy jól kiigazodott a bürokrácia útvesztőiben, és tanácsokkal látta el kollégáját. Az ügyben ugyanis kizárólag a hadügyminisztérium dönthet, oda kell tehát folyamodni. A kérvényben kezességet kellett vállalnia, hogy a fogoly nem szökik meg, és hogy folyamatosan ellenőrzés alatt tartják, ill. az MTA felügyelete alatt fog állni. „Ez formaiság, de igen szükséges, mert a hadügyminisztérium referensei nagyrészt igen vaskalaposak!" Ehhez ké-

sőbb még azt is hozzátette, hogy „Az akadályok merőben formai dolgok, a miknek értelmük nincs, de a melyekhez annál szívósabban ragaszkodnak."

Ugyancsak kiemelte, hogy Kúnosnak hangsúlyozni kell a tudományos munka fontosságát, ezért, ha lehet, az MTA írásbeli támogatását is mellékelnie kell. Mivel egy folyamodvány, kérvény – mai értelemben vett pályázat – beadásakor nem árt, ha valaki az illetékes helyen megtámogatja a dolgot, Almásy már beszélt Melzer őrnaggyal, egy „eszes és jóindulatú referenssel", aki támogatni fogja Kúnos kérését. Ugyanakkor nem árt, ha a török konzul is ír az ügyben, utalva arra, hogy az illető fogoly „Mohamedán és a turáni mozgalom embere, és ezért is már támogatná, hogy adják ki kivételesen az illetőt az akadémiának". Almásy szerint ez az egyetlen kivitelezhető út, mivel a fogolytábor vezetőségének egyáltalán nincs joga engedélyt kiadni az ügyben.

2. Simonyi Zsigmond levele Kúnos Ignácnak, Kúnos rávezetett válaszával. Balatonfüredi fürdő, 1915. június 19. (MTA Kt. Ms. 373/12. sz.)

3. Kúnos Ignác képeslapja Simonyi Zsigmondnak. Budapest, 1915. július 8. (OSZK Kt. Levelestár.)

4. Almásy György levele Kúnos Ignácnak. Temesvár, 1915. december 22. (Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 587-590 p.)

5. Wolfner József levele Kúnos Ignácnak. Budapest, 1916. január 5. (Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 585 p.)

6. Kúnos Ignác képeslapja Wolfner Józsefnek. Budapest, 1916. január 11. (OSZK Kt. Levelestár.)

8. Kúnos Ignác levele Simonyi Zsigmondnak. Budapest, 1916. május 16. körül. (OSZK Kt. Levelestár.)

11. Kúnos Ignác levele Simonyi Zsigmondnak. Budapest, 1916. augusztus 15. (OSZK Kt. Levelestár.)

II. KÚNOS IGNÁC ÉGERI KUTATÁSAIVAL KAPCSOLATOS ENGEDÉLYEK, NYOMTATVÁNYOK

A hadifogolytáborokba való belépés, az ott-tartózkodás számos hivatalos engedély elintézésével, ill. azok kiállításával járt. Ezek közül négy is ránk maradt. Ezek közül három az égeri hadifogolytáborral kapcsolatos, Kúnos belépési engedélyei, valamint a „tábori igazolványa", amellyel nyugodtan közlekedhetett a hadifoglyok között, ill. az étkezési jegye, amire megkapta a napi háromszori ellátmányt. Az 1917. március 23-án kiállított belépési engedély különösen fontos a számunkra, de erről a későbbiekben beszélnék.

9. Kúnos Ignác étkezési utalványa az égeri hadifogolytáborban. Éger, 1916. július 1–31. (Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19821. sz. 21 p.)

10. Kúnos Ignác belépési engedélye az égeri hadifogolytáborba. Eger, 1916. július 7. (Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19821. sz. 20 p.)

12. Kúnos Ignác belépési engedélye a hadifogolytáborokba. Bécs, 1917. március 23. (Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19821. sz. 22 p.)

13. Kúnos Ignác igazoló kártyája az égeri hadifogolytáborban. (Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19821. sz. 22 p.)

III. AZ ÉGERI HADIFOGOLYTÁBORBAN SZOLGÁLATOT TELJESÍTŐ KATONATISZTEK, ALTISZTEK LEVELEI KÚNOSHOZ

A hadifogolytáborokban végzett kutatás során a tudósok jelentős segítséget kaptak az ott szolgáló katonatisztektől is. A három éven keresztül zajló kutatás során a kutatók és a tisztek között szinte baráti kapcsolat

alakult ki, annál is inkább, mivel Kúnosék együtt étkeztek a tisztekkel a tiszti étkezdében, s feltehetően az esti vacsorák során hosszas beszélgetésekre is sor került. Kúnos munkáját elsősorban Zwich Vilmos főhadnagy támogatta, akinek 1917-ből két levele is fennmaradt. Zwich már május 21-én megírta Kúnosnak, hogy nemrégiben ismét mintegy 1000 foglyot vezényeltek el mezei munkálatokra, így a táborban csak alig 800 fő maradt. Igaz, a tábori kórházban és a szomszédos „Reservespitálban" található betegek száma az 1500 főt is elérte. Ekkorra Égerben már csak tíz oszét fogoly maradt, votják pedig egy sem. (Ez egyébként Munkácsi Bernátot érintette.) A tatár foglyok számáról Zwich nem írt, de tudatta Kúnossal, hogy „a tatár szindarab kézirata meg van Asszan Ibraimovnál, aki még nem ment el a táborból". A látogatási engedélyekről azt üzente Hanger ezredes, a tábor parancsnoka, hogy a kutatóknak tanácsos lenne újat igényelniük, vagy pedig a régire vezettessék rá azt, hogy továbbra is használható. A tiszti étkezde idén is örömmel látja őket, de kérik, hogy hozzanak magukkal a tartózkodási idejükre elegendő kenyér-liszt stb. jegyet. A lakással viszont gondok vannak, még egy szoba kerítése is nehézségekbe ütközik. Korábban ugyanis leégett a tiszti barakk, és azután csak annyi szobát újítottak fel, ahány tiszt a táborban volt. Csupán egy „fremelen-zimmer" (szabad szoba) van, ahol ellakhatnának Kúnosék.

A nyár derekán Égerbe érkező tudósokat még a Zwich főhadnagy által ígérteknél is lehangolóbb körülmények fogadták. Így pl. a Munkácsi Bernátnak beígért tíz oszét fogoly közül ekkorra már csak hárman tartózkodtak a táborban. Kúnos, aki az egész július hónapot a táborban töltötte, ugyancsak kevés foglyot talált a régi, bevált tatár adatközlői közül, de még így is több száz addig ismeretlen népdalt és mesét jegyezhetett le.

1917 nyara volt az utolsó alkalom, amikor Kúnosék az égeri fogolytáborban gyűjthettek. A kutatás egyre nehezebbé váló körülményei miatt az MTA kérelmére a közös hadügyminisztérium 1918. január 10-én engedélyezte, hogy a még meglevő három oszét foglyot Budapestre hozzák, ahol a Schlick-Nicholson gyárban helyezték el őket. A gyár igazgatójának jóvoltából aztán Munkácsi Bernát délutánonként tovább folytathatta oszét nyelvi kutatásait.

Kúnos már 1917 nyarán, nem sokkal a táborból való hazatérése után lépéseket tett, hogy két ügyes kezű tatár asztalost Pestre hozathasson. Már a foglyokat Pestre kísérő altisztet is kiszemelték Varga Károly tizedes személyében, akinek három, Kúnoshoz intézett levele is fennmaradt. Varga 1917. augusztus 5-én levélben kereste fel Kúnost Égerből, a mielőbbi indulásuk érdekében, mivel már ő is alig várta, hogy megszabadulhasson a hadifogolytábor sivár körülményei közül. Október 17-én pedig Zwich főhadnagy biztosította Kúnost, hogy gondja lesz a két tatár fogoly Pestre küldésére, és már az ügyben illetékes Halmos főhadnaggyal is végzett Varga dolgában, és neki sincsen ellenvetése, hogy „Varga lehessen majd a két asztalosnak a kísérője!". A hónapokig tartó huzavonát követően Kúnos személyes kívánságára végül kiengedték a két tatár asztalost az égeri fogolytábor lakói közül, és márciustól kezdve az egész évet „tatár néprajzi modell-tárgyak" készítésével töltötték a Keleti Kereskedelmi Akadémia Keleti Múzeumában. Kúnosnak „ugyane foglyoktól érdekes népköltési mutatványokat is volt alkalma följegyezni". Györffy István egyik beszámolójának köszönhetően mindkét fogoly kilétéről pontos adatunk van. Egyikük az „ufai kormányzóság Uszak (Novo-Baltas) nevű auljából való baskir-tatár Minnigali-Usijarov" volt, másik pedig az „orinbergi kormányzóság Troszkij nevű városából való kazáni-tatár Devletsin-Nigmetdsan".

14. Zwich Vilmos főhadnagy levele Kúnos Ignácnak. Éger, 1917. május 21. (Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 557–559 p.)

15. Varga Károly tizedes levele Kúnos Ignácnak. Éger, 1917. augusztus 5. (Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 518–520 p.)

16. Varga Károly tizedes levele Kúnos Ignácnak. Éger, 1917. szeptember 13. (Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 542 p.)

17. Zwich Vilmos főhadnagy levele Kúnos Ignácnak. Éger, 1917. október 17. (Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 508 p.)

18.Varga Károly tizedes levele Kúnos Ignácnak. Éger, 1917. december 13. (Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 498–501 p.)

IV. HIVATALOS LEVELEK, KÉRVÉNYEK, HATÁROZATOK

Ebbe a csoportba négy levelet lehet besorolni. Az első egyenesen kuriózum, mivel még a hadifogolytáborokban rejlő tudományos lehetőségek felfedezése előtt íródott. Az 1814. szeptember 13-án kelt hivatalos iratból ui. kiderül, hogy Kúnos már a háború elején felajánlotta a Hadi Felügyeleti Bizottságnak, hogy szívesen vállalna tatár tolmácsi feladatot.

Kérését azonban elutasították, azzal hogy a „honvédségnek tatár tolmácsra szüksége jelenleg nincsen". A Kúnost értesítő miniszteri tanácsos szerint a tudósnak a cs. és kir. hadügyminiszternél kellene próbálkoznia. Nem tudni, hogy az ekkor 54. életévét taposó nemzetközi hírnévnek örvendő szakember milyen céllal tett ajánlatot a hadseregnek, de véleményünk szerint Kúnos már ekkor felfigyelhetett arra, hogy az orosz hadsereg török ajkú

katonái közül is többen Magyarországra, pontosabban a Budapesthez közeli Esztergomba kerültek.

A hivatalos levelek csoportjába tartozik Kúnosnak Simonyi Zsigmondhoz írott, 1916. május 16-i hivatalos (!) levele, erről már korábban szóltunk. Mint a fentiekből kiderült, Kúnos Ignác 1918-ban már nem jutott el a fogolytáborokba, csupán a két „kölcsönkapott" fogolytól gyűjthetett újabb adatokat. Ezt ő maga is alátámasztja a kutatásairól 1918-ban megjelent második beszámolójában: „A vérzivataros háborúnak *három nyaratszakát* töltöttem el birodalmunkbeli fogolytáborokban. Hogy a társságnak a mieinkkel rokon idiómáit tanulmányozzam, hogy szokásaikat és néprajzi sajátságaikat megfigyelhessem és hogy lelki életüknek dalaikban, népmeséikben és mondáikban való költői megnyilatkozását lejegyezhessem."

Az utolsó két hivatalos levél már közvetlenül a háború végéről származik. Egyik a „Zita királyné ő császári és királyi felsége legmagasabb fővédősége alatt, József Főherceg vezérezredes erdélyi hadikiállítás"-ával kapcsolatos, amit a Margitszigeten rendeztek. 1918. június 19-én Krisztinczovich százados köszönetet mondott Kúnosnak mint a „Hadikiállítás sikerén buzgólkodó egyik legkedvesebb munkatársá"-tól, és háláját fejezi ki egy Kúnostól kapott „gyönyörű kasettá"-ért. Eszerint Kúnosnak jelentős szerepe volt a Hadikiállítás megrendezésében, ill. sikerében. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha emögött az égeri hadifogolytáborokban, ill. később a Keleti Kereskedelmi Akadémia Keleti Múzeumában készített tatár néprajzi tárgyakat és maketteket keressük, amelyek valóban különleges színfoltjai lehettek a kiállításnak. Feltehetően az említett „kasetta" is ezek közül kerülhetett ki.

A négyéves világégést lezáró béketárgyalások során a tárgyaló felek döntöttek a hadifoglyok kicseréléséről. Ennek értelmében Kúnost is utasították, hogy a mellé ren-

delt, és a Keleti Kereskedelmi Akadémia Keleti Múzeumában dolgozó két orosz alattvalót rögtön küldjék vissza a hadifogolytáborba.

Ezzel az utolsó irattal gyakorlatilag le is zárhatjuk az 1914–1918. között folytatott turkológiai kutatásokra vonatkozó dokumentumok bemutatását.

1. Hayk Vilmos miniszteri tanácsos levele Kúnos Ignácnak. Budapest, 1914. szeptember 13. (Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 145/1962. „Kúnos Ignác tud. hagyatékából származó levelezés egy része: magyar nyelvű levelek [5 kötet]." 326 p.)

7. Kúnos Ignác levele Simonyi Zsigmondnak. Budapest, 1916. május 16. (OSZK Kt. Levelestár.)

19. Krisztinczovich százados levele Kúnos Ignácnak. Budapest, 1918. június 19. (Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 540 p.)

20. Halleder Albert levele Kúnos Ignácnak. Budapest, 1918. július 9. (Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 610 p.)

Utoljára egy hivatalos engedélyre térnék ki, amire már korábban is utaltam. Kúnos működéséről két katonai belépési engedély maradt ránk. Ezek egyike még 1916. július 7-én kelt, és az égeri táborba való belépésre jogosította fel. Ezzel ellentétben 1917. március 23-án már egy olyan engedélyt adtak ki, amely összesen tíz tábort nevez meg. Érdekes, hogy ezek közül az első az Esztergom melletti „Kenyérmező-tábor", amelyben Kúnos, tudomásunk szerint, utoljára 1915-ben gyűjtött. Hat tábor a Dunántúlon helyezkedett el, ezek: Boldogasszony, Ostffiasszonyfa, Sopronnyék, Zalaegerszeg, Hajmáskér és Csóth. Végezetül pedig három olyan tábort is felsoroltak, ami az itt összegyűlt kollégák és barátok számára a legérdekesebb lehet, ezek Somorja, Dunaszerdahely és

Nagymegyer. Sem Kúnus cikkei, sem a feljegyzései, sem pedig a rendelkezésünkre álló további dokumentumok nem igazolják, hogy a kitűnő turkológus 1915 után visszatért volna Esztergomba, vagy egyszer is megfordult volna a felsorolt csallóközi és dunántúli táborokban. Ez már a további kutatások feladata lesz, de egy bizonyosan kiderül a belépési engedélyből: a korábban hozott és részben végre is hajtott tervekkel ellentétben amég 1917-ben is számos hadifogolytáborban tarthattak nyilván muszlim vallású orosz foglyokat, és nem szabad elfeledkeznünk a háborúba belesodródott és a Monarchia csapataitól szorongatott Románia hadseregéről sem, akik közül 1916 után ugyancsak kerültek foglyok Magyarországra.

Az MTA Keleti Gyűjteményében őrzött Kúnos-hagyaték egy része a tudós nogáj nyelvű feljegyzéseit tartalmazza. Kúnos bevezetője a következőket tartalmazza erről: „A nogáj tatárok a felső Krim hegy vidékein laknak és azért kevésbé vannak kitéve az oszmán nyelv hatásának. Tiszta és ősi tatár nyelven beszélnek. Az égeri fogolytáborban akadtam néhányukra. Tőlük jegyezgettem össze az alább következőket. Legtöbbjük *Tatar-atmadzsa, Ančék, Kati Köj, Bej pinar, Topčé, Ekindalik, Kara Veli Köjü* községekből valók." A Kúnos-hagyatékot ismertető turkológusok éppen e bevezető alapján az égeri fogolytáborban gyűjtött szövegként ismertették a kéziratot. A felsorolt helységek azonban nem az egykori krími kánság területén helyezkednek el, hanem egytől egyig a hol Romániához, hol pedig Bulgáriához csatolt Dél-Dobrudzsában, a Duna menti Tutrakan és Silistra városok környékén. Már korábban sikerült rámutatnom, hogy a feljegyzések valójában 1913 előtt készültek, Kúnos al-dunai tanulmányútjai során. Az 1917-es belépő alapján azonban mégsem elképzelhetetlen, hogy az 1916 után Ma-

gyarországra került román katonák között tatárok (vagy egyéb török ajkú foglyok) kerültek, akik esetleg a kutatásokat végző nyelvészeinkkel is találkozhattak.

A háború első éveiben semleges álláspontot képviselő Románia 1916. augusztus 27-én hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának, és hadserege csakhamar be is tört Erdélybe. A Mackensen tábornok vezette német csapatok azonban hamarosan megfordították a háború menetét és visszavetették az előrenyomuló románokat. Az egyesült osztrák–magyar–német csapatok az év végéig Románia nagy részét elfoglalták, sőt december 6-án még Bukarestbe is bevonultak. A Monarchia területén felállított 42 hadifogolytábor állományának 1917. január 1-jén készült kimutatása szerint a kenyérmezei és az égeri táborokban egyaránt csak orosz alattvalókat tartottak fogva, ezért kizárhatjuk annak a valószínűségét, hogy Kúnos akár csak a két tábor egyikében kapcsolatba kerülhetett romániai tatárokkal. Ugyanakkor a Rába menti Ostffiasszonyfán berendezett hadifogolytáborban 1917. január 1-jén a román hadsereg 16 103 legénységi állományú tagját őrizték, a sopronnyéki tábor lakói között pedig ugyanekkor 404 tisztet, 213 közlegényt és 716 román nemzetiségű polgári személyt tartottak fogva. Mivel – akár az orosz foglyok esetében – az összeírás itt sem tér ki a román hadsereg tagjaiként foglyul ejtett katonaság etnikai összetételére, elvileg lehetséges volt, hogy az alig három éve visszakapott Dél-Dobrudzsa tatár lakosai közül sorozott román katonák magyar fogolytáborokba kerüljenek. A Kúnosék „fogolytanulmányairól" fennmaradt beszámolók azonban sehol sem tesznek említést arról, hogy a kutatást végző akadémikusok közül bárki is meglátogatta volna a fenti fogolytáborok lakóit, ahol egyébként orosz alattvalók is raboskodtak.

Végezetül szeretném hangsúlyozni, hogy az I. világháborús hadifogolytáborokban végzett tudományos kutatások feldolgozása még hosszú időt fog igénybe venni. Hiszen, már ez a néhány irat is számos adattal kiegészíti az eddigi ismereteinket. A jövőben fontos lenne átnézni a hadifogoly kimutatásokat, valamint feldolgozni a korabeli hírlapokban megjelent beszámolókat, és nem szabad elfeledkeznünk a hadifogolytáborok temetőiről sem! Itt csak egy, a sorok között megbúvó érdekességre utalnék: Tardy Lajos, kitűnő polihisztorunk a *Szaggatott krónika* című önéletrajzi kötetében megjegyzi, hogy a II. világháború előtt gyakran járt ki az esztergomi hadifogolytábor temetőjébe, hogy az ott nyugvó grúz származású katonák sírfeliratait lejegyezgesse. Ha van rá módunk, érdemes lenne felkutatni ezeket a temetőket. Már azért is, mivel közülük legalább három itt, Vámbéry szülőhelyén és annak közelében helyezkedett el.

MELLÉKLETEK

1.

Hayk Vilmos miniszteri tanácsos levele Kúnos Ignácnak
Budapest, 1914. szeptember 13.
(Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 145/1962. „Kúnos Ignác tud. hagyatékából származó levelezés egy része: magyar nyelvű levelek [5 kötet]." 326 p.)

NAGYSÁGOS URAM!

Tolmácsul való szíves ajánlkozása a hadi felügyeleti bizottságnak bejelentetett. A bizottság az ajánlatot a legnagyobb kö-

szönettel vette tudomásul; miután azonban a honvédségnek tatár tolmácsra szüksége jelenleg nincsen, azt elfogadni legnagyobb sajnálattal nem tudta. Méltóztassék talán a cs. és kir. hadügyminister úrhoz, vagy a budapesti katonai parancsnoksághoz fordulni.

Kiváló tisztelettel:

Hayk Vilmos
ministeri tanácsos,
a hadi felügyeleti
bizottság h. elnöke.

Budapest, 1914. évi szeptember hó 13-án.

2.

Simonyi Zsigmond levele Kúnos Ignácnak, Kúnos rávezetett válaszával

Balatonfüredi fürdő, 1915. június 19.

(MTA Kt. Ms. 373/12. sz.)

K. b.! Kérlek, nézd meg tüzetesen ezt a török címlapot, nincs-e benne sehol hiba s lehet-e így imprimálni. Találtál-e a fogolytáborban jó médiumot?
3x üdv mindnyájatoknak! Barátod:
Simonyi Zs.

Balatonfüred fürdő, 1915. VI. 19.

K. B.! Tegnap este óta vagyok megint itthon holnap reggelig, amikor ismét a fogolytáborban leszek. Kitűnő anyagközlőm van, vagy két hétig elbíbelődhetek vele. Nagyon szeretném, ha a Főtitkárságnál te is pártolnád abbeli, írásban már benyújtott kérelmemet, hogy a legitimátiót Éger-be (Csehország) is érvényesítsék, ott van ugyan is az összes mohamedánok koncentrációs tábora, 40.000 ember, oda szeretnék vagy egy hónapra elmenni.

A török czímlapban hiba nincs. További jó nyaralást kíván:

Kúnos Ignácz

Feleségem köszönti a hölgyeket.

3.

Kúnos Ignác képeslapja Simonyi Zsigmondnak

Budapest, 1915. július 8.

(OSZK Kt. Levelestár.)

Bpest. 1915. júl. 8.

Kedves Barátom!

Már 4-ik hete, hogy rendkívül érdekes tanulmányokat folytatok a tatárok közt. A krimi dialektusra nagyon sok és egészen új anyagot gyűjtöttem, és egy pár nap óta baskírokkal vesződöm. Az összes mohamedánokat az égeri fogolytáborba viszik, és miután már megjött a hadügyminiszteri legitimáczióm is, a jövő héten vagy is e hó 15-ikén Égerbe utazom, a hol főleg a kaukázusi tatárság nyelvét akarom behatóan tanulmányozni.

Remélem, hogy az akadémia némileg anyagiakban is segítségemre lesz e költséges utamban. Egyelőre nem kérek semmit, csak az utam befejeztével és eredményes gyűjtések után fogok mindenesetre szerény kérésemmel előállani. Feleségem is csak a hó közepén megy Kisvárdára, gyerekeink már ott vannak.

Nekem július 15-től augusztus 15-ig van szabadságom, ezt az időt Égerben szándékozom eltölteni.

Az itteni táborjárás nagyon fárasztó, minden nap 5 óra reggel indulok, és este jövök vissza. Az eredmény meglepően gazdag és a fáradságot elfelejteti.

Kedves családoddal egyetemben üdvözöl igaz híved:

Kúnos Ignácz.

[*A képeslap felirata:*]

„M. Kir. Keleti Kereskedelmi Akadémia Igazgatósága

Budapest VIII, Esterházy-utcza 3. sz. Telefon: József 33-99"

4.

Almásy György levele Kúnos Ignácnak

Temesvár, 1915. december 22.

(Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 587–590 p.)

Temesvár, Liget út 1.
1915. XII. 22.

Igen tisztelt Igazgató Úr!

Könihamról csak most jöttem vissza, és sietek Selyid Velijoff ügyében referálni. Dönteni az ügyben csakis a hadügyminisztérium X. oszt. dönthet, tehát oda kellene folyamodni – ha Igazgató Úr még eddig nem folyamodott volna.

A folyamodványban kezességet kell vállalni, hogy az illető nem szökik meg, és hogy kíséret nélkül nem fog párkúl hatni – és hogy az akadémián felügyelet alatt áll. Ez formaiság, de igen szükséges, mert a hadügyminist. referensei nagyrészt igen vaskalaposak!

Továbbá hangsúlyozni kel a tudományos munka fontosságát – és, ha lehet, az akadémia egy írásbeli támogatását is mellékelni kellene.

Továbbá jó volna, ha p. v. a Honvédminister privátim is támogatná a dolgot. Az egyik eszes és jóindulatú referens Melzer őrnagy a K. M.-ben, X / Sobtlg. Kgt. – evvel beszéltem, és írtam is neki Sehid ügyében.– nem ártana végre, ha a török Konsul is írna ez ügyben Melzer őrnagynak – vagy hivatalosan a hadügyministernek – utalva arra, hogy az illető Mohamedán és a turáni mozgalom embere, és ezért is már támogatná, hogy adják ki kivételesen az illetőt az akadémiának. Ezen az alapon el lehet érni a dolgot – de csakis a hadügyminist. útján. A fogolytábor maga nem tehet semmit.

Az akadályok merőben formai dolgok, a miknek értelmük nincs, de a melyekhez annál szívósabban ragaszkodnak.

Ha a honvéd. ministertől, vagy József főherczegtől két rosz írást kaphatna a X. osztály vezetőjéhez – hogy kivételesen adja át az illetőt, 24 órán belül rendben volna. – De szabályszerű kérvénnyel – a fentiek szerint – talán szintén fog sikerülni, amit reménylek és kívánok!

Egyúttal kérem Igazgató Urat, fogadja legjobb kívánalmaimat az ünnepekhez és az év fordulóhoz – bár hozná meg valamennyiünknek a rég óhajtott békét!

Továbbra is szíves jó indulatába ajánlom magamat, vagyok őszinte tiszteletem kifejezésével mindenkor készséges híve:

Almásy György

5.

Wolfner József levele Kúnos Ignácnak
Budapest, 1916. január 5.
(Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 585 p.)

UJ IDŐK
szépirodalmi, művészeti és társadalmi képes hetilap
Szerkeszti:
Herczeg Ferenc
Igazgató:
Wolfner József

Budapest, 1916. január 5.
Andrássy-út 16.

Kedves Barátom!

A napilapokban olvastam, hogy a Magy. Tud. Akadémia ülésén beszámoltál a fogolytáborokban végzett igen érdekes tanulmányodról. Ezt a tanulmányt ugyan szeretnők a Magyar Figyelő című revue egyik legközelebbi számában közölni, miért is arra kérlek, légy szíves a kéziratot mielőbb címemre elküldeni, hogy nyomdába adhassuk.

Szíves fáradozásodat előre is köszöni,
tisztelőd

Wolfner József

Nagyságos dr. Kúnos Ignác akad. igazgató úrnak Budapest

6.
Kúnos Ignác képeslapja Wolfner Józsefnek
Budapest, 1916. január 11.
(OSZK Kt. Levelestár.)

(Címzés:) Nagysága (!) Wolfner József Úrnak
Bpest
Andrássy út 16.

K. Barátom! Rendkívül sajnálom, hogy a fogoly táborról irt tanulmányomat nem adhatom oda a Figyelőnek. Az Tud. Akadémia úgy intézkedett, hogy a jelentés a Budapesti Szemlében jelenjék meg, mint az Akadémiának egyik orgánumában.

Tisztelettel: Kúnos Ignácz.

[*A képeslap felirata:*] „Részletek a m. kir. keleti kereskedelmi akadémia keleti múzeumából Budapest VIII. Eszterházy-u. 1B"

[*A bélyegző felirata:*] „916. JAN. 11. E8"[28]

7.
Kúnos Ignác levele Simonyi Zsigmondnak
Budapest, 1916. május 16.
(OSZK Kt. Levelestár.)

M. Kir. Keleti Kereskedelmi Akadémia
Budapest VIII, Eszterházy-utcza 3.

Méltóságos Dr. Simonyi Zsigmond Úrnak,
mint a M. Tud. Akadémia nyelvtudományi bizottsága előadójának Bpest.

Alólírott az égeri (Csehország) mohamedán-tatár fogolytáborban folytatni szándékozván a múlt év nyarán végzett tatár nyelvi tanulmányait és anyaggyűjtését, tisztelettel kéri az Előadó urat, kegyeskedjék lehetővé tenni, hogy e tanulmányok folytathatására anyagi támogatást kaphasson. Egy részt az oda és visszautazás költségei, másrészt másfél hónapi tartózkodás ellátási költségei, nem különben, a foglyoknak adandó jutalmak eléggé megokolják az anyagi támogatás szükségességét. A legszükségesebbekre szorítván a mellőzhetetlen nagyobb kiadásokat, 500 korona segélynek kéri szíves kiadatását.

Kúnos Ignácz dr.
l. tag

Bpest, 1916 évi május hó 16.

[A levél hátoldalán:] Kúnos Ignác beadványa 1916. V. 22.

8.
Kúnos Ignác levele Simonyi Zsigmondnak
Budapest, 1916. május 16. körül
(OSZK Kt. Levelestár.)

Méltóságos Dr Simonyi Zsigmond
egyetemi tanár Úrnak

Kedves Barátom!

A folyó iskolai év nyarán Égerbe szándékozom utazni, hogy az ottani mohamedán fogolytáborban folytathassam krimi és

kazáni tatár nyelv tanulmányaimat. E tanulmányok lehetővé tétele végett légy szíves részemre 500 koronát folyósítani abból az összegből, melyet a M. Tud. Akadémia ily tudományos célokra költségvetésileg felvett.

Tisztelő híved:
Kúnos Ignácz dr.

9.

Kúnos Ignác étkezési jegye az égeri hadifogolytáborban
Éger, 1916. július 1–31.
(Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19821. sz. 21 p.)

Offiziersmesse
d. k. u. k. Kgf. Lagers – Kommandos
Eger i B.

Berechnung, vom *1/7.* bis *31/7* 1916.
Herrn *Director Kúnos*

Portionen		a	K	h
25	Frühstück	– " 40	10	–
24	Mittagsmahl	2 " 60	62	40
24	Nachtmahl	1 " –	24	–
	Block Speisen		22	87
	Block Getränke	4	75	
	Regie	2	–	

	1 abges Narttam	zusammen K:	126	02
				30

			126 " 32	

10.

Kúnos Ignác belépési engedélye az égeri hadifogolytáborba

Éger, 1916. július 7.

(Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19821. sz. 20 p.)

K. u. K. Kommando
des Kriegsgefangenenlagers
Eger. Nr. *961*
E i n t r i t t s k a r t e.

für den Direktor der orient. Akademie Jgnaz KUNOS,

welcher berechtigt ist, das Kriegsgefangenenlager bei Eger bei Tag und Nacht zu betreten. —

Diese Karte ist nicht übertragbar.

Eger, am 7. juli 1916.

11.

Kúnos Ignác levele Simonyi Zsigmondnak

Budapest, 1916. augusztus 15.

(OSZK Kt. Levelestár.)

(Címzés:) Herrn Univ-Prof
Dr Sigmund Simonyi
Murau
Obersteiermak
Austria

Bpest, 1916. aug. 15. Kedves Barátom!

Tegnap előtt óta, gazdag nyelvi zsákmánnyal megrakodtan itthon vagyok. Tovább már nem bírta sem az eszem sem az erszényem a strapát. Hölgyeim ma érkeztek mag Bártfáról, ahol

nagyon kellemesen töltötték el idejöket. Szinte felujjongtam a híren, hogy külön táborba foglyák élő anyagunkat egyesíteni. Időmet a nyelvtan 2-ik részének sajtó alá rendezésével töltöm.

Kézcsók és üdv. híved és barátod:

Kúnos Ignácz.

[*A bélyegző felirata:*] „916. Aug. 14. E8."

12.

Kúnos Ignác belépési engedélye a Magyarországon felállított hadifogolytáborokba

Bécs, 1917. március 23.

(Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19821. sz. 22 p.)

Nr. 92 K. u. K.
Kriegsministerium.
Bu Abt. 10/Kgf. Nr. 13757/17 Legitimation

für Herrn Dr. Ignaz KUNOS
zum Betreten der Kriegsgefangenenlager (mit/ohne Dffiziersabteilung)
in UNGARN.
(Siehe Rückseite.)

Wien, am 23. März 1917

Für den Minister:
Stutzoor

Gültig vom 22./3. bis 30./6. 1917.

Diese Legitimation ift nach erfolgtem Befuche (beendeter Million) vom Kommando der Kriegsgefangenenlager (Dffiziersabteilung) dem KM. (Abt. 10/Kgf.) direkt einzusenden.

Kriegsgefangenenlager in Kenyerméző-tábor
Somorja
Dunaszerdahely
Nagymegyer
Boldogasszony
Ostfiasszonyfa
Sopronnyék
Zalaegerszeg
Hajmáskér
Csóth

13.

(Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19821. sz. 22 p.)

K. u. k. Kommando
des Kriegsgefangenenlagers
EGER. 39.
Ex. – nr. 39

Direktor

Kunós

14.

Zwich Vilmos főhadnagy levele Kúnos Ignácnak
Éger, 1917. május 21.

(Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 557–559 p.)

Mélyen tisztelt Igazgató Úr!

A napokban küldtünk 1000 foglyot munkára, emiatt szenvedett levélírásom némi halasztást, mert csak most tudok pontost választ adni Igazgató Úr kérdéseire:

1. Táborunkban jelenleg még 10 osszét van, votják egyáltalában nincsen.

2. A látogatási engedélyre vonatkozólag azt mondta a mostani táborparancsnok, Hanger ezredes, tanácsos lesz, ha Igazgató Úrék új engedélyt kérnek, vagy a régire rávezettetik, hogy érvényes az idénre is.

3. A tiszti étkezde szívesen látja Igazgató Úrékat, csak tessék elhozni magukkal a tervezett időre a kenyér-liszt stb. jegyeket, hogy ezek alapján itt vehessenek fel élelmi cikkeket. Lakás ellenben – legjobb esetben is csak egy szoba – bajosan lesz kapható, mert a tiszti barakk leégése után csakannyi új szobát nyitottak, ahányan voltunk tisztek és egy „fremelen-zimmert". Ez utóbbi állhat csak a vendégek rendelkezésére.

4. A tatár színdarab kézirata megvan Asszan Ibraimovnál, aki még nem ment el a táborból.

Egész táborunkban már csak 800 foglyunk van, ellenben beteg a mi kórházunkban és a szomszédos Reservespitálban van kb. 1500.

Különösebb újságunk nincsen csupán, hogy a kosztunk már tetemesen hanyatlott tavaly óta.

Szívélyes üdvözlettel:

Eger I. D. 1917. V. 21.

Zwich Vilmos főhad*nagy*

15.

Varga Károly tizedes levele Kúnos Ignácnak

Éger, 1917. augusztus 5.

(Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 518–520 p.)

Nagyságos Igazgató Úr.

Becses sorait ma vettem kézhez és azonal érdeklődtem utána. Én ugyanis 1882. augustus 20. születtem és tartozom a

Magy. Kir. Budapesti I. Honvéd pótzászlóaljhoz, mert onan letem tizedesé előléptetve is.

Ez ellőt ugyanis az I / 1. had. táp zászlóaljhoz tartoztam, de mivel ez feloszlot, így a Táborparancsnokság át tételet a pótzászlóaljhoz és vezényelve vagyok a K. u. K. kriegsgefanganen lager Sanitőts polizeilivhe Kolone.-hoz szolgálattételre és a Lager interabtheilung-nál vagyok a létszámba vezetve tehát. Semi különös újság nincsen, a ládát feladtam remélve, szerencsésen meg fog érkezni. Már szeretném ha elmehetnék inen ugyan rosz idők járnak és több olyan esetek fordúlnak elő, amit csak szóval lehet elmondani, de remélve, hogy nemsokára talán sikerülni fog inen elszabadúlni és megjegyzem, hogy mint sanitőts segéd szolgálatosnak vagyok minősítve tehát nem lehet kifogása senkinek. Tehát lene szíves a Nagys. Igazgató Úr értesíteni, hogy kőrűlbelől mikor megyűnk inen el.

Tehát maradtam Tek. Igazgató Úrnak Tisztelettel:

Varga Károly
Tizedes

K ú K Kriegsgefangenen
lager Sanitőts abtheilung
Éger
in RBhmen.

16.
Varga Károly tizedes levele Kúnos Ignácnak
Éger, 1917. szeptember 13.
(Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 542 p.)

Feldpostkorrespondenzkarte
Nagyságos Kúnosy (!) Ignátz
Igazgató úrnak
Budapest
VIII. Eszterházy utcza 3 szám.

Tisztelt Igazgató úr.

Becses sorait ma vettem kézhez, röktön válaszolok reá. A Zvick fő[*hadnagy*] úr mikor az értesítést megkapta, az nap túdata velem, hogy a láda n*em* érkezett meg. Én voltam az állomáson és akartam reklamálni, de nem fogadták el, mivel csak akor lehet reklamálni, ha Budapestről let volna egy írás, hogy a czimzetnek nem érkezet meg a küldemény. Még pedig a Militr-Baúleitúngtól kell az írás, akor lehet reklamálni, de it azt állítják, hogy már Budapesten van.

Semi különös, sok eső és hideg idők járnak.

Tisztelettel:

Varga Károly

17.

Zwich Vilmos főhadnagy levele Kúnos Ignácnak

Éger, 1917. október 17.

(Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 508 p.)

Mélyen tisztelt Igazgató Úr!

Megfoghatatlan előttem, miként tűnhet el nyomtalanul két olyan nagy faláda, amilyenekben a mecset volt! A vigasztaló csak az a dologban, hogy az emberek még itt vannak a táborban, lesz rá gondom, hogy Pestre kerüljenek, ott újra nekiláthatnak a munkának és bizonyára még különbet fognak produkálni, mint itt, ahol lépten-nyomon csak akadályokat gördítettek munkájuknak útjába.

A kártérítési jog átruházásáról szóló nyilatkozatot és az elveszett tárgyak jegyzékét, érték-megállapítással együtt, pontosan Igazgató Úr levele szerint, mellékelem. Csupán azt akarom még megjegyezni, hogy azt a nyilatkozatot magyarul is kiállíthattuk volna, mert hiszen a mi őrzászlóaljunk „m. kir."

Halmos föhadnaggyal is beszéltem már Varga ügyében, nincsen ellenvetése, hogy Varga lehessen majd a két asztalosnak

a kísérője! Vajda és Jurányi kissé betegeskednek, egyebekben jól vagyunk mindannyian és melegen üdvözöljük Igazgató Urat,

Igaz tisztelettel

Zwich főhad*nagy*

18.

Varga Károly tizedes levele Kúnos Ignácnak

Éger, 1917. december 13.

(Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 498–501 p.)

[*1*]917. XII. 13.

Nagyságos Igazgató úr.

Mellékelve küldöm a rendelt dobozokat és ha még esetleg szűkség lene tőbre, úgy kérem, legyen szíves értesíteni és akor, ha szabadságra jövők, magamal hozom. Tőbbet is küldtem volna, de a pénzem elfogyott és kilátásom van január holnapba szabadságot kapni, és akor magamal hoznám és akor kérem megírni, hogy milyen kiállítású legyen.

Akartam főhadnagy úr Csiszártól is venni dobozokat, de az még drágább mert ezeknek teteje festményel van ellátva, de 35-40 korona darabja és ezt drágáltam. Kérem ezeknek darabja a kicsiknek egyik 3 másik 2 korona és a hat darab nagy doboz 108. korona ha nyersen csináltatom akor 3 koronával olcsóbb. Tehát kérem az összes dobozért fizetem 113 koronát, a postakőltség 4 korona 12 fillér, a láda 2 korona. öszesen 119 korona 12 fillér. Teát is akartam kűldeni, de most csomagja 60 korona és eszt drágáltam. Ha parancsol, úgy kérem, veszek.

Tehát kérem igazgató úr a pénzt a czímemre elkűldeni szíveskedjék. Czímem:

Varga Károly Korporál
K u K Kriegsgefangenen lager
Sanitőts abtheilúng

Semi különös, csak nagy drágáság van, és most már alig kapni valamit. Még ilyen szegények nem voltúnk, mint már néhány holnapja maradtam.

Tisztelettel:

Varga Károly

19.

Krisztinczovich százados levele Kúnos Ignácnak

Budapest, 1918. június 19.

(Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 540 p.)

Zita királyné ő császári és királyi felsége legmagasabb fővédősége alatt

József Főherceg vezérezredes erdélyi hadikiállítása

Szent Margitsziget

Városi iroda: Budapest, VII. Rákóczi út 20.

Katonai parancsnokság ... sz.

Nagyságos
Dr. Kúnos Ignátz
Igazgató Úrnak.

Budapest.

Nagyon szépen köszönöm a szíves figyelmet és a gyönyörű kasetta kedves emlék leend a Hadikiállítás sikerén buzgólkodó egyik legkedvesebb munkatársamtól.

Fogadja nagyra becsülésem kifejezése mellet őszinte köszönetem nyilvánítását.

Kitűnő tisztelettel:

Krisztinczovich
százados.

Budapest, 1918. június hó 19.

20.

Halleder Albert levele Kúnos Ignácnak

Budapest, 1918. július 9.

(Néprajzi Múzeum Irattára *Ethnológiai Adattár* 19815. sz. 610 p.)

Special-Bangruppe
des k. u. k. 1. Generalkommandos
Budapest – Margitsziget

Dienstzettel.

Budapest, 1918. júl. 9.

A cs. és kir. 1. Vezérparancsnokság rendelete értelmében az összes orosz fogoly a kicserélési művelet céljából azonnal útba indítandó. — Ennek megfelelőleg kérem az oda kirendelt kettő orosz foglyot rögtön bevonultatni.

Halleder Albert

Nagys.
Dr. Kúnos Ignácz
igazgató úrnak
Budapest.
Lag. – Nr. ae 345. – Conl. Uebeneuter (M. Salzer) Wien 4–14.

Jegyzetek

[1] Kiadását l. Seres István: Csora Batir — Egy nogáj hősének Kúnos Ignác gyűjtéseiben. In: *Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok.* (Szerk. Csirkés Ferenc Péter, Csorba György, Sudár Balázs és Takács Zoltán.) Budapest, 2003. 174–242 p.

[2] Tardy Lajos: A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 17.) Budapest, 1980. 152 p.

[3] Kúnos Ignácz: Tatár foglyok táborában. Jelentés a mohamedán fogolytáborokban végzett tanulmányokról. Különlenyomat a Buda-

pesti Szemle CLXV. (165) kötetéből. Budapest Franklin-társulat nyomdája, 1916. 3–4 p. (A továbbiakban = Kúnos, 1916.)

[4] A két tábor lakóinak persze nem minden tagja került ki a török ajkú katonák közül. Számos katona a finnugor népek és a kis kaukázusi hegyi törzsek szülötte volt, és természetesen sok orosz hadifogoly is volt köztük.

[5] Kúnos Ignácz: A dunai tatárok nyelvéről. *Keleti Szemle* Közlemények az urál-altaji nép- és nyelvtudomány köréből. A M. Tud. Akadémia támogatásával. A Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának Értesítője. Szerkeszti: Dr. Kúnos Ignácz és Dr. Munkácsi Bernát. Budapest 5 (1904) 297–303 p.

[6] A dobrudzsai tanulmányutak tapasztalatairól Kúnos csupán két rövid terjedelmű cikket publikált. A fenti közlemény az 1904-es kutatóúton észlelt dunai tatár nyelvészeti megfigyeléseket, továbbá az ugyanott gyűjtött közmondásokat tartalmazza. A második, „A dunai tatárokról" című ismeretterjesztő cikke mindmáig csak török nyelven érhető el. 1918-ban jelent meg az Isztambulban megjelenő *Kirim Mecmuasi* című újság 8. számának 141–143. oldalain, és a filológiai tanulmányait 1916–1919 között Budapesten folytató krími tatár költő, Bekir Sitki Çobanzade fordította le oszmánlira, Bekir Cavbek néven. A cikket 88 évvel később Ayşe Gençkol ültette át mai török nyelvre az *Emel* című krími tatár újság 216. számában. Bár a cikk ismeretterjesztő jellegű, és inkább Dobrudzsa, valamint az ott élő tatárok bemutatására törekszik, néhány elejtett megjegyzésében a szerző az ott végzett tudományos megfigyeléseire is utal.

[7] A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Harminczhetedik Akadémiai ülés. Tizedik összes ülés. 1914 deczember 14-én. 231. (pont.) *Akadémiai Értesítő* (A Magyar Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti Heinrich Gusztáv főtitkár.) Budapest 25 (1914) 706–707 p.

[8] Munkácsi Bernát: Jelentés az esztergomi fogolytáborban végzett votják nyelvi és néprajzi tanulmányaimról. (Felolvasta Munkácsi Bernát r. t. 1916. jan. 3.) *Akadémiai Értesítő* 27 (1916) 62–63 p.

[9] A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Negyedik Akadémiai ülés. Első összes ülés. 1915 január 25-én. 21. (pont.) *Akadémiai Értesítő* 26 (1915) 108 p. Munkácsi szerint a foglyokat elvi okokból nem hozathatták Budapestre. Munkácsi i. m. 63 p.

[10] A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Negyedik Akadémiai ülés. Első összes ülés. 1915 január 25-én. 21. (pont.) *Akadémiai Értesítő* 26 (1915) 108–109 p.

[11] A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Tizedik Akadémiai ülés. Második összes ülés. 1915 (február 22. helyett) márczius 8-án. 59. (pont.) *Akadémiai Értesítő* 26 (1915)

[12] *Munkácsi* i. m. 63 p.

[13] Józsa Antal–Vajda Alajos: Dokumentumok az Osztrák– Magyar Monarchia első világháborús hadifogoly politikájának kialakulásáról (1914–1916). *Hadtörténelmi Közlemények* 18/4. (1971) 755 p. 19. jz. Az új kérvényezés oka abban keresendő, hogy az egyes táborok látogatásához minden esetben új engedélyeket kellett kérvényezni. Jelen esetben minden bizonnyal a kutatásnak az égeri táborban történő folytatásához volt szükség újabb felterjesztésre Berzeviczy részéről.

[14] 73 mordvin, 56 cseremisz, 39 votják, 2 zürjén, 91 csuvas mellett. *Munkácsi* i. m. 61 p.

[15] *Tardy* i. m. 152 p.; ill. 7. melléklet. (Tardy ugyan kerek 7000 fogolyról ír, a mellékletben közölt levélmásolat tételes kimutatása szerint csupán 6985 volt. – S. I.)

[16] *Kúnos,* 1916. 209–10 p.

[17] (I.) Jegyzőkönyv a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának 1915. évi október hó 16-án a Keleti Kereskedelmi Akadémia helyiségében tartott üléséről. *Keleti Szemle* 16/1–3. 1915/16 (1916) 258–259 p. (Munkácsi Bernát titkár felszólalása, 6. pont.)

[18] Ugyanekkor Munkácsi Bernát is beszámolt az oszét és a votják, Vikár Béla pedig a grúz foglyok között végzett kutatásairól. A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Első Akadémiai ülés. Az I. osztály első ülése. 1916 január 3-án. *Akadémiai Értesítő* 17 (1916) 146 p.

[19] (II.) Kivonat a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottsága 1916. június hó 10-én a Keleti Kereskedelmi Akadémia helyiségében tartott ülésének jegyzőkönyvéből. *Keleti Szemle* 16/1–3. 1915/16 (1916) 260-261 p. (Kúnos Ignác jelentése, 4. pont.)

[20] (III.) Jegyzőkönyv a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának 1917. évi június hó 22-én tartott üléséről. *Keleti Szemle* 17 1916/17 (1917) 232 p. (Kúnos Ignác jelentése, 8. pont.)

[21] Tatár néprajz magyar földön. *Új Idők* Szépirodalmi, művészeti és társadalmi képes hetilap. Szerk. Herczeg Ferenc. 28/2. (1918) (július 28. 30 sz.) 89–90 p.

[22] *Türk Halk Edebiyati*. Istanbul, 1925. Az arab betűkkel írott könyvet Dr. Tuncer Gülensoy adta ki újra 1978-ban: Ignácz Kúnos: *Türk Halk Edebiyati*. Istanbul, 1978. (Tercüman 1001 Temel Eser 127.) A mű harmadik kiadása, a második, latin betűs kiadása alapján 1999-ben jelent meg első ízben magyarul Tasnádi Edit fordításában: *A török népköltés. Kúnos Ignác török nyelven tartott egyetemi előadásai (1925–1926)*. Budapest, 1999. Kúnos első világháborús gyűjtéséről a kötet V. fejezete szól. (84–94 p.)

[23] Kúnos Ignácz pályafutása. Írta: Teszler Herman egyetemi hallgató. In: *A Blau Lajos Zsidó Tudományos Társaság Évkönyve. 5701–1941. VII. Emlékkönyv Dr. Kúnos Ignácz c. ny. rk. egyetemi tanár úr tiszteletére abból az alkalomból, hogy századik félévet befejezte a budapesti tudományegyetemen*. Kiadja: A Társaság Intéző Bizottsága. 23 p.

[24] Kakuk, S.: Poésie populaire Tatare recueillie par I. Kúnos. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica* 16 (1963) 83–97 p.; Uő.: Ignác Kúnos' Nachlass in der Orientalischen Sammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. In: *Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951–1976*. [Oriental Studies – Keleti Tanulmányok 2.] Budapest, 1978. 115–126 p.; Uő.: Tatarskij material Ignaca Kunoša. *Sovetskaja Tjurkologija* 1987, 53–57 p.

[25] Kakuk Zsuzsa: *Hoztam tenger mélyéből. Krími tatár népdalok és találós kérdések.* Barbaricum Könyvműhely, Karcag, 2004.

[26] *Kasantatarische Volkslieder. Auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos herausgegeben von Zsuzsa Kakuk.* Budapest, 1980. (Oriental Studies Nr. 4.); *Kasantatarische Volksmärchen. Auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos herausgegeben von Zsuzsa Kakuk und Imre Baski.* Budapest, 1989. (Oriental Studies Nr. 8.); Zs. Kakuk: Ein Krimkaraimisches Wörterverzeichnis. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.* 45/2–3. (1991) 347–401 p.; *Kirim tatar şarkılari. I. Kúnos'un derlemesinden yayýnlayan Zsuzsa Kakuk.* Ankara, 1993. (Türk Dil Kurumu yayýnlarý: 564.); *Mischertatarische Texte mit Wörterverzeichnis von Zsuzsa Kakuk. Aufgrund der Sammlung von Ignác Kúnos.* Szeged, 1996. (Studia UraloAltaica 38.)

[27] *Kasantatarisches Wörterverzeichnis. Aufgrund der Sammlung von Ignác Kúnos. Zusammengestellt von Zsuzsa Kakuk unter Mitwirkung von Imre Baski.* Ankara, 1999. (Türk Dil Kurumu yayinlari: 698.)

[28] Tehát a képeslapot 1916. január 10-én írhatta Kúnos.

Szvoboda Dománszky Gabriella

SCHOEFFT ÁGOSTON (PEST, 1809–LONDON, 1888) PESTI FESTŐ INDIAI ÚTJA

Schoefft Ágoston a XIX. századi magyar művészet kiemelkedő alakja, bár hazájában alig ismert. Leginkább a Kőrösi Csoma Sándorral kapcsolatos kutatás tartotta fenn nevét, mivel a festő indiai utazása során 1840 júniusában Kalkuttában lerajzolta az akkor már nemzetközi hírű tudóst.[1] (Sajnos a rajz elveszett, csak litografált másolata maradt fenn.)[2] E mű az egyetlen, amely megörökítette Csomát, minden más ábrázolás e műre megy vissza. *(1. kép.)*

1. Rohn Alajos, Schoefft Ágoston után: Kőrösi Csoma Sándor, 1840-es é.

A pesti születésű Schoefft Ágoston *(2. kép.)* – egy asszimilálódott, német eredetű, de maradéktalanul magyar érzelmű festődinasztia tagja – a bécsi képzőművészeti akadémia elvégzése után nagy tanulmányutat tett szerte Európában, minek során főként Itáliában és Párizsban időzött. Mikor hazatért Pestre és látta, hogy itt művészi munkával boldogulni nem nagyon lehet, ismét külföldre ment, ez alkalommal már képzett mesterként, a megélhetés érdekében. Nem volt ez kivételes dolog, e korban általános szokás, hogy a művészek országhatárok figyelmen kívül hagyásával keresik a megrendelőket, és gyakran egészen távoli tájakra is elvetődnek. Schoefft először Bukarestben működött, ahonnan Konstantinápolyba, majd Egyiptomba ment. E helyeken jelentős pénzösszegeket keresett, amely valóra váltotta nagy tervének végrehajtását, egy többéves ázsiai utazást. Útját ifjú feleségével együtt tette meg, nehéz körülmények között, ám mivel igen szépen keresett, a lehetőségekhez képest mindvégig viszonylagos kényelemben. Utazási körülményeit Elő-Ázsiában meg is örökítette *Átkelés a Tigris folyón* c. képén, ezen feleségével együtt látható egy tutajon, málháktól, lovaktól és szolgáktól körülvéve.[3]

2. Schoefft Ágoston: Önarckép, 1836

Ez alkalommal a Indiában eltöltött idejéről, itt festett egzotikus darabjairól szeretnék szólni, és többek között bemutatni főművét, a *Lahore-i udvar* c. hatalmas történelmi kompozíciót. E kép esztétikai értékei sem megvetendőek, de kü-

lönösen jelentős mint történelmi dokumentum, amely Pandzsáb (Punjab)[4] grandiózus uralkodói udvarát a gyarmatosítás előtti utolsó pillanatban, az 1840-es évek elején ábrázolja.

Sokáig kérdéses volt, merre vezetett Schoefft útja. A magyar szakirodalom úgy vélte, festőnk északról tartott délre, szárazföldön közelítve meg Indiát.[5] Az angliai kutatás részben tisztázta, hogy nem egészen így történt. Feltehetőleg Kairóból elindulva egy darabig szárazföldön utazott, átszelve az Arab-félsziget északi részét. Bagdad felé tartott, átkelt a Tigris folyón, majd délen a Perzsa-öbölben hajóra szállt, és tengeren érte el Bombayt. Ezzel kikerülte Irán és Afganisztán vidékét, a nehéz utat, a magas hegyeket. 1838 elején szállt partra lent Délen, Bombayban.[6] A másik lehetőség, hogy Egyiptomból a Vörös-tengeren, majd az Arab-tengeren áthajózva érkezett meg Kelet-India déli részére. E terület ekkor már angol fennhatóság alatt állt, talán ez is befolyásolta a festőt útvonalának megválasztásában.

Megérkezése után azonnal munka után nézett, és jól bevált szokásként, „nyugati módra" újsághirdetésekben toborzott megrendelőket. 1838. augusztus 2-án a *Bombay Courier*-ban arról értesít, hogy szeptemberben a városban szándékozik maradni,[7] majd augusztus 7-én a *Bombay látképe a Malabár hegyről* c. olajképének sokszorosításához keresett előfizetőket, amelyet Londonban kívánt litografáltatni. Az árat is közli: egy fekete-fehér lap 20 rupia, a színes 25.[8] A sokszorosított lapot nem találtam meg, de az kiindulásul szolgáló festmény szerepelt a festő 1855-ös bécsi kiállításán.[9] A sajtóközlemény szerint Bombayban a Forbes Streeten lakott, a város délkeleti nyúlványán, a keleti kikötőnegyedben. Szeptember folyamán egy kisebb utazást tett Poona-ba, ahonnan egyelőre visszatért Bombayba, és folytatta a portretírozást.[10] Október második felében indult tovább, azért választva ezt az

időpontot, mert a monszun szeptemberben megszűnik, és remélte, hogy ekkor kellemesebb lesz az utazás.

Először tovább haladt dél felé, feltehetőleg az Arab-tenger partján, minek emléke egy portré, amelyet Thellicherry városában festett *John Vaughanról* (1793–1842), a Nyugati Körzet bírájáról. Az elegáns portré[11] Schoefft indiai útjának egyetlen jelenleg ismert, európai személyről festett darabja. A félalakos, realisztikus megközelítésű portré a nyugati arcképfestészet hagyományait követi, a személyiség megragadása – feltételezem, párizsi emlékként – mintha Ingres-t idézné. A felépítés azonos Schoefft legtöbb hasonló kompozíciójával: egy nyitott helyiségben, gazdag tájképi háttér előtt ülő férfit látunk. A bíró szigorúan zárt európai ruhája, kabátja, nyakravalója a minden áron őrzött nyugati értékrendet – divatot – érezteti, a mögötte kibontakozó trópusi tájjal, a forróságot sugalló lelógó mohákkal, liánokkal, pálmafákkal, a párás víztükörrel ellentétben. A festő nagy gondot fordított Vaughan arckifejezésének visszaadására: egy hivatalnokot látunk, aki a gyarmati környezetben fontossága teljes tudatában pózol megörökítője előtt. *(3. kép.)* Ezek után Észak-Kelet felé haladva átszelte a félszigetet és 1839 szeptemberére jutott el Madras-ig. A közben eltelt majd 12 hónapos időszakról kevés az adat. Az eddigieken túl annyit tudunk, hogy egész-

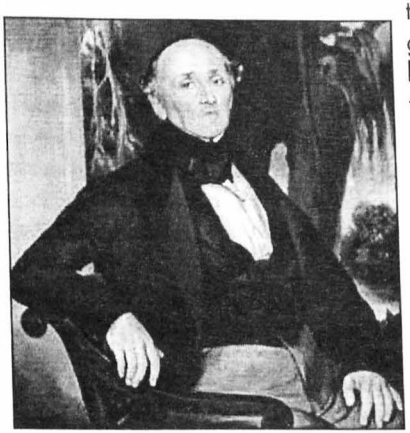

3. Schoefft Ágoston: John Vaughan portréja, 1838

alakos portrét festett az arcoti uralkodóról (navábról), *Ghulam Muhammad Ghaus*ról és bácsikájáról, *Azim Jah* nagyhercegről.[12] Schoefft az említett képeket – vagy másodpéldányaikat – Madrasba érve eladta a kormányzói épület képtára számára, amelyekért 1839 szeptemberében 5000 rupiát fizettek ki neki. A következő adat a festő útjáról már hat hónappal későbbről, a Bengáli-öböl partjáról, Kalkuttából való. Ez ismét egy sajtóhirdetés, amelyben Schoefft portréfestőként ajánlja magát a közönség figyelmébe. A lassan két éve Indiában időző festő neve, úgy tűnik, egyre ismertebb a szikhek körében, és nem csak mint portréfestőé. Több tájábrázolásáról tudunk, ekkor pl. *Kalkutta látképét* festette. A festő közlése szerint a kép előterében a Rider épülete volt látható, a Tank-Squaren, valamint a Hooghly folyó. Azt nem tudni, hogy a maga kedvére készítette-e a művet, vagy megrendelésre, mindenesetre a festményt – vagy egy replikáját – magával hozta Európába.[13] A *Calcutta Courier* megemlékezik arról is, milyen jól fest történeti tárgyakat[14], sajnos semmi közelebbi az említett történelmi tárgyakról nem tudható. A bécsi katalógusból tudjuk, hogy útja során állatképeket, etnográfiai jellegű életképeket is készített, mint pl. a *Thugok* c. darabját, amely a fojtogatók szektájának tagjait ábrázolta, a katalógusban hátborzongató szöveges kiegészítéssel ellátva, vagy a Himálaja közelében zajló *Tigrisvadászatot.*[15]

A magyar sajtóban ekkor jelent meg róla az első nagyobb közlemény Szentiványi Antal – Schoefft személyes barátja – tollából a *Hasznos Mulatságok* c. lapban. A közlemény összefoglalja Schoefft addigi életútját, majd indiai tartózkodásáról ír: „Negyedik esztendeje, hogy nőstül Indiában lakik. 25 levelet írt,... melyek igen nevezetes tárgyakat, de még nem igen hallottakat is foglalnak magukban – szándéka jövőre hazajönni, és utazásáról egy könyvet kiadni." Szentiványi azt írja, hogy levelezé-

sükben ő hívta fel a festő figyelmét Kőrösi Csoma Sándorra, de ekkor még úgy tudja, hogy addig nem találkoztak.[16] (A levelek nem maradtak fenn.)

Szentiványi közleménye kapcsán felvetődik a kérdés, ki figyelmeztette Schoefftöt a nagy tudós megörökítésére, mert a kutatás többeket feltételez. Nem valószínű, hogy a festő és a tudós találkozása véletlen lett volna. Feltételezem, Csoma nagy híve, Széchenyi István is biztatta erre, bár idevonatkozó forrás nincs. Széchenyi és Csoma kapcsolata a velük foglalkozó szakirodalom központi kérdése, de eredményre eddig senki sem jutott. Szilágyi egy egész cikket szentel ennek a problémának,[17] de csak két konkrétumot említ: a Széchenyi íróasztalán állott aranykeretes képet a tudós sírjáról, valamint Széchenyi érdeklődését nemzete keleti, ázsiai eredete iránt, amit nagy munkájának, a *Kelet népének* címe is bizonyít. Ám már sokkal korábbról is találni adatokat arra, hogy Széchenyi figyelemmel kísérte Csoma személyét. Duka Tivadar, Kőrösi Csoma Sándor életrajzírója szerint Borgátai Szabó József, a soproni műkedvelő nyelvész és történész leveleket intézett Széchenyihez Csoma támogatása érdekében[18], és gondoljunk csak arra, hogy a pesti sajtó már az 1820-as évektől nyomon követi az egyre emelkedő hírnevű tudós sorsát.[19] Az 1832-ben indult *Jelenkor* – Széchenyi lapja – mindenkor nagy figyelmet szentelt az Indiából érkező híreknek, és 1834-ben, majd 1836-ban is közölt tudósításokat Csomáról, amelyek egyben a magyar közönség előtt ismételten felhívták a figyelmet az 1820-ban eltávozott, és ekkorra már világhírű magyar tudós működésére. Csoma 1833-tól a Magyar Tudós Társaság levelező tagja, ami csak fokozta a hazai érdeklődést iránta. Korábban Széchenyi és Schoefft is szoros kapcsolatban álltak, mint ismeretes, a festő reprezentatív portrét festett a politikusról,[20] *(4. kép.)* és az ő ajánlólevelével jutott el útja kezdetén Alecu Ghicahoz, Havasalföld

fejedelméhez.[21] Nem tudni, a festő mikor döntötte el, hogy Ázsiába utazik, de talán szó esett róla a hosszadalmas modellülések során, a portré festésekor. Ismerve a tényt, Széchenyi milyen jelentőséget tulajdonított egy-egy képmásnak, logikusnak látszik, hogy a tudósról is igényelt egy képet. Ám Schoefftöt más is figyelmeztethette Csomára. Ifjú korában családja révén kapcsolatba került Döbrentei Gáborral, aki Gaboda szerint „...még a Kolozsvári Tudós Körből ismerte Csomát, majd a Magyar Tudós Társaság első titkáraként (1831–36) levelezett is vele... e kör első kézből tájékozódhatott Döbrentei révén Kőrösi útjáról, és eredményei felől. Azt is megkockáztathatjuk, valahogyan Döbrentei is inspirálhatta Schoefftöt a tudós felkeresésére".[22]

4. Schoefft Ágoston u. Schoefft Károly József: Széchenyi a Vaskapunál, 1836

Schoefft feltehetőleg 1840 tavaszán érkezett Kalkuttába, a brit-indiai terület fővárosába. Rövidesen mint festő itt is nagy hírnévre tett szert az angol társaságban.[23] A találkozás a két, Indiában időző magyar között végül is elkerülhetetlen volt, és úgy tűnik, igen kordiális kapcsolattá fejlődött. Széchenyi nem tévesztette szem elől pártfogolt festőjét, és a *Jelenkor*, valamint annak melléklapja, a *Társalkodó* többször is közli Schoefft indiai híreit, elsősorban a szenzációs részleteket emelve ki. Schoefft egyik Agrából küldött családi levele a *Jelenkorban* három (a

szöveg szerint öt, de kettő kimaradt) személyiséget említ Indiában közismertként: „...Meg kell vallanom, miszerint Indiában sok, mondhatom legtöbb angolnak fölötte ferde fogalma van Magyarországról. Ők azt csak kis tartománynak tartják, melyet németek, tótok és czigányok laknak, míveltebb lakosai pedig latinul beszélnek. Hogy magyar nyelv is létezik, arról csak igen kevésnek van sejtelme. Mégis Magyarországból öt név ismeretes előttük, 's ezek közt kitünőleg Széchenyi István grófé, kinek hazája javáért fáradalmai s' hatalmas tehetséginek művei annyi országban tündöklenek, hogy ő még Indiában is köztiszteletet 's becsületben áll, 's igen különösen szilárd jellemű férfiúnak tartatik. Ismeretes aztán Sándor gróf, neki csudálatos lovagvitézsége Angolországban őt híressé tevé. Én több rézmetszvényt láttam Indiában különféle házaknál, az ő merész lovaglásait ábrázolókat.

...Kőrösi Csoma Sándor köztiszteletben áll a' tudósok körében, 's Kozma de Kőröz név alatt ismeretes. Én barátságos viszonyban valék vele, midőn Kalkuttában tartózkodtam, ... meg kell vallanom, mikép én nálánál szokatlanabb embert soha nem láttam. Ő zarándokként él a Thibeti 's más kéziratok halmazai közt az ázsiai társaság épületében, honnan ritkán jő ki, este az udvarban egy kis sétát tesz, 's aztán szobájába becsukatja magát, ugy, hogy midőn esteli lovaglásom közben néha meg akarám őt látogatni, mindig várnom kelle, mig a' szolgák a' kulcsokat előhozák, 's őt mindig könyvei közt találám. Víg volt, nevetgélt, és nagy kedvre is derült mindenkor, ha Magyarországról beszélhetett. Átaljában ő igen beszédes,'s ha neki ered, alig várhatni végét. Gyakran oly kellemes beszédbe vegyülék vele, ha hazánkról és a magyarok eredetéről vitatkoztunk, hogy sokszor esteli 10 órán túl is mulattam nála. Sokat regélhetnék felőle, de hely szűke nem engedi. Féltem azonban őt, hogy Magyarországba nem tér viszsza többé, mivel ő már körül-

belül 50 éves, 's még 10 esztendőig szándékozik itt maradni, hogy az ó iratokból, mit lehet, mindent kiforgathasson, 's az olly egészen elkülönzött, ugy szólván tömlöczféle élet könnyen fonnyadhat el, 's létének csak árnyemlékét hagyja meg, mert thibeti szótárát csak kevesen veendik kézbe, 's még kevesebben olvasandják vaskos köteteit..."[24] Mint tudjuk, a nagy tudós 1842-ben meg is halt, Schoefft tehát jól mérte fel Csoma egészségi állapotát.

Az ebben az időben készült Kőrösi Csoma-képmás keletkezésének históriája Schultz Auguszt (Bírányi Ákos, Ágoston publicista) cikke alapján ismert, aki igy írja le a történetet: „...Kalkuttában Kőrösi Csoma Sándor fölötte komoly 's hírnévkerülő ember volt 's ennélfogva tagadólag nyilatkozott minden kérésre, miszerint arczképét honfiai számára levétesse. Egykor whistasztalhoz ülvén ő, Schoefft neje 's egy angol tiszt, Schoefft a' nemzet- 's nyelvbúvár oldalához közel vőn széket, 's képét arczélileg titkon albumába rajzolá. De alig végzé az utolsó vonást, midőn Csoma Sándor a' cselt észrevevén felháborodva nyúlt a képrajz után, de az szerencsésen megmentetett, 's most Schoefft atyja birtokában van."[25]

Mint ismeretes, az eredeti rajz nem maradt fenn, csak a róla készített litográfia[26] *(1. kép.)*, amely messze nem tükrözi mesterünk tudását. A litográfus, a kezdő Rohn Alajos (műk. 1845–1860-as é.) nem tudott megbirkózni az eredeti visszaadásának feladatával. Ám mégis, a lap elemzője úgy érzi, hogy az „visszatükrözi Csoma belső mosolygását, érzelmi kiegyensúlyozottságát, szenvedélymentes lelki békéjét".[27] Az eredeti rajz feltehetőleg a nyomdai sokszorosítás folyamán elkallódott, és csak reménykedhetünk, hogy ha értő kezek közé került, talán még felbukkan.[28] Schoefft a továbbiakban nem tesz említést Csomáról, és a rajzocskát, amelyet azonnal hazaküldött, nem tette át olajba. Végül is úgy tűnik, nem ismerte

fel modelljének nemzetközi jelentőségét, mert ha felismeri, később Londonban jó üzletet csinálhatott volna a tudós portréjával.

Az arcképről egy későbbi – titokzatos – kortárs közlés is létezik, Salamon Caesar Malan (1812–1894) tollából. Malan 1837-től Indiában élt, a Bengáliai Ázsia Társaság titkára volt, és ebben a minőségében baráti kapcsolatba került Csomával, a Társaság könyvtárosával. Duka Tivadar Csomával kapcsolatos kutatásai során igyekezett mindenkit felkutatni, aki ismerhette a tudóst s vele levelezett. Malan leveleiben Csomát Schoeffttel egybehangzóan „kedves és közvetlen ember"-nek nevezi, mint írja: „„Mindig gyönyört okozott, ha társaságában lehettem, oly kedves és előzékeny volt, s mindig kész arra, hogy közöljön mindent, amit tudott."[29] Duka 1883-ban elküldte neki a Schoefft-féle Csoma arcképet, amelynek hitelességéről Malan 45 év távolából így nyilatkozott: „A kép nagyon is jól emlékeztet rá, bár kicsit fiatalabbnak néz ki rajta, mint ahogy én ismertem. Akkoriban törődöttnek és idősebbnek nézett ki, mint a képen, de nem viselt szakállt. ... Akkoriban meglehetősen rossz bőrben volt, melynek oka nyilvánvalóan az időjárás viszontagságai és az átélt sok nehézség volt." Nos egy rejtély: lett volna egy másik kép is? Szakállal? Több vázlat is készült volna? Erre az izgalmas kérdésre a könyvtárnyi Csoma-szakirodalom nem ad választ.

Ezután az arckép Duka kiadványában látott napvilágot, ekkor már Rusz Károly (műk. XIX. sz. második fele) fametszetében.[30] Minden későbbi Kőrösi Csoma Sándor-képmás e közleményekre megy vissza.

Csoma az együttlét során jó tanácsokkal látta el a festőt további útjára, és Kubassek szerint ő hívta fel a figyelmét dr. Martin Honigbergerre, *(5. kép.)* akivel 1819-ben Aleppóban került kapcsolatba. Honigberger Aleppóban Esdras de Picciotto családjának orvosa volt, és Picciotto

5. Martin Honigberger p. litográfia HONIGBERGER 1855, címlappal szemben

volt az, aki láttamozta Csoma osztrák útlevelét, amivel lehetővé tette további útját. Mint Kubassek írja, ezt a tudós földije, Honigberger közbenjárásának köszönhette,[31] és úgy tűnik, a két, Indiában időző erdélyi mindvégig figyelemmel kísérte egymás sorsát. Honigberger ekkor – két év tized elmúltával – a lahorei maharádzsa, Sehr Singh udvari orvosa volt.

A festő Kalkuttából 1840 nyarának elején tehát Lahoreba indult; a sajtóban megjelent hír szerint tervezett útja a következő volt: Murshidabad, Monghyr, Patna, Dinapur, Benares, Allahabad, Lucknow, Cawnpore, Agra, Delhi, Meerut, Karnaul, Ambala, Ludhiana, Amritsar és Lahore. Mindenütt szándékában volt megállni és az ott élő angol katonatiszteket, tisztviselőket, helytartókat és indiai rádzsákat vagy maharádzsákat lefesteni.[32] A Gangesz, valamint a Jamuna folyók mentén haladva érkezett Agrába, az itteni tartózkodásának emléke egy vázlat *Egy fakír Agrából* címen.[33] Továbbá a fent közölt levelet is Agrából küldte. Innen továbbutazott,[34] majd Delhiben megállt, és ismét munka után nézett. Sikerült lefestenie az utolsó nagymogult, (Delhi utolsó császárát), *Bahadur Shah Zafart* (1776–1862, uralk. 1837–1857) és két fiát, *Mirza Mughalt* és *Mirza Jawan Bakh*-t. Útközben több tájképet készített, ezek *Benares, A brahminok szent városa*, a *Benares látképe Keletről* és *Delhi látképe* címen lettek bemutatva 1855-ben Bécsben.[35]

7. Schoefft Ágoston: Dalip Singh herceg, (később mahárádzsa, 1838–1893) egy fatuskón ülve. Az 1841-ben Lahoreban készült vázlatról Schoefft kivitelezése, 1855 előtt

Schoefft 1841. november 11-én érkezett meg az Öt folyó földjére, Pandzsáb fővárosába Lahore-ba, feleségét brit területen hagyva. Az elővigyázatosság indokolt. Ez az idő a brit hódítás utolsó szakasza, ekkor már csak Pandzsáb bekebelezése van hátra számukra. A brit terjeszkedés megállíthatatlan, a néhány évtizede álló Szikh Birodalom inog. A zseniális Ranjit Singh (uralk. 1780–1837) mahárádzsa halott, utóda a trónviszályok időleges nyertese, Sehr Singh, aki kétes származása ellenére azért juthatott trónra, mert az előtte sorakozó jogos örökösök sorra meggyilkolták egymást. Udvarában átmeneti nyugalom honolt, de mindenki tudta-érezte, hogy ez sérülékeny és bizonytalan.

Schoefft azonnal felvette a kapcsolatot Honigberger doktorral, aki mint honfitársát fogadta.[36] Schoefft életének következő szakaszát az orvos Pestre küldött egyidejű tudósításaiból, valamint későbbi visszaemlékezéseiből[37] ismerjük. Művében a doktor nagy alapossággal emlékezik meg arról, hogyan mutatta be a festőt a mahárádzsának, Sher Singhnek. Sher Singh, az utolsó nagy mahárádzsa, Ranjit Singh (fogadott) fia 1841 januárjá-

tól uralkodott, miután az 1837-től trónra került bátyját, Karak Singhet és annak fiát is meggyilkolták. Féltestvére, Dalip Singh – a következő trónörökös – ekkor még gyermek. *(7. kép.)* Ranjit Singh[38] mindvégig sikeresen állt ellen az angoloknak, akikkel örökre szóló barátsági szerződést kötött, de az élete végén és a halála után fellángoló trónviszályok már előrevetítették a közeledő bukást. Az angolok ugrásra készen állottak, a szikh vezetők pedig egymást irtották ki. A szikhek számára ezért Schoefft az utolsó pillanatban érkezett, hogy egy eltűnőben levő világot megörökítsen.

Sher Singh mahárádzsa ekkor Amritsarban volt, és türelmetlenül tudatta Honigbergerrel, hogy látni kívánja a festőt. A bemutatkozásnál azonnal arra kérte a mestert, hogy mutassa meg, mire képes, és vázolja fel a kíséretében levő *Baii Goormuck Singh* (Bai Gurmek Singh), egy szikh pap portréját. A kitűnő karakterérzékű Schoefft csinált egy ceruzarajzot, minek megtekintése után a mahárádzsa és a többi jelenlevő személyek is rögtön lerajzoltatták magukat, és „nagy tisztelettel tekintettek Schoefftre"[39], vagyis a rajzok hasonlítottak, a bemutatkozás sikeres volt. Sher Singh azt kívánta, hogy Schoefft azonnal fesse le őt, de a művész ezt megtagadta, mondván, hogy nem jók a fényviszonyok, és ő jelölte ki az ülés helyét és időpontját is – vagyis nem a fejedelem szabta meg a feltételeket. Az epizód joggal rokonítható azon hagyományos művészanekdotákkal, amelyek arra a tényre csodálkoznak rá, hogy a művésznek még a leghatalmasabb úr sem parancsolhat.

Schoefft ismert portréi között a Sher Singh-képmás a magyar művészettörténet számára is fontos, és megérdemli, hogy számon tartsuk a magyar képállomány részeként. Az eredeti példány elkészültekor a *Jelenkor* a külföldi hírek közt közölte Honigberger tudósítását: „Schöfft Ágoston, fia a' Pesten képíróutczán házbirtokos

képírónknak, kitől az utcza nevét vevé, részint önszántából, részint családi viszonyai miatt Törökországba, onnan Keletindiába költözött, 's mint jeles festész Bombay, Madras, Kalkutta 's más nagy városban hosszabb ideig szedé szerencsés művészetének gyümölcseit, 's majd egész Indiát beutazván, magának hírnevet 's tetemes vagyont szerze. Ezen merészlelkű hazánkfiáról egymás hazánkfia, Honigberger orvos, következőt írja Lahoreból m. é. dec. 10-éről. nov. 14-én megérkezett hazámfia Schoefft, 17én királyi parancsot kaptam, hogy Schoefftel Aneritherben (Amritsarban) a' királynál jelenjem meg, részint a' király karja orvoslása végett, részint hazámfiát kinek megérkeztét az udvarnál jelentém, bemutatandó. A' művész nyájasan fogadtaték, mert a' király barátja a festészetnek, következőleg ismeri a' különbséget európai 's keleti művész közt. Schoefft mindjárt munkához fogott, 's a' királytól a' mint ő fels. képét kezdé festeni, mindketten pár arany karpereczet kapánk, eddigelé folyvást e' képen dolgozik, melly olajfestvény a' királyt, mint hadvezért lóháton, szinte életnagyságban festendi. Nekem most volt alkalmam a kir. ékszereket közelebbről láthatnom, miből valamit kiemelnem nem lesz tán érdektelen. A' fejéken kezdem, melly a' drága kövek legnemesbeiből gazdagon gyöngyökkel hímezve áll, a' nyakon mindjárt a szakáll alatt két sor nagy gyöngyön 3 rubin csüng, mik közül a' középső becsére egyenlő a' híres kohinurral (hegyfény) melly lejjebb következik, formája vastag ökörnyelvhez hasonlít, szintén korábbi birtokosai, perzsa 's afgháni fejedelmek nevei díszlenek. Ezeken alul az egész testtörzsökön számos gyöngysoron ritka nagyságú gyémántok villognak. A' nagy füllengők (fülgyűrűk) nem függnek a' fül alatt, hanem a' fülön elől, legfényesebb ék azonban a' két karperecz, a' jobb karon csillog a' fentemlített kohinur, (kohi, hegy, nur, világ, fény) mellyet több európai utazó leírt. Az arany hímzetü ruha gyönyö-

rű egészbe foglalja a' csillogó apróságokat. Schoefft hihetőleg magával viendi Európába ezen kép mását, mert neki már szép gyűjteménye van indiai darabok 's különféle fejedelmek képeiből, kiket már feste. Ő nagy tiszteletben tartatik az egész félszigeten, 's az hazánkfiai becsületére válik, hogy olly férfiakat tüntetnek, millyen a derék Kőrösi Csoma is, ki jelenleg Kalkuttából valószínüleg Lucsa (Lhassa) felé Tibetbe utazott az ottani kolostorban régi kéziratokat kutatandó. – Jan. 13-áról azon szívrázó jelenetet közli még Honigberger, miszerint midőn Amritser városban Karksings és Nounahalsings (Karak Singh és Nau Nehal Singh) halála napját ünnepelték, hazánkfiai is oda rándulván, Schoefftöt mintegy 300 naheng megtámadá, 's kezeikből csak a város kapitánya szabadíthatá ki őt. 's a' t."[40] A támadás ténye anekdotába illő, és sokat is idézik: a tömeg látta a szabadban festő mestert, aki szokás szerint a szájában tartotta használaton kívüli ecsetjét. Azt hitték, hogy dohányzik, ami ott szigorúan tilos volt. A feldühödött fanatikus tömeg ezért támadt a festőre.[41] Az anekdota legfőbb értéke számunkra, hogy megerősíti azt a tényt, hogy Schoefft gyakran festett a szabadban, természet után.

Honigberger tudósításában két műről beszél. Az életnagyságú lovas képmás nem maradt fenn, de a káprázatos térdkép egy példánya igen.[42] Érdekes látvány a Schoefft által messze Keleten festett *Sher Singh mahárádzsa Ranjit Singh arany trónusán ülve* c. portrén *(6. kép.)* az indiai államférfit teljesen azonos pózban látni, mint az 1835 nyarán Pesten festett portrén nagy hazánkfiát, Széchenyit, bécsies biedermeier felfogásban. A mű láttán megítélhetjük, hogy az orvos leírása hajszálpontos. A mahárádzsa egy ablaknyílásban jelenik meg, háta mögött az égbolt, mellette az ablak díszes kerete látható. A korábbi, Bukarestben festett portrékon tapasztalt könnyedség eltűnt, Schoefft mindent nagy alapossággal rög-

6. Schoefft Ágoston: Sher Singh (1807–1843) maharádzsa Ranjit Singh (1780–1839) arany trónusán. Az 1841-ben Lahoreban készült vázlatról Schoefft kivitelezése, 1855 előtt

zít, a részletekről semmi sem vonhatja el a figyelmet, még az ábrázolt személye sem. A portré lényege a legitim méltóság hangsúlyozása, és Sher Singh láthatóan az összes hagyományos klenodium birtokában van. Honigberger utal rá, Schoefft mindenkit úgy festett meg, ahogyan az ábrázolt látni kívánta magát. Az uralkodói póz Sher Singh számára rendkívül fontos, mivel származása bizonytalan volt,[43] és csak több családtagja halála után jutott a trónhoz. A képen villogó mitikus Koh-i-noor gyémánt – legendák tárgya – a jövőben az angol koronaékszerek büszkesége, Viktória királynő kincse lesz, szinte a gyarmatosítás jelképeként. Honigbergert legfeljebb annyiban lehet kiegészíteni, hogy a maharádzsa a híres – még csonkítatlan – aranytrónuson ül, amely ma a londoni Victoria and Albert Museumban található. A kezében levő csodálatos kard és az övébe dugott remekmívű szablya azonosítása további kutatást igényel.

Shoefft szándéka keleti utazásai során a vagyongyűjtésen túl kétségkívül a későbbi európai érvényesülés volt, erre mutat, hogy egész útján vázlatokat és feljegyzéseket

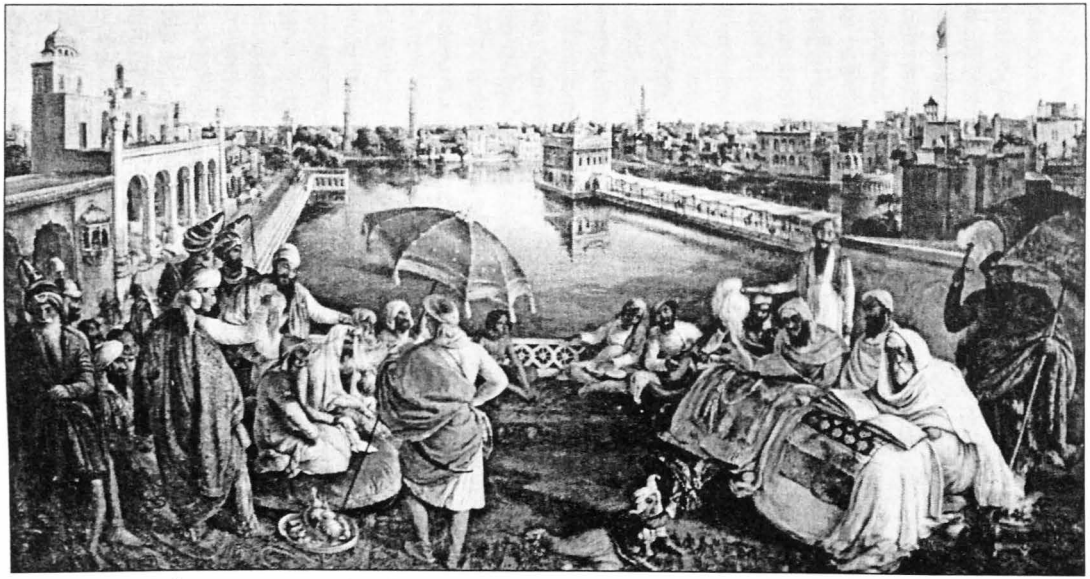

8. Schoefft Ágoston: Ranjit Singh mahárádzsa a szent Granth felolvasását hallgatja az amritsari templom előtt. Az 1841-ben Lahoreban készült vázlatról Schoefft kivitelezése, 1855 előtt

készített, és minden fontosabb megvásárolt művéről – mint erről is – másolatot csinált. Mivel állandóan utazott, hozzá volt szokva, hogy nagyon gyorsan kell dolgoznia, így bár Amritsarban csak néhány napig maradt, több művét tudta végleges formára kidolgozni, amelyeket otthagyott az udvarban. Nem sokkal a mester távozása után, 1842-ben az orosz Soltykoff (Szaltikov) festőművész-herceg meglátogatta Sher Singhet, és a maharádzsa nagy büszkén mutatott neki 5-6 keret nélküli olajfestményt, Schoefft német festő munkáit. Honigberger szerint a mesternek kópiái voltak ezekről is.[44] A Pandzsábban maradt képek az idők során nyomtalanul elenyésztek.

Schoefft Indiában készült kompozíciói közül kettőt kell kiemelni, amelyek Ranjit Singh letűnt dicsőségének állítanak emléket, feltehetőlg Sher Singh kívánságára-megrendelésére. A mesternek ezeken alkalma volt szakmai tudásának teljes arzenálját felvonultatni, remek tájfestőnek mutatkozik, jó karakterérzékű portretista, de legfőképp kiválóan komponáló „históriai festő", aki e műveiben valóban felidézi és megőrzi az örökkévalóságnak az utolsó maharádzsa udvarának látványát. Az első címe: *Ranjit Singh maharádzsa a szent Granth felolvasását hallgatja az amritsari templom előtt,* Schoefft ezen az amritszári Durbart (szikh királyi udvar) egy vallásos rituáléjában való részvételekor festi le.[45] *(8. kép.)* Ranjit Singh évente kétszer ellátogatott az Amritsar városa fölött emelkedő aranytemplomba, a szikhek szent zarándokhelyére. A templom onnan kapta a nevét, hogy falai aranyból és nemes kövekből épültek – vagy inkább ezekkel voltak díszítve, és itt őrzik a szikhek szent könyvét, a Granth Sahab-ot. A cselekmény a szabad ég alatt zajlik, a templomot körülvevő Szent tó (Nektár tó) partján képező teraszon. Itt a hívek – miután a tóban megmosakodtak – éjjel-nappal hallgatták a guru felolvasását a Granth

Shab-ból. A kompozíció domináló eleme jobboldalon a vízből kiemelkedő kockaformájú, középen kupolás, négy sarkán gömbölyű tornyocskákkal díszített Aranytemplom, amelyhez egy hosszú, fedett folyosó vezet a víztükrön át. Körülötte – a festmény középterében – a négyzet alakúra kiképzett tó csillog, amelyet a város pompázatos épületei vesznek körül. A Szent tó ragyogóan tükrözi vissza az épületeket, és mindez impozáns keretet ad az előtérben játszódó nyugodt és méltóságteljes jelenetnek. A kompozíció elegánsan átformálja a bécsi akadémiai emlékeket idéző, a XVII. századtól dívó képalkotói módszereket. A hagyományosan alkalmazott előtér-középtérháttér elkülönülése itt is felfedezhető, de az előtérben megjelenő staffázsok a háttér tájképével egyenragúak, méretük nagyobb a szokásosnál, valójában egy jellegzetes vallásos zsánerképet látunk. Az idős Ranjit Singh bal oldalon, párnákon ülve hallgatja a vele átellenben ülő szerzetesek felolvasását. Körülötte udvarának emberei, valamint muzsikáló zenészek és énekesek. Feje fölött az uralkodói méltóságot jelző egyetlen hatalmas, vörös napernyő. A közelében egy kardjával játszó gyermeket látni. Őt korábban kiskorú fiának, Dalip Singhnek tartották, de ez tévedés, Aijazuddin szerint a gyermek egy háborús árva, aki a mahárádzsa személyes védelmében áll. A háborús árvák 15 éves korukig megkapták apjuk fizetésének a felét, neveltetésükről a mindenkori mahárádzsa gondoskodott. Ez a jótékonykodás – amely minden szikh uralkodó kötelessége volt – e vázlaton a fiú szerepeltetése által különös hangsúlyt nyer. A mű Ranjit Singh apoteózisa, de a rettenthetetlen hadvezérnek, „Pandzsáb oroszlánjának" kegyességét, jóságát, vallásos alázatát, a bölcsesség iránti vonzalmát helyezi előtérbe.

Ám az indiai út főműve a másik monumentális, 16x10 láb (6,5x4 m) nagyságú *A lahore-i udvar* c. festmény, amelyen teljes pompájában jelenik meg az elenyészett

9. Schoefft Ágoston: A lahorei udvar. Az 1841-ben Lahoreban készült vázlatról Schoefft kivitelezése, 1855 előtt

szikh udvar, és a kép mint egy elsüllyedt világ csillogását őrző emlékmű tűnik fel.[46] *(9. kép.)* A reprezentatív alkotás a festő 1855-ös bécsi kiállításának szenzációja volt, amit csak fokozott, hogy a katalógus – amelyből az alábbi adatokat magam is merítettem – oldalakon át részletesen leírja az ábrázolt alakokat és eseményeket. Schoefft 49 főbb személyről hoz biográfiai adatokat, és elemzi ruházatukat is. A szövegből világosan kiderül, hogy Schoefftnek miért kellett felvennie egyes személyeket a képre, és ez nemcsak kulcs a képhez, hanem azt is bemutatja, hogy mi volt a művész benyomása az udvarról. A kompozíció a lahorei dussehrát – a szikhek őszi ünnepét – ábrázolja, abban az időpontban, amikor teljes látszámmal összegyűlik a Darbar. Kérdés volt, hogy Amritsarban vagy Lahoreban játszódjon-e a jelenet, mivel az ünnepet Ranjit Singh idejében még Amritsarban tartották. Schoefft Sher Singh kedvéért Lahore mellett döntött. A festményen az uralkodói központ egy reprezentatív részlete jelenik meg, a lahore-i erőd márványból faragott baradarija (kerti, nyitott pavilon), nagyjából a valóságnak megfelelően, csak az arányai változtak monumentálisabbá a mondanivaló érvényre juttatása érdekében. (A baradari ma is áll, a helyszín nem változott.)

Aijazuddin szerint több mint száz figurát látunk a vásznon, akik öt fő csoportra oszlanak. A csoportokat az uralkodói család tagjai, magas rangú hivatalnokok, katonai egységek, vallási csoportok és földrajzi területek képviselői, továbbá a személyzet, valamint a vendégek képezik. A gruppok elrendezésének vezérelve az udvari hierarchia, de igazi centrum nincs, inkább két fő pólus képződik Sher Singh és Ranjit Singh személye körül. A gruppok kialakítása változatos, mindenütt történik valami, a cselekvő mozdulatok egyre feljebb vezetik a tekintetet az előtérben lovon megjelenő Sher Singhtől a baradári alatt trónoló agg maharádzsáig. A

10. Az I. csoport. Részlet a 9. képből. Aijazuddin, 1979., XIV. kép.

kompozíció egy hatalmas kagyló formáját veszi fel, ívesen lejt, majd felemelkedik, ami azt eredményezi, hogy nincs izokefália, arcképcsarnokszerű felsorolás, ami pedig az effajta tömegjelenetek veszélyes kísértése. (Kisebb technikai zökkenők azért mutatkoznak, a sok egyenkénti portré összefűzése, egymáshoz való viszonya nem mindig tökéletes.) Schoefft kétségtelenül franciaországi tanulmányainak eredményeit kamatoztatta a képen, a grandiózus formálás a divatos francia csataképfestés emlékeit idézi fel a párizsi Salon kiállításairól. Ugyanakkor felfedezhetjük a képen a bécsi eredetet is, gondoljunk Peter Krafft (Hanau, 1780 – Bécs, 1856) kolosszális zsánerképeire, amelyeket Krafft Schoefft tanulmányainak idején, 1828–32 körül mutatott be a császárvárosban, és mint az uralkodói reprezentáció példái, két évtized távolából köszönnek vissza. Schoefftöt 1835- ös útnak indulása után újabb európai művészi hatások nemigen érhették, e hatalmas alkotás készítése során ifjúsága színhelyeire, Bécsbe és Párizsba tekint vissza. A kép ecsetkezelése laza, festői, ez a repkedő, szálkázó foltfestés alkotói módszerének jellegzetessége, és csak kivételes esetekben alkalmazta a bécsi biedermeier ap-

rólékos simaságát, mint pl. Sher Singh és a gyermek Dalip Singh portréján, nyilván az elvárásoknak megfelelően.

Mint már említésre került, a képen szereplő figurák történetét Schoefft gondosan feljegyezte, az alábbiakban az ő leírását és Aijazuddin csoportosítását követem.

Az első – fő – csoport az impozáns baradari középső íve alatt jelenik meg. *(10. kép.)* A centrumban a híres-nevezetes aranytrónuson az agg Ranjit Singh ül, aki 50 éven át volt Pandzsáb, Pésavar (Peshawar) és Kasmír uralkodója. Kezével jelzi, hogy kész a feléje nyújtott adomány, a díszes tálcán felhalmozott aranyérmehalom átvételére. Személyét kiemeli a fölötte feszülő uralkodói attribútum, a vörös napernyő. Mellette ül legidősebb fia, Kharak Singh, aki őt követte a trónon, és unokája, Kharak Singh fia, Nau Nehal Singh, két miniszter, valamint a szikh főpap. Schoefft látogatása idején már mind

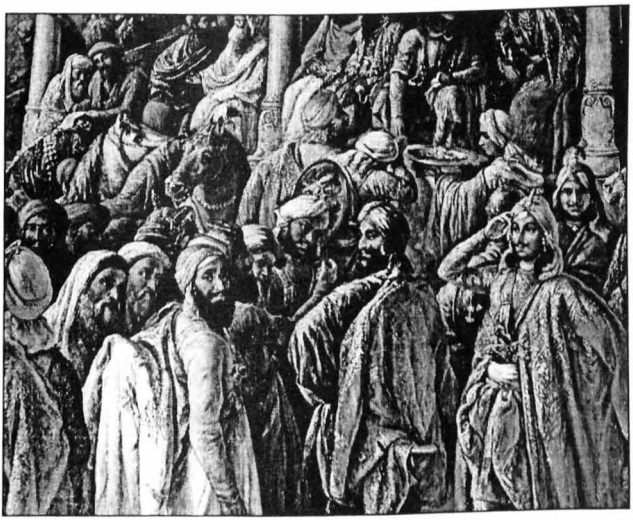

11. A II. csoport. Részlet a 9. képből. Aijazuddin, 1979., XV. kép.

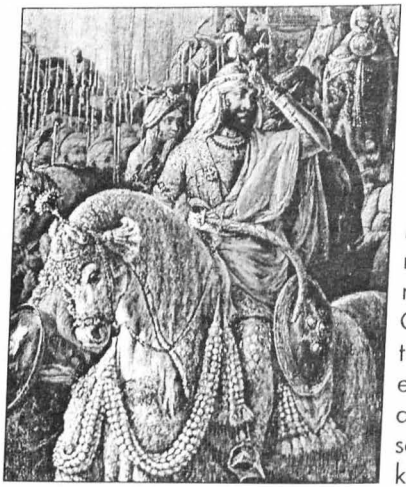

12. A III. csoport első része. Részlet a 9. képből. Aijazuddin, 1979., XI. kép.

a mahárádzsa, mind fia és unokája halottak voltak. Kharak Singhet Nau Nehal Singh mérgezte meg, a gyilkos fiút pedig a képen az adományt kísérő miniszter, egy nagy hatalmú minisztercsalád feje, Gulab Singh veszejtette el. Közülük ő az egyetlen, aki az angol annexiót túlélte. Később Kasmír rádzsájaként uralkodott.

A második csoport a minisztereket fogja össze. *(11. kép.)* A ravasz és nagy tudományú első miniszter, Dian Singh szomorú tekintettel néz ki a képből a csoport közepén. Ő az utolsó uralkodók idején mindvégig megtartotta hatalmát, ám Sher Singh gyilkosai – akikkel együttműködött – tőrbe csalták és darabokra vagdalták. Vele szemben látjuk a hadügyminisztert, a „merész és lovagias" Sucher Singhet profilban, mögötte pedig az első miniszter 22 éves fia látható, pazar öltözékben. A későbbiekben bosszút állt apja haláláért, majd a gyermek trónörökös Dalip Singh nevében egy évig uralkodott, majd őt is megölték. Körülöttük van még az angolellenes szikhek vezére, Sher Singh udvarmestere, a sikkasztó pénzügyminiszter, végül Azizzudin, a „nagy" Fakír (szerzetes), Ranjit Singh személyi titkára, orvosa. Ő 1846-ban halt természetes halált. (Az írásom egyik forrásául szolgáló tanulmány szerzőjének, Aijazuddinnak az őse.)

13. A III. csoport második része. Részlet a 9. képből. Aijazuddin, 1979., XII. kép.

A harmadik csoport, a kompozíció közepétől kissé balra, a lóháton megjelenő, lándzsás kíséretétől körülvett Sher Singh körül bontakozik ki. *(12. kép.)* Az egyik interpretáció szerint éppen vadászatról érkezik, az előtérben elejtett szarvas és egy solymász utal erre. A gazdag öltözékű lovas kezét felemelve üdvözli uralkodóját. Kiemelt helyzete utólagos módosítása a valós történelmi helyzetnek, mivel az adoptált utód, Kharak Singh életében erősen háttérbe szorult. Mögötte feltűnik nagyobbik fia, Pratap Singh, a 12 éves, tehetségesnek mutatkozó, ekkor még élő trónörökös. Az apa mögött sötéten, árnyékba takarva bukkan elő Lehna Singh Sindhanwalia, a kisfiú nagybátyja, egyben későbbi gyilkosa. Sher Singhnek hátat fordítva áll a Ranjit Singh által elfoglalt két tartomány mogorva arckifejezésű bukott uralkodója. Egyikük Pésavar egykori ura, Mohamed Khan szultán zöldarany selyemkaftánban, két fiával. Mögötte Zulfiqar kán, Multan volt ura, ugyancsak kisfiával jelenik meg. *(13. kép.)* Mindketten Lahoreban éltek és életjáradékot kapak a mahárádzsá-

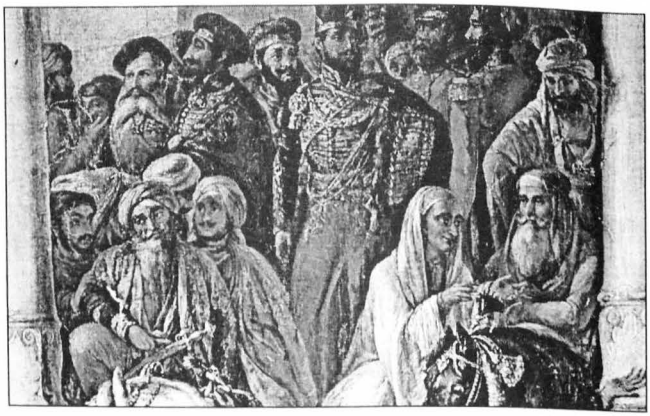

14. A IV. csoport. Részlet a 9. képből. Aijazuddin, 1979., XVI. kép.

tól. Szembefordul velük Ajit Singh Sindhanwalia, a maharádzsa unokaöccse, aki később egyik részese lesz a Sher Singh elleni összeesküvésnek. A csoport kissé háttérben álló további szereplői az európai vendégek. Az első dr. Honigberger Márton, a brassói orvos, aranysujtásos, magyaros dolmányban, vállain hindu selyemköpennyel és furcsa turbánszerű bársonysapkában. A jeles tudós jól ismerte az országot és beszélte nyelvét. Mögötte fényes páncélban F. H. Mouton francia kürassierkapitány, aki részt vett a szikhek angolok elleni harcában. Mikor az országot az angolok annektálták, neki távoznia kellett. Mellette De La Roche, aki katonának jött Lahoreba, de egy rohamban nyakát törte. Hátul, a kapun át az ünnepség rituáléjának megfelelően éppen bevonulnak az elefántok.

A negyedik csoportban az európai szerencsevadászok állnak, legtöbbjük európai szabású katonai díszben, amelyet minden körülmények között megtartottak. *(14. kép.)* Többek között ott van a francia Allard tábornok, sapkában, hatalmas arcszőrzettel. Ő Ranjit Singh udva-

rában szédületes karriert csinált, „nábobi zsoldot" kapott. A mahárádzsa tanácsadója volt, francia módra szervezte át a hadsereget, és 1839-ben halt meg. Hasonlóképpen megbecsült volt a mellette álló, profilban látszó Avitabile tábornok, ő a gyarmatosítás után meggazdagodva visszatért szülőföldjére, Nápolyba, akárcsak a bergamói Ventura tábornok, Allard bajtársa Párizsba. Ventura Avitabile és a teljes huszári díszben pompázó Foulkes között látszik, fekete bajusszal és szakállal. Allard és Ventura egykor Napóleon tábornokai voltak, és a császár bukása után Ranjit Singh mahárádzsa szolgálatába állottak, hogy az utolsó független indiai állam hadseregének újjászervezésén munkálkodjanak. Ventura és Allard neve ismét összekapcsolja festőnket Kőrösi Csoma Sándorral. Mint ismeretes, a tudós úti célja felé tartva, 1822-ben Dakkában találkozott velük, ahol a két tábornok mint a mahárádzsa megbízottja ellenőrző körúton járt. Kőrösi tanácsot, segítséget kért tőlük a továbbjutáshoz, amit azok készségesen meg is adtak neki. Baktay Ervin így írja le találkozásukat: „A két magas rangú tiszt bizonyára meglepődött az örménynek öltözött, valószínűleg nem éppen ápolt külsejű idegen láttán, aki angolul – vagy talán franciául – szólította meg őket. Amikor aztán beszámolt hosszú, kalandos utazásáról, és főképpen amikor kiderült, hogy tudományosan képzett, művelt európai, a sokat látott franciák nagy érdeklődéssel és szivélyességgel fogadták. Csoma tőlük tudta meg, hogy nincs értelme mindjárt tovább menni Kasmír és Nyugat-Tibet felé, mert télidőben a behavazott magas hágók járhatatlanok. A francia tisztek felszólították, hogy tartson velük Lahoreba. Elfogadta a meghívást, s a sátrakkal, szolgákkal, lovakkal jól felszerelt tábornokok társaságában kétségkívül kényelmesebben tette meg ezt az útszakaszt, mint az előzőket."[47] Ezután 12 napon át együtt utaztak Lahore felé, az úton a magyar tudóst védelmükbe véve, és csak Lahoreban váltak el. Hogy nem történt bajuk a veszedelmes

vidéken, az Allard aranyainak volt köszönhető.[48] Schoefft képén e két gáláns francia képe is megőrződött az utókornak, hogy tiszteleghessünk nekik a segítségért, amelyben nagy tudósunkat részesítették embertelenül nehéz küldetésében.

Mellettük még három kisebb rangú európai és bennszülött tiszt áll. Továbbá ott látható Mia Singh rádzsa, a lahore-i erőd parancsnoka, végül két fanatikus fakír, Azizzuddin testvére, Nuruddin Fakir, a mahárádzsa személyes barátja és ivócimborája, valamint Haridas Fakír, Schoefft megemlékezése szerint ő 40 napra eltemetkezett, majd élve kihantolták, ennek következtében szentként tisztelték. Mindez nem akadályozta meg abban, hogy kényes szerelmi ügybe keveredjék, amit festőnk nem habozik elpletykálni.

Az ötödik csoportot többnyire katonák, szerzetesek, szolgálattevők, testőrök, hivatalnokok, cselédek, elefánthajtók, lovászok stb. tarka csoportja alkotja. *(15. kép.)* Ott áll a pincemester, a kincstárnok, a király vadászmestere, valamint megjelennek az adoptált hadiárvák két játszó gyermek személyében. Végül nem hagyhatók ki a király lovai és elefántjai, akikről Schoefft élvezetesen megírja, milyen elképesztő kényeztetésben részesültek.

Aijazuddin szerint a jelenlevők különféle vallási csoportokat, hatalmi érdekeket, egymással szemben álló, széthúzó erőket képviselnek, pontosan úgy, ahogy a valóságban is. Egy bomló társadalom képét látjuk, amelyet csak az uralkodó személye tart össze, de aki vezetni már nem tudja birodalmát. Az agg mahárádzsa a kép készülésének idején már halott, és „Pandzsáb Oroszlánjának" felidézése Sher Singh hatalmának megerősítését kívánja szolgálni. De elbizonytalanító, hogy a kompozíció nélkülözi az igazi középpontot, a két fő figura körül kialakuló „erőegyensúly" baljós jel. Ranjit Singh méltóságának ellenpontja, a későbbi uralkodó pompázatos lovasportréja szinte kiragyog a kép-

ből. Sher Singh bizonyára nem véletlenül állíttatta össze a csoportokat úgy, hogy mintegy az egész birodalom működését szimbolizálják (amennyiben a program valóban tőle származik). De a totális hatást nagyban befolyásolja, hogy a kép megfestése a sorsfordító események után történt, a festés idején már jórészt halott udvari hatalmasságok szellemidézés-szerű felsorakoztatása szorongató érzést kelt.

15. Az V. csoport első része. Részlet a 9. képből. Aijazuddin, 1979., X. kép.

Bár az ünnepi hangulatú képen a felszínen öröm és béke honol, a figurák bonyolult szövevénye a mélyben rejlő feszültségeket jelzi. A kép tragikus hatását csak fokozza, hogy rövidesen Sher Singh ellen is összeesküvést szőttek, az áruló generálisok által vezetett hadsereget szétverték az angolok, a Szikh Birodalom összeomlott, és 1844–49-ig megtörtént az uralkodóház bukása, Pandzsáb angolok általi elfoglalása, mintegy a földrész meghódításának utolsó akkordjaként.

A fentiek értelmében Schoefftnek munkájához, az arcok felidézéséhez előképeket, metszeteket kellett felhasználnia, amelyek közül többet Aijazuddin összegyűjtött. Közlése szerint 1837-ben G. T. Vigne francia geológus meglátogatta Ranjit Singh udvarát és lerajzolta a még élő mahárádzsát. A rajz litografálva megjelent, és Schoefft ezt alkalmazta az ő portréjánál. Átvette a finoman megkötött turbánt, a mahárádzsa kezében tartott zsebkendő-motívumot, a jobbra tekintő szemeket. Továbbá felhasználta William Osborn (Lord Auckland kormányzó katonai titkára) munkáját, aki Ranjit Singh udvarát akkor hagyta el, amikor 1838-ban a festő Bombayba érkezett. A titkár *Naplója* egy évvel távozása után jelent meg, és 16 litográfiát tartalmazott helyszíni vázlatai alapján, ezekből kettőt Schoefft fel is használt. Ám úgy tűnik, a legtöbb szereplő portréja, valamint a helyszín látványa természet után készült.

Ágoston 1842 nyaráig maradt Lahoreban, majd útja délnyugat felé kanyarodott, és elindult újra Agrán át Bombay felé. Terveiről ismét a *Jelenkorból* értesülhetünk. „Most, midőn Lahoreból visszatértem, 's itt Agrában legfeljebb 14 napig mulathatok, Bombaybe készülök, szárazon utazni, mi mintegy 800 ang. mérföldnyi út, 's mivel erre csinált utak és vendéglők nincsenek, mintegy 16 vagy 20 vezetőt 's teherhordót kell fogadnom, kik egyszersmind nőmet kézi-leptikében (palanquin) felváltva vigyék. Vennem kell még nehány teherhordó állatot is, mellyekre málháimat rakan-

dom, magam az utat, melly többnyire éjjel történik, tevehátón teendem. Bombaybe junius 1sején reméllek érni, honnan aztán Egyiptus felé Kairó 's más nevezetes városokba veendem utamat, gyűjteményeimet, jeles ritkaságokkal folyvást szaporítandó. Ha ott azonban a' dögvész ki fogott vala ütni, Alexandriából egyenesen Konstantinápolyba menendek, és szeretett hazámba legföljebb octoberig térek vissza..."[49] A sorra jelentkező adatokat összevetve, úgy tűnik, útja sokkal hosszabb volt, mint azt az eddigi kutatás feltételezte. Mint láttuk, Bombayból kiindulva, lekanyarodott dél felé, majd Madrason át Kalkutta, Agra és Lahore után tért vissza Bombayba, ahol bevégezte több mint 4000 km-es útját, körbejárva szinte az egész félszigetet.

Schoefft levelével egyidejűleg magvakat is küldött a világhírű kalkuttai füvészkertből a pesti füvészkert számára, Sadler József professzornak, a Nemzeti Múzeum természettudományi osztálya őrének. Hazaútja során ismét meglátogatta Kairót, hogy megfesse Egyiptom alkirályát, Mehmed Alit, és ennek másolatát is magával vitte. Innen Trieszt és Belgrád érintésével érkezett meg Pestre. 1842. december 13-án Schoefft és felesége már Széchenyiéknél ebédelt, Berényi Lajos, Clark Ádám és mások társaságában.[50]

A világlátott festő mesésen gazdagon és híresen tért haza szülei látogatására. A közlések szerint hatalmas egzotikus gyűjteményéből, „...mik bármely múzeumot díszíthetnének", 80 db. különböző fajú kitömött madarat a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott.[51] Rajzalbumát nagy ritkaságként emlegették, naplóját érdekesnek tartották, és többször olvasni, hogy egy útleírást ígért megjelentetni. (Sajnos a madarakon kívül más nem került magyarországi közgyűjteménybe, és a *Napló* sem jelent meg.) Pest igazi szenzációja volt, hogy a festő egy fekete bőrű fiút és egy leánykát hozott magával, róluk nem egy anekdota jelent meg a sajtóban. Valószínűleg ekkori pesti időzése során vette a Stá-

ció utcai emeletes házát is, amelyet szintén gyakran emlegetnek.[52]

Schoefft rövidesen újra útnak indult, új tájak felé. Végül Londonban telepedett le, de innen is el-eltávozott, utoljára Amerikában járt. Hazájában rövidesen elfeledték, képe közgyűjteménybe – néhány ifjúkori darab kivételével – sokáig nem került. Ez igen nagy kár, mivel hozzá hasonlóan képzett, tehetséges mester a XIX. század első felében Magyarországon nem fordult elő. A *Lahorei udvar*hoz hasonló nagyszabású csoportkép majd csak a század 60-as, 70-es éveiben fordul elő Pesten.

A hivatalos figyelem akkor terelődött rá, amikor halála után Diósy Márton Londonból jelezte Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszternek, hogy egy Bachelier nevű műkereskedő Schoefft-képeket ad el ott. Az a tény, hogy a műkereskedőnél egy jelentős hagyaték várt egy tagban értékesítésre, azt jelzi, hogy Schoefft mindvégig megőrzött egy bizonyos vagyoni szintet, ha nem is a mesés gazdagságot. Trefort kapcsolatba lépett dr. Duka Tivadarral, aki készségesen járt közbe Londonban. Ekkor Trefort, majd Csáky Albin gróf, az új VKM-miniszter közreműködésével került haza az 1860-as konstantinápolyi *Önarckép*, sajnos más, igen jelentős művek megvételét – anyagi okokból – elszalasztották. A legnagyobb veszteség, hogy nem került sor a felajánlott 42 db. ázsiai tárgyú, „világ-, népismeret- s életeseménydús" vázlat megvételére,[53] pedig ez feltehetőleg az a törzsanyag volt, amely még keleti útjain készült, és minden későbbi másolat kiindulásául szolgált.

Műveiből egy nagyobb tételt 1857-ben az annexió után Angliába száműzött Dalip Singh maharádzsa és családja vásárolt meg a festőtől, és együtt tartva megőrizték az utókornak. Ennek következtében a magyar művészet azon korszakából, az 1840-es évekből, amelyből alig maradt fenn mű, egy jelentős kollekció létezik, és e tény mellett lényegtelen, hogy a képek nem Magyarországon vannak. Dalip

Singh lányainak egyike, Bamba Jindan egy jó nevű angol orvos-ezredeshez ment férjhez és visszatelepült vele Lahoreba. Mrs. Sutherland 1957 márciusában halt meg 88 évesen Lahoreban, és vele kihalt a dinasztia is. Vagyonát – belefoglalva a Schoefft-képeket is – titkárára, Pir Karin Baksh Supra hagyta, akitől a számos szikh emléket is őrző gyűjteményt még abban az évben Pakisztán kormánya megvásárolta. A Bamba Sutherland hercegnő által megőrzött szikh emlékeket az egykori uralkodói rezidenciában, a Lahorei Erődben levő galériában állították ki, a Lahorei Nemzeti Múzeum keretein belül. A Princess Bamba Collection 18 olajképet, 14 akvarellt, 22 elefántcsontfestményt, 17 fotográfiát és 10 fémtárgyat, valamint 7 db más apró emléket foglal magába. Ezen belül Schoefftől 9 db olajfestmény származik.[54] A szikh társadalom mind a mai napig nagy tisztelettel őrzi a festő emlékét, képeit a nemzeti múlt legnagyobb értékei közé sorolják. A szikhek által Schoefft világszerte ismert, neve nemzetközi szinten minden más magyar művészénél gyakrabban fordul elő.

Reményeim szerint a festő munkásságának alaposabb megismerése a jövőben segít őt méltó helyre helyezni a magyar művészet történetében is.[55]

FELHASZNÁLT IRODALOM

AIJAZUDDIN 1979=AIJAZUDDIN, F. S.: Sikh portaits by european artists. London, NewYork, Karachi, Delhi, 1979.

ARCHER 1966=ARCHER, W. G.: Paintings of the Sikhs, London 1966.

BAKTAY 1937=Baktay Ervin: A Pandzsáb. Az öt folyó országa. MFT Könyvtára sorozat. Franklin Társaság, Budapest, 1937.

BAKTAY 1981=BAKTAY Ervin: India művészete. Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1981./2.

BAKTAY 1984/3=BAKTAY Ervin: Kőrösi Csoma Sándor. Budapest, Gondolat, 1984/3.

BÁRTFAI Szabó I.: Széchenyi István kortársai és barátai. *Magyar Művészet* 1930. 598–599.

Adatok gr. Széchenyi István és kora történethez, 1808–1860. Összeállította: BÁRTFAI Szabó László. Budapest 1943., I. k.

Budapesti Napló 1846., jan. 4. 15. évf. 1 sz. 5.; 14. sz. febr. 19., 81–82.

LE CALLOC'H Bernard: Kérdések a Schoefft Ágoston festette Kőrösi Csoma-arcképről. *Földrajzi Közlemények* 1992, 1–2. 81–83.

LE CALLOC'H 1996=LE CALLOC'H, Bernard: Párbeszéd a hegyen. In: SZÁSZ, 1996.

DUKA levelezés=Dr. Duka Tivadar levelezése Londonból Schoefft Ágoston arcképe tárgyában Trefort Ágoston és gr. Csáky Albin miniszterrel, Budapestre. R. Bachelier londoni ágens (képkereskedő) és Diósy Márton levelezése dr. Duka Tivadarral Londonban. MIRLEV 4. r. 165. sz. MTA Kézirattár.

EÖTVÖS József: Emlék- és ünnepi beszédek. Kőrösi Csoma Sándor, elmondatott az m. t. akadémia XII. közgyűlésében, 1843. okt. 8. 21–47. A Magyar Tudós Társaság Évkönyve, MTA, Pest 1846.

FOSTER 1930=FOSTER, W. 'Some Foreign European Artists in India'. *Bengal Past and Present* (July–December, 1930), XL., 79–98.

GABODA 1996=GABODA Péter: Kőrösi Csoma Sándor egyetlen hiteles portréjának története. A Schoefft-féle rajz: Vázlattól a litográfiáig. In: SZÁSZ 1996. 36–53.

GENTHON 1966=GENTHON István: Schoefft Ágoston, India pesti festője. *Művészet*, 1966. nov. 12.

GERSZI 1960=GERSZI Teréz: A magyar kőrajzolás története a 19. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

HONIGBERGER 1852=Thirty-five years in the East. Abentures, Discoveries, Experiments, and Historical Sketches, relating to the Punjab and Cashmere...by John Martin Honigberger, London, New York, Calcutta 1852. Németül: Wien 1853.

IVÁN Ede: Schoefft Ágoston (1809–1888) *Vasárnapi Ujság.* 1909, 56. évf. 40. sz. 834.

Jelenkor, 1842.,183.–184.; 1845, 100. sz. dec. 14. 602.

KARA György: Kőrösi Csoma Sándor, Budapest, 1970.

KARACS Teréz: Régi festőkről. Naplójegyzetek. *Képzőművészeti Szemle,* 1880. 77.

KARACS Teréz: A régi Pestről. Emlékezések 1825–29-ből. IV. *Fővárosi Lapok* 1880. 55. sz. márc. 7. 266.

KHAN 1961=KHAN, F. A. The Princess Bamba Collection. Karachi 1961.

KEREKESHÁZY József: Egy régi magyar festőcsalád Indiában és Egyiptomban. *Újság,* 1943, feb. 21. 12.

KÖRMENDY Kinga: A Széchenyi gyűjtemény. Budapest, 1976. Az MTA Kézirattárának Katalógusai. Sorozatszerk.: F. CSANAK Dóra.

Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Összegyűjtötte és életrajzzal bevezette Dr. DUKA Tivadar. Budapest 1885/1984.

KUBASSEK János: A Himalája magyar remetéje. Kőrösi Csoma Sándor életpályája kortörténeti és földrajzi háttérrel. (Második, átdolgozott és bővített kiadás.) Panoráma Budapest 2003.

Levéltöredék 1842=Levéltöredék Keletindiából. *Jelenkor,* 1842., 208.; *Századunk,* 1842, jún. 19. 45.

MAJLÁTH, 1890=Gróf Széchenyi István levelei. Összegyűjtötte, előszóval s jegyzetekkel ellátta MAJLÁTH Béla. I. k. Budapest, 1889., II. k. Budapest 1890.

A magyar biedermeier kiállítás képes tárgymutatója. 1937/38. OMKT Műcsarnok. Budapest 1937.

A magyarországi árvízkárosultak javára Budapesten 1876-ban rendezett kiállítás katalógusa. Budapest 1876.

OPRESCU, G. H.: Pictura Românească în secolul al XIX-lea. Bucureşti, 1937/1984.

RÓZSA 1991=RÓZSA György: Széchenyi-ikonográfia. In: Széchenyi és kora. Szerk.: ÉRI István. Budapest 1991. 269–318.

SCHULTZ 1845=SCHULTZ Auguszt: Schoefft testvérek. *Társalkodó*, 1845, 79. sz. 311–312, *Életképek*, 1845, 407, *Hetilap*, 1845, 195.

SINGH 1962=SINGH, K.: Ranjit Singh. London 1962.

SZABÓ–MAJOROS 1992=A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. Kiállítási katalógus. Szerk.: SZABÓ Júlia, MAJOROS Valéria. MTA, Budapest 1992.

SZÁSZ, 1996=Kőrösi Csoma Sándor. A lélek tükrében. Kovászna, Csomakőrös 1966. Szerk.: SZÁSZ Tibor András.

SZENTIVÁNYI 1840=Szentiványi Antal: *Hasznos Mulatságok*, a' Nemzeti Újsághoz toldalékul. 1840. 43. sz. nov. 25. 170.

SZILÁGYI 1966=SZILÁGYI Ferenc: Kőrösi Csoma Sándor hazai útja. Budapest 1966.

Szilágyi 1984=Kőrösi Csoma Sándor levelesládája. Vál. szöveget gondozta, bevezető tanulmányt írta Szilágyi Ferenc. Budapest, Szépirodalmi 1984.

SZILÁGYI 1987=SZILÁGYI Ferenc: Kőrösi Csoma Sándor élete nyomában. Budapest, 1987.

SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: Schoefft Ágoston (1809–1888) művészete. In: Tanulmányok Rózsa György tiszteletére. Szerk.: BASICS Beatrix. Magyar Nemzeti Múzeum, 2005.

TERJÉK, 1984=Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról. Közzéteszi: TERJÉK József: KCsS Társaság, MTA Könyvtára, Budapest 1984.

VAYER, 1942=VAYER Lajos: Széchenyi képe. *Magyarságtudomány*, 1942. 94–115.

Wien 1855=Hof von Lahore und andere Bilder aus dem Oriente. Nach der Wirklichkeit gemalt von August SCHOEFFT. Wien 1855.

WOJTILLA Gyula: Mikor készült Kőrösi Csoma Sándor hiteles arcképének vázlata? *Magyar Tudomány*, 1982/4. 316–317.

Jegyzetek

[1] A kép számtalan, Kőrösi Csomával kapcsolatos kiadványban jelent meg, melyek felsorolásától eltekintek. Az arckép keletkezésének történetét feldolgozta: GABODA 1996, 36–53.

[2] GERSZI, 1960. 190. 53. sz.; SZABÓ–MAJOROS 1992, 34.

[3] *Átkelés a Tigris folyón, 1855 előtt.* v. o. 106,5x135 cm., j.l.b.: „Aug. Schoefft", Bécs, Osztrák Galéria, ltsz.: 7781. Wien 1855, Kat. Nr. X. A katalós szövege közli, hogy a képet a császár megvette a Belvedere számára.

[4] Mint ismeretes, Pandzsáb ma Pakisztán része, amely 1947-ben alakult meg a brit gyarmatbirodalom bomlása után, India keleti részén.

[5] GENTHON az addigi adatok alapján azt feltételezte, hogy északról haladt dél felé. GENTHON 1966, 12.

[6] FOSTER 1930, 93. Schoefftöt Indiában korábban német festőnek tartották, de Foster 1930-ban mint magyart említi. Id.: AIJAZUDDIN 1979., 21.

[7] *Bombay Courier*, 1838. aug. 2.

[8] *Bombay Courier*, 1838. aug. 1.

[9] Wien 1855, Kat. Nr. IV.

[10] *Bombay Courier*, 1838. okt. 2. (A *Bombay Courier* közleményeit a British Library felvételeiről közlöm, amelyek átadásáért Rajnai Miklósnak mondok köszönetet.)

[11] *John Vaughan portréja*, 1839, v. o. 104 cm x 86 cm, jelezve lent balra. Madrászi Múzeum.

[12] LOVE, Henry Davidson: Catalogue of the Pictures in Government House. Madras, 1839. 106, 191. Közli: FOSTER 1930. 93. Id.: AIJAZUDDIN 1979 21.; GABODA 1996., 10. j.

[13] Wien 1855, Kat. Nr. III.

[14] *Calcutta Courier*, 1840. jun. 13. Idézi: FOSTER 1930, 93.; AIJAZUDDIN 1979, 22.

[15] Wien 1855, Kat. Nr. VII., IX.

[16] SZENTIVÁNYI Antal cikke. *Hasznos Mulatságok, a' Nemzeti Újsághoz toldalékul.* 1840. nov. 25. 43. sz. 170. Mindvégig tapasztalható, hogy az időpontokat tévesen közlik. Schoefft ekkor még csak

harmadik éve van Indiában. A Szentiványi-levél a Schoefft-kutatás egyik alappillére, bár több téves közlést tartalmaz a festő útvonalával kapcsolatban.

[17] SZILÁGYI Ferenc: „Törhetetlen honszeretet és vasakarat" Széchenyi István és Kőrösi Csoma Sándor. In: KCsS nyomdokain. Szerk.: FÁBIÁN Ernő, kiadja a KCsS Közművelődési Egyesület, Kovászna–Csomakőrös, 1993. 11–20.

[18] SZILÁGYI Ferenc: KCsS hazai útja. Budapest, 1966. 41., 75.

[19] CSETRI (2003, 250–255) 1820-tól részletesen felsorolja a magyar sajtóban megjelent közléseket Csomáról, amelyek egy-két évenként követték egymást, időnként nagyobb kihagyásokkal.

[20] Schoefft Ágoston u. Schoefft Károly József: *Széchenyi István a Vaskapunál*, 1836. v.o. 150x113 cm, j.l.j.: „Jos. Schoefft". Veszprém, Bakony Múzeum, lt.: 53.7.28. Ágoston eredeti képe elveszett, a fennmaradt kép apja által készített másolat.

[21] SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: Schoefft Ágoston (1809–1888) művészete. In: Tanulmányok Rózsa György tiszteletére. Szerk.: BASICS Beatrix. Magyar Nemzeti Múzeum 2005. 151–152.

[22] GABODA 1996, 46.

[23] *Calkutta Courier*, 1840. jún. 13.

[24] Levéltöredék Schoefft Ágostontól, *Századunk* 1842., jún. 9. 361–363.; *Jelenkor* 1842. júl. 13. 208.

[25] A litográfia a Magyar Tudós Társaság Évkönyvében, Eötvös József báró Kőrösi Csoma Sándorról írott megemlékezése előtt jelent meg először. (MTA, Pest, 1846). A megjelenésről: *Jelenkor*, 1845., dec. 14. 100. sz. 602.; *Jelenkor* ,1846., febr. 19. 14. sz. 81–82.

[26] Schoefft Ágoston u. Rohn Alajos: *Kőrösi Csoma Sándor portréja*. p. litográfia, 271x229 mm, MNMTKCs lt.: 22/1932 Gr. (másodpéldánya a 88.14. számon) felirata: „KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR" Jelezve a képben: balra: R A (tükörírással); balra lent: Élet után rajz. Schoefft.; jobbra lent: Ny. Walzel A. F. Pesten. Származás: Első példány: 1932-ben Langer Antiquariumtól vétel, szélein több helyen javított. A másodpéldány hivatalos átadás, MNG Adattára, kifogástalan állapotú. Kiállítva az első példány A Magyar Tudományos Aka-

démia gyűjteményei c. kiállításon, a Magyar Nemzeti Galériában. Irodalom: WILELMB Gizella: A magyar litográfiák katalógusa. In: GERSZI 1960, 190., 53. sz. Továbbá egy példány Rusz Károlytól (műk. Pesten,1860–70-es évek) p. fametszet, MNM TKCs lt.: 58.1346

[27] GABODA 1996, 44.

[28] A Kőrösi Csoma Sándor munkásságával foglalkozó kutatás nagy figyelemmel foglalkozik az arckép keletkezésével. Korábban Le CALLOC'H (1992) 1840 márciusa és júniusa közé helyezte ennek időpontját, ami összevág AIJAZUDDIN és GABODA adataival is.

[29] CSETRI 2002, 163–164.

[30] DUKA 1885.

[31] KUBASSEK 2003, 117.

[32] *Calcutta Courier,* 1840. jún. 13.

[33] Wien 1855, Kat. Nr. XXI.

[34] SCHULTZ (1845) szerint Schoefft Kalkuttából angolokkal egészen Kínáig ment. Ennek nem találtam másutt nyomát.

[35] A Princess Bamba Collection-ban *Bahadur Shah* 11. kat. sz., az egyik *fiú* képe: 12. kat. sz., *Delhi látképe* 14. kat. sz. KHAN 1961. A császár képmásának egyik replikája ki volt állítva az 1855-ös bécsi kiállításon, XIV. számon, ahonnan ausztriai tulajdonba került. A képet GENTHON (1966.) Salzburgban azonosította. A két benáreszi látkép Bécsben V. és VI. számon szerepelt, (Wien 1855.)

[36] Külföldi hírek – Khina és Keletindia. *Jelenkor,* 1842. máj. 21. 183–184.

[37] HONIGBERGER 1852., 172.

[38] A szikh nevek Singh-tagja annyit tesz: oroszlán. Gobind Singh Guru parancsára a XVIII. századtól minden fiúgyermek megkapta, mikor „a kard keresztségében" részesült. BAKTAI 1981., 234.

[39] HONIGBERGER 1852., 172.

[40] Külföldi hírek rovat – Khina és Keletindia. *Jelenkor,* 1842, máj. 21., 184.

[41] HONIGBERGER 1853., 174–5.

[42] Wien 1855, Kat. Nr. XIII.; Khan, 1961. A képet közli: AIJAZUDDIN 1979., II. tábla. A lovasképmás *A lahorei udvar* kompozícióhoz készült vázlat lehetett.

[43] Születése apja hadjárata idején történt, és az időpontok nem vágtak igazán össze. AIJAZUDDIN 1979., 39.

[44] Id. AIJAZUDDIN 1979, 22. Alexei Dimitrievich Saltikov (Soltykoff, 1806–1859) orosz herceg tanúsága szerint Lucknowban Audhi király kedvenc szolgáit festette le, életnagyságban. Ezeket a herceg látta 1841. dec. 24-én, a királyi palota kertjében levő egyik pavilon falán. A képek nagyon hasonlítottak, jegyzi meg a herceg Erzsébet hercegnőhöz intézett levelében. SOLTYKOV, Alexis, Prince: Voyages dans l'Inde, Paris, 1858, 246.

[45] Wien 1855, Kat. Nr. II., AIJAZUDDIN 1979., I. tábla.

[46] Wien 1855, Kat. Nr. I. AIJAZUDDIN 1979., IX–XVII. tábla. A kép készülésének ideje és helye talányos. Aijazuddin sorra veszi a feltételezéseket: SINGH (1962) szerint a képnek a mahárádzsa mellett kellett készülnie Lahoreban. HONIGBERGER (1852, 172.) azt közli, hogy a kép Schoefft 1852-es szentpétervári útja előtt készült, Lajos Fülöp megvásárolta, és Párizsban van. ARCHER szerint a bukott francia királynak már nem volt módja egy ilyen nagyszabású megrendelés realizálására (1966, 168.), ő FOSTER alapján 1845 és 1850 közé keltezi a készülést. Ez a kérdés a jövő kutatásainak izgalmas tárgya, mivel nincs kizárva – Schoefft alkotói módszereinek ismeretében –, hogy többször is megfestette a kompozíciót. Magam úgy vélem, hogy Pandzsáb bukása után készülhetett, legalábbis ebben a kiteljesedett formájában, annyira „látomásos" a szereplők együttese, az emlékállítás szándéka. De a program Sher Singh kívánságára készült, és a mahárádzsa bizonyára látta az első vázlatokat is. FOSTER szerint a hercegi család többször kölcsönadta kiállításokra, érdekes kérdés, mi volt Schoefft 1858-as londoni kiállításán, a többször kölcsönadott kép, vagy Schoefft eredeti „törzs példánya"? 1912-ben Frederic Dalip Singh, a herceg második fia az eredeti képet a Victoria and Albert Museumnak adta, ahonnan az 1939-ben került vissza, Katrin és Bamba hercegnőkhöz. 1947-ben újra kölcsönadták a múzeumnak, míg véglegesen Bamba hercegnő tartotta magánál, és halála után a már említett módon állami tulajdonba került. A kép eleinte Karachiban volt látható, majd a Lahorei erődben, a New Galleryban talált végleges elhelyezést, a Princeess Bamba Collection

kereteiben. (AIJAZUDDIN, 1979.: Appendix, 145.) A képnek egy további példánya látható Leicesterben (Anglia) a Guru Nanak Sikh Museum gyűjteményében. Ám itt mint XVIII. századi művet tartják nyilván, Schoefft Ágostontól.

[47] Id.: CSETRI 2002, 100.

[48] JACQUEMONT, Victor: Voyage dans l'Inde. Paris, 1841. I. k. Id.: Le CALLOC'H 1996.

[49] Levéltöredék, *Jelenkor*, 1842., 106., 141.

[50] Széchenyi István: Napló. Vál. szerk.: OLTVÁNYI Ambrus, Budapest, 1979., 995.

[51] KUBINYI Ágoston: A' Nemzeti Museum. Folyó évi július 1-től nemzeti museumunkba e' mai napig részint ajánékoztattak részint megvétettek: IV/5. Schoefft Ágoston festőművész 80 db többnyire ázsiai különféle madarakat. *Pesti Hírlap*, 1845, dec. 30. 427. A madárgyűjtemény 1956-ban elégett.

[52] SCHULTZ 1845.

[53] Trefort – Diósynak, 1888. V. 28.: Diósy felhívta a figyelmet Schoefft *Önarcképére*, nézze meg, milyen műbeccsel bír, hogy megvegyék a múzeum számára. A levél hátán: Bachelier 3 képet említ: *Les etrampleur, Önarckép* (ezek nála vannak) és a *Mexikói palota* – Landonnál, 129. Goswell Road, E. C. 50 font.; Bachelier – Dukának, 1888. jun. 4.: „Van egy chef d'ouvre, *Miksa nyaralópalotája* 13 láb hosszú, 8 láb magas, olaj. Van még 42 drb. vázlat, orientalista tárgyú."; Trefort – Diósynak, 1888. jun. 18.: Kéri az arcképet megszerezni a Nemzeti Múzeumnak, valamint becsültesse meg, a *Miksa mexikói császár nyaralója* c. képeket a Mitchell-cég közvetítésével. Kérdi, mely napon és mely kórházban hunyt el Schoefft, és az egyéb ismert adatokat is küldjék meg.; Csáky – Diósynak, 1889. okt. 19.: Hivatkozva elődje elképzelésére kérdi 50–60 ftért odaadják-e a képet.; Csáky – Dukának, 1889. feb. 12.: Bachelier írt neki, hogy hajlandó az *Önarcképet* Budapestre küldeni megtekintésre, és az itt megállapított árban előre megnyugszik.; Csáky – Dukának, 1889. ápr. 24.: Bachelier megküldte a képet, meg is vesszük. A londoni Graves cég becsülte fel, 5 fontra. Bachelier ezt alacsonynak találta, de elfogadta, Csáky 8 fontot ad. A levél hátán: Ez a Graves londoni becsüs le-

velében szólt bizonyos számú képvázlatokról, melyek árát egyenkint becsülte, ezeket is ajánlja megvételre.; Csáky – Dukának, 1889. V. 15.: A Bachelier által ajánlott 42 db képvázlatra a Nemzeti Múzeum ad majd véleményt. A levelezés itt megszakad. Még néhány műről tudunk, amely a család birtokában volt: Unokaöccse, Létay Gusztáv miniszteri tanácsos (Landau Lénárd leszármazottja) tulajdona volt Schoefft *Önarcképe*, (MNG) és egy másik családi arckép, (lappang), valamint sógora tulajdonában is volt egy Schoefft kép. MNG Adattár, 10.611.

[54] Shoefft Ágoston művei a Princess Bamba Collection gyűjteményében: *Ranjit Singh udvara, (lahorei udvar)* 1838, v.o. 192"x100"; *Ranjit Singh mahárádzsa Amritsarban*, v.o. 4'-8-1/2x3'-7"; *Maharani Jindan*, v.o 4'-3"x3'-9"; *Sher Singh mahárádzsa a tanácsban*, j.: „D1843", v.o. 4'-8"x3'-8-1/2; *Frederick Dalip Singh*, v.o. 4'-8"x3'-51/2", *Bahadur Shah császár, Delhi utolsó királya*, v.o. 5'-0"x3'-6"; *Bahadur Shah egyik fia*, v.o. 4'-0"x3'-3"; *Delhi látképe*, v.o. 3'-0"x2'6"; *Benáresz látképe folyóval*, v.o. 4'-6"x3'-6" Dr. KAHN, F. A.: The Princess Bamba Collection, (Antiquities of Sikh Period.) Departement of Archeology. Ministry of Education and Scientitie Research. Government of Pakistan, 1961.

[55] Ezúton szeretném megköszönni Bernard Le Calloc'hnak, Gaboda Péternek, Rajnai Miklósnak, Bellák Gábornak, Bethlenfalvy Gézának és Wojtilla Gyulának munkámhoz nyújtott értékes segítségét.

T. Nyiri Mária

ENIS BEHIÇ KORYÜREK ÉS MAGYAR FIA, KORYÜREK PÉTER

Enis Behiç Koryürek a magyarul megjelent *Világirodalmi Lexikon* (1–18, Budapest 1984–1995, Akadémiai Kiadó) címszói között nem szerepel. Hogy miért, erre a kérdésre a török irodalmat a lexikonban bemutató *Tasnádi Edit* nem tudott konkrét választ adni. Ezért a *Behçet Necatigil* szerkesztette Edebiyatımızda Isimler Sözlüğü (Istambul, 1989, Varlik – Irodalmi nevek szótára) szócikkét vettem alapul.

AZ APA

„Enis Behiç Koryürek (Isztambul 1891–Ankara 1949) költő felsőfokú tanulmányait 1910–1913 között a *Mülkiyé*ben (Politikai Tudományok Kara) végezte, s a külügyminisztériumban kezdte pályafutását. 1915-ben Bukarestben, 1916–1922 között Budapesten a török főkonzulátus irodavezetője volt, később konzul.

Visszatérve Törökországba, az igazságügyi, a gazdasági, majd a munkaügyi minisztériumban dolgozott magas beosztásokban. Ankara-Cebeci temetőjében van a sírhelye.

A balkáni háborúk éveiben kezdtek megjelenni versei. A *Servet-i Fünun* irodalmi társaság lapjában, a *Şehbal*-ban láttak napvilágot első költeményei (1912–1914), később a nyelvtisztító *Ziya Gökalp* vezette nemzeti irodalmi stílus, a *„hedzse vezni"* követője lett – az *„aruz vezni"*-t, az időmértékes verselést odahagyva. Enis Behiç a hedzse-költők leghíresebbike lett Törökországban nemzeti érzelmű epikus költészetével. 1946 után, második kötetében több misztikus verse jelent meg.

Kötetei: *Miras* (Örökség), Isztambul 1917.

Vâridat-i Süleyman (Szulejmánról), Isztambul 1949.

Miras ve Güneşin Ölümü (Örökség és a Nap halála), Ankara, 1951."

Ám Enis Behiç Koryürekről ennél jóval többet érdemes tudnunk...

Enis Behiç Koryürek a huszadik században költőként került bele a diplomácia-történetbe. Magyarországon elsősorban mint a művészeteket kedvelő és művelő, széles látókörű diplomata volt ismert.

Apja katonaorvos volt. Iskoláit magántanulóként kezdte, középiskoláit *Thesszalonikiben* (Selanik), *Szkopjében* (Üsküp) és Isztambulban folytatta. 1910–1913-ban a gazdasági akadémián tanult, ott szerzett diplomát. 1915-ben *Bukarestbe* küldték, diplomáciai feladattal. A fiatal, művelt, verselő diplomata 1916-ban, még az első világháború alatt a budapesti török konzulátus vezetésére kapott megbízást. Az Oszmán Birodalom nagykövetsége Bécsben volt.

Hat évig – ami a diplomáciai szolgálatban nem kis idő – élt és dolgozott Magyarországon. Kortársai és barátai kivétel nélkül úgy emlékeztek rá, hogy minden helyzetben és körülmények között versek írására inspirálták a látottak, megéltek. Számunkra, magyarok számára azonban Enis Behiç Koryürek olyan diplomata volt, aki sokat tett a magyar–török kapcsolatok ápolásáért, fejlesztéséért.

A balkáni háborúban Törökország vereséget szenvedett. A Szerbia–Bulgária–Görögország–Montenegró szövetség csapást mért az Oszmán Birodalomra, mely a londoni békében elvesztette európai területeit (1913. május), s megalakult az önálló Albánia. Később az új területeket követelő Bulgária szenvedett vereséget volt szövetségeseitől és a megerősödött Oszmán Birodalomtól. Ebben a győzelem-vereség hangulatban minden hazafias téma szinte kézenfekvő volt.

Mint fiatal költő, Koryürek első sikerét időmértékes verseléssel aratta. Berobbanni a költészetbe csak azoknak sikerülhetett, akik jól ismerték az akkori oszmán-török nyelvet, amelyet főleg az értelmiségiek használtak. Szerették archaikus szavait, régmúlt dicső korok emlékének, az új oszmán-török irodalom megalapítójának, *Namık Kemal*nak (1840–1888) lelkét vélték felfedezni költészetében. Ő mint jó hazafi és új típusú értelmiségi, ehhez a régi-új stílushoz is vonzódott, ebben a stílusban is otthonosan mozgott.

Versei szájról szájra szálltak. Pályakezdő költőként korának legszebb kiállítású folyóiratában, a *Şehbal*ban jelentette meg azt a versét, mellyel egy csapásra ismertté lett (*Vatan Mersiyesi/Hazasirató*). A fiatal, anyagilag rendezett körülmények között élő, sokoldalúan iskolázott, franciául kitűnően tudó, magas rangú hivatalnok meggyőző előadást tartott az isztambuli nyelvjárás konferenciáján is.

Gondolatai, emberi magatartása számos barátot toborzott számára, vidám, élcelődő maradt a komoly témák vitáiban is. Túláradó önbizalma azonban nem nyerte el mindenki tetszését, akikkel a hivatali ügyekben vagy irodalmi körökben kapcsolatba került.

Kartársai, barátai azokra a verseire emlékeznek legszívesebben, amelyekben Koryürek ifjúkori emlékeit foglalja össze. A parkról írt, ahol sétáltak, ahol hallották a

fátylaikba burkolt lányok gyöngyöző kacagását, mikor nevüket sziszegték a fátyol alól, és amikor az életben minden versnek tűnt... Enis Behiç ugyanakkor kitűnően hegedült, nagy ismerője volt a zeneirodalomnak is. Nála a költészet és a muzsika összeforrott.

1916-ban, 25 évesen került Budapestre, az Osztrák–Magyar Monarchia második városába. A Magyarországon töltött hat év eseményekben gazdag korszaka volt életének. Még tartott az első világháború, vesztett csaták sora követte egymást, düledezőben voltak a monarchiák. Viharos évei voltak ezek a magyar és nem kevésbé a török történelemnek is.

Enis Behiç alapjában véve hősi lélek volt, gyakran megihlette hazája régi dicsősége. Ennek nyomai fellelhetők az Akdeniz Rüzgârı (*A Földközi-tenger szele)*, a Gemiciler (Tengerészek), a Venedikli Korsan Kızı (*A velencei kalóz lánya)* című verseiben. Kedvenc költeményeit Miras (*Örökség*) címmel gyűjtötte kötetbe. Verseléséhez új formákat, új rímeket keresett. Kísérletezett: ugyanazon versében különböző mértékeket alkalmazott, kereste az elbeszélés lehetőségét túlszárnyaló utakat, megoldásokat.

Költészetében több szakasz is nyomon követhető. Első művei a Balkán-háború idején jelentek meg, akkor vált ismertté neve a hazafias, nemzeti témákat megénekelő versei által. Később, a háború vége felé felhagyott az időmértékes verseléssel, és áttért a szótagszámos verselésre. Hírnevét a nemzeti érzést kifejező költeményeivel alapozta meg. A török irodalomtörténészek az öt legjobb, szótagszámmal író költők között tartják számon.

Sokoldalú kísérletező volt. Archaikus nyelven is kitűnően alkalmazta az időmértéket, s élete vége felé vallásos misztikába hajolt költészete. A lélekvándorlás gondolatával foglalkozott, a túlvilággal, a halottak lelkének megidézésével, hipnózissal.

Egy villanásnyit idéztünk Enis Behiç Koryürek, a költő életéből. Lássunk most néhányat a diplomata pályafutásából! Budapesten 1916-tól 1922-ig volt a török konzulátus irodavezetője. Ott ismerkedett meg *Gabrielle Guillemet* francia tanárnővel. Ismeretségükből házasság lett, 1919-ben esküdtek hűséget a bécsi török követségen. Néhány év után, 1922-ben Koryüreket hazarendelték. Otthon hamarosan pályafutása csúcsára érkezett, a munkaügyi minisztérium tanácsosa, majd 1943–44-ben miniszter lett.

Később a török demokrata párt alapító tagjai sorában találjuk, ám a politikai életben elkerülte a siker. Zonguldakban mint képviselőjelölt megbukott. A sikeres költő nem tudta elviselni kudarcát, a vereségbe valósággal belebetegedett.

A török társadalom szigorú hagyományai miatt házassága zátonyra futott magyarországi francia feleségével. A szép, művelt, világjárt ifjú hölgy nem tudta elfogadni a merev szabályokat, nem tudott megalkudni helyzetével, az elzárt élettel. Visszatért Magyarországra, miután Isztambulban a francia követségen kimondták a válást. Fiuk, *Hasan Koryürek* 1921. április 16-án született Budapesten. Apa és fia mindössze egyszer találkozott Budapesten, a Gellért Szállóban.

*

Enis Behiç Koryürek budapesti éveire vonatkozóan *Dr. Fethi Tevetoğlu* Enis Behiç Koryürek Hayâti ve Eserleri (Enis Behiç Koryürek élete és művei), Ankarában, 1985-ben megjelent munkája volt a forrásom.

„Aztán teltek-múltak az évek és Enis Behiçet elvesztettük. Külföldre szólította őt a kötelesség. Budapestre, a konzulátuson alkonzullá nevezték ki. Az új állomáshelyén új témák ihlették meg.

Ám Enis legszebb versei nem a fantázia szülte versek. Hős lelkületű volt, ami az *Akdeniz Rüzgârı, Gemiciler,*

Venedikli Korsan Kızı, Uğursuz Baskın című versekben öltött testet (*Földközi-tengeri szél, Tengerészek, A velencei kalóz lánya, Szerencsétlen roham.)*

Enis Behiç Koryürek a 20. század kiváló költőinek egyike volt. 1927-ben megjelent Miras (Örökség) című versgyűjteményében szerepel *Petőfi Sándor* magyar költő Feleségem és kardom *(Sevgilim ve Kılıcım)* című verse, viszonzásképpen a *Turan Kızları (Turán lányai)* és a *Tuna Kiyisinda (A Duna partján)* című saját költeményeiért, melyeket *Vikár Béla*, a Magyar Tudományos Akadémia tagja ültetett át magyarra."

PESTEN EGYÜTT AHMED HIKMETTEL

Enis Behiç 1915 szeptemberében a bukaresti konzulátus fiatal titkára volt, majd 1916 júniusában a budapesti főkonzulátusra nevezték ki alkonzulnak. Pesten szeretettel fogadta őt a nagy török hazafi, *Ahmed Hikmet Müftüoğlu* főkonzul, aki ismert költő volt. Ebben a régi városban találkozott össze a Mester és a Tanítvány. A követségi épületnek egy szűk helyisége szolgált irodának, kancelláriának. A konzulátus titkárai, *Nâdir Bey (Nándor)* és *Cevad Bey*, igencsak kövérek és pocakosak voltak, állandóan a hivatali helyiségek szűkösségéről panaszkodtak. Ám az újonnan érkező fiatalember éppúgy, mint Ahmed Hikmet Bey, ismert költő és karcsú volt ... Továbbá éppen úgy, mint a főkonzul úr, az elegáns ruhák kedvelője, és a szép hegedűmuzsika lelkes művelője. Így természetesen nagy szeretettel fogadták, sőt, szeretetreméltóságával mindenkit elbűvölt. Mindenekelőtt Ahmed Hikmet Bey ölelte keblére az ifjút. Magánéletében szerette az asztalánál tudni, de hivatalában is elválaszthatatlanok voltak.

A fiatal, jóvágású és csapodár költő Ahmed Hikmet Bey személyében apai jó barátra és oltalmazójára talált. A *Miras* című verskötetébe foglalt szerelmes versei valós élmé-

nyekből fakadtak. A hónap harmadik napján már elfogyott illetménye, hiszen az elegáns és drága ruhák, a hódító magyar szépségeknek küldött virágok és ajándékok gyorsan felemésztették fizetését. S bizony mesterétől, Ahmed Hikmet Beytől előleget és kölcsönt kezdett felvenni. Napokig halogatott levelezési munkáját pedig a postára adandó napon rohammunkában fejezte be.

Enis Behiç Koryürek pesti élete mind irodalmi, mind diplomáciai, majd politikai karrierjét illetően is nagyon termékeny, eredményes volt. A török–magyar kulturális és művészeti kapcsolatok fejlesztésében, a *Gülbaba Türbe* magyarországi török iszlám szent hellyé és múzeummá élesztésében vitathatatlan érdemei voltak.

S amiként Enis Behiç török verseit a legtehetségesebb magyar költők fordították le, úgy ő maga is fordított szép magyar verseket törökre, hiszen igencsak jól elsajátította a magyar nyelvet, s különös kedvét lelte a török vonatkozású magyar versek tolmácsolásában.

Az 1916. december 25-én Budapesten írott *Tuna Kıyısında (A Duna partján)* és a *Macar Kızları (Magyar lányok)* című verseket *Vikár Béla* költő, az MTA tagja szép rímes versbe ültette át. Enis Behiç pedig a híres magyar költő, *Petőfi Sándor* (1823–1849) *Feleségem és kardom, Tavasz és tél* című verseit fordította törökre, majd *Dalmady Győző* 1877-ben kelt, az oroszok ellen Sipka erdeit védő török hősökről írott *Török katonák* című költeményét tolmácsolta törökül.

AHOGY MÜFIDE KORYÜREK, A MÁSODIK FELESÉG MESÉLTE

– Enis Behiç teljes szívével szerette népét és hazáját. Olyannyira rabja volt ennek az érzésnek, hogy még feleségét is képes volt azonnal elhagyni, mikor a haza és a nép – úgy vélte – közéjük állt.

– Engedje meg – mivel ön hozta szóba –, hogy megkérdezzem: első feleségétől, Gabitól, majd fiától, Hasan Argontól azért vált el, mert Anatóliába hívta a haza?

– Igen. Gabi, Enis első felesége francia tanárnő volt. Tőle született Hasan nevű fia. 1916-ban Enis Budapesten, a főkonzulátuson dolgozott. Pesten ismerkedett meg *Ahmed Hikmet (Müftüoğlu)*val, aki a háború éveiben Anatóliában élt. Enis is ugyanazon határozattal Anatóliába rendeltetett. Enis a határozat értelmét és saját aggodalmait egyenesen a magyar miniszterelnöknek magyarázta el. A miniszterelnök nagyon elegáns gesztussal hat tiszta vérű paripát ajándékozott Enisnek. Mikor Enis a magyar miniszterelnökségről távozott, a kapu előtt várakoztak a lovat venni szándékozók. Megadták azt az árat, amit Enis kért. Nos, Enis azzal a hat arannyal ment Anatóliába, s foglalta el posztját a nemzeti kormányban. Gabi nem akart Enisszel menni. Ő Pesten kívánt maradni, és nyugalomban élni. Enisnek nem volt mit tennie, Gabit és fiát, Hasant odahagyta. Így történt. Velem válásuk után kötött házasságot. Hasan egy magyar nemes kisasszonnyal kötött házasságot. Ha jól tudom, most Pesten, a francia követségen dolgozik.

– S mi van Enis Behiç Gabihoz írott verseivel?

– Nem tudom, hogy írt-e Gabihoz verseket. S ha igen, miért nem vette be azokat versgyűjtemény-könyvébe. Mert hogy nem miattam hagyhatta ki, az biztos. Gabi viselkedése nagyon megviselte Enist. Minden madár egyensúlyozva kell, hogy repüljön. Minden szövetet saját színű folttal kell foltozni – mondotta. Nos, Gabinak a lelki szövete nem volt olyan erős, szép, lágy és színes, mint Enisé, és nem törökös, nem Törökországnak megfelelő volt a mintája, a rajza. Emiatt váltak el.

A FIÚ

Enis Behiç Koryürek egyetlen, Budapesten született és meghalt fiának, *Hasan Argonnak* az élete Magyarország történetének a tükre. Kelet-Közép-Európa bármelyik országában jutott hasonló sorsra (vagy még ilyenebbre) számos művész, író-költő, újságíró, színházi szakember. Ugyanakkor érdekes példája a vegyes házasságból született, különböző vallású, anya-apa nyelvű, más kultúrájú, gyökerű értelmiségi sorsnak. Hasszán úrfi anyanyelve francia volt, ám Kisvárdán, Északkelet-Magyarországon nőtt fel a politikai szélviharok közepette, az alsóbb néposztályok gyermekei között, akikkel minden mássága ellenére remekül megvolt. A nem „szülőföldjén" felnövő gyermek nem tudta kivonni magát a korabeli politikai áramlatok szellemi kisugárzása alól.

Hasan Argon (Rogerius) Koryürek – Koryürek Péter – Komoly Péter író, újságíró, fordító, tolmács, kulturális szervező életpályájára, sorsára vonatkozó forrást jóformán nem találtam. Az a kor, melyben ő élt, a magyar történelem egyik vérzivataros korszaka volt (a sok közül). Békétlen idők jártak akkor (is) mifelénk, a Kárpát-medencében, a szellemi atmoszféra nem kedvezett az íróknak, költőknek, szabad szellemű művészpalántáknak.

Kérem Önöket, a jegyzetekben mindenképpen nézzék meg az 1956-os magyar forradalomra vonatkozó sorokat, mert jóval többet meg fognak érteni ezeknek az éveknek a történéseiből, s így abból, hogy milyen nehézségek akadályozták ezt az egyébként nagy tehetségű fiatalembert képességei kibontakoztatásában.

Forrásom csupán egy, a forradalom 40. évfordulója alkalmából megjelent emlékező írás, és *Koryürek Péterné*, a feleség szaggatott, indulatoktól sem mentes emlékezése imádott, tisztelt, máig fájóan hiányzó férjére, és problémáktól nem mentes, felejthetetlen együtt töltött életükre.

Az emlékezés is a korabeli magyar történelem lenyomata.

Ha Koryürek Péterre – Komoly Péterre vonatkozó adatokra hivatalos forrásokban nem is találtam – bár idős újságírók emlékeznek a jóképű, vidám, mindig munkálkodó férfira –, ***Koryürek Vera,*** a lánya önzetlen segítségemre volt. Rendelkezésemre bocsátotta édesapja szűkszavú iratait, így ezekből többé-kevésbé mégiscsak nyomon követhetjük Koryürek Péter életének, pályafutásának állomásait.

AHOGY KÖRYÜREK PÉTERNÉ EMLÉKEZIK

1989. november 19-én, budapesti lakásán, gyermekei társaságában beszélgettünk.

– 1919-ig volt Enis Koryürek Magyarországon a török követség konzulátusának vezetője. Anyósom, Gabriella magyarországi francia állampolgár volt. 1919-ben házasodtak össze a bécsi török konzulátuson.

Gabriella három hónapos terhes volt, amikor elváltak. Törökországból visszajött Budapestre, itt szülte meg a fiát 1923. április 16-án. Az asszony nem tudta elviselni a korabeli modernnek mondott törökországi társasági viszonyokat. Ő valóban a legjobb közép-európai társaságokban mozgott, szűk volt neki Ankara. Panaszolta, hogy az ankarai társasági élet úgy zajlott, hogy külön a férfiak és külön a nők társalogtak. Ugyanakkor férje húga, sógornője lehetett férfiakkal egy társaságban, de anyósa nem engedte, hogy fiatal, szép, érdekes európai menye elvegyüljön a török férfiakkal, fia kollégáival.

Anyósával olyannyira összerúgta a port, hogy pakolt, s eljött. Irány vissza, Magyarország! Előtte még elrohant a francia követségre, elintézni a válást. Ő magyarországi francia állampolgár volt. Aláírta a nyilatkozatot, hogy

a gyermeket hatéves korában az apa gondjaira bízza, merthogy a török törvények szerint az így dukál. Hatéves korig a gyereket a mama neveli, utána a papa jogosult a fiúgyerekre. De sem az anyósom, sem pedig a konzul egyáltalán nem akart lemondani a gyermekről.

Aztán történt, ami történni szokott. A gyermek nőtt, hatéves lett, eljött az ideje, hogy találkozzon a papával. *Hasan Koryürek* hatéves korában Budapesten, a Gellért Szállóban találkozott az apjával. A gyermek akkor látta először és utoljára török édesapát. A kis Hasan csak később tudta meg, hogy édesapja állandóan érdeklődött iránta, üzeneteket küldött, de a gyermekhez nem mindig értek el az üzenetek. Gabriella asszony is tartani akarta a volt férjjel, gyermeke apjával a kapcsolatot, de az anyósa nem volt hajlandó semmiféle kompromisszumra. A mama azt gondolta: az lenne a legjobb, ha a kisfiúnak két hazája lenne, Magyarország és Törökország is. Felváltva nevelkedhetne a gyerek mindkét országban, hiszen szülei e két országban élnek.

Amikor Hasan hatéves lett, és nem kellett a török családnak olyan feltételekkel, amelyeket a mama kikötött, az asszony a gyermekét lányruhában kiszöktette Franciaországba. Az anyai nagyapa mellett nevelődött a kisfiú Franciaországban tízéves koráig. A gyermek anyanyelve természetesen a francia lett. Törökül akkor kezdett el tanulni, amikor egyetemre járt, de az szerinte nem volt valami komoly tanulás. Pedig nyelvtehetség volt, hihetetlen gyorsan tanulta meg azt, ami érdekelte. Sose tanult, pl. komolyabban spanyolul, de abból is sokat fordított.

Aztán édesanyjával, Gabriella asszonnyal visszatértek Magyarországra. A háborút itt élték meg Kisvárdán az édesanyával. Anyósom francianyelv-tanár volt, a kisvárosban, házakhoz járt tanítani. Később az édesapa küldözgetett nekik pénzt. Amikor mi 1943-ban megismerkedtünk, akkor kapott utoljára pénzküldeményt Törökor-

ságból, apjától. A férjem apja után török állampolgár volt. Behívták katonának, de ő nem ment el Magyarországról. 1951-ben kapta meg a magyar állampolgárságot; addig nem is kérte, de ekkor kényszerítették, hogy honosítsa állampolgárságát.

Szóval ott tartottunk, hogy a kisfiú járt a Kisvárdai Gimnáziumba, növekedett, tanult szorgalmasan, édesanyja tanította anyanyelvét. Remek bizonyítványa volt. Beiratkozott Budapesten a közgazdasági egyetemre, de baloldali magatartása miatt kitiltották Magyarország összes egyeteméről. Diáktüntetéseken vett részt, illetve azokat szervezte. A férjem valóban baloldali volt. Amikor Kisvárda felszabadult, ő lett a város párttitkára, majd járási párttitkár, a földosztó bizottság elnöke.

A politikában nyakig benne volt. Csodálatos, lobogó évek voltak azok. De 56-ban befejezte a politizálást. Előbb a művelődésügyi minisztériumban volt a művészeti osztály vezetője. A közgyűléseken mindig felszólalt, állandóan úgy ment el hazulról, hogy „ha nem jönnék haza, ha nem térnék vissza"...

Mi a háború előtt, a szárszói konferencián ismerkedtünk meg. Egy fényképen együtt láthatók *Hegedüssel*, aki *Rákosi* minisztere lett később. Ő egy csodálatos koponya volt, a férjem teljesen odavolt, amikor miniszterelnök lett. Hasan balkézről szintén NÉKOSZ-os volt, mert török állampolgár nem lehetett hivatalosan az. Aztán a Magyar Élet Könyvkiadóvállalat szervezőtitkára lett 1943–44-ben, ekkor bejárta egész Erdélyt.

– *Az nem volt probléma, hogy Hasan Koryürek a neve?*

– Nem. Érdekes módon az volt a probléma, hogy az édesanyja francia állampolgár. Győzködték állandóan, hogy vegye fel a magyar állampolgárságot. Férjem pedig Péter lett. Senki sem tudta, hogy édesapja Törökországban miniszter. Csak a francia mama volt szálka min-

denki szemében. Koryürek Péter sokat dolgozott a könyvkiadónak, Darvas Józseftől kezdve Veres Péterig mindenkivel dolgozott, Később a Szabad Föld rovatvezetője lett, a főszerkesztő Nagy Imre, s ott dolgozott még Urbán Ernő, meg Dobozi Imre. Őket én is személyesen ismertem a férjemen keresztül. Aztán Fehér Lajos lett a főszerkesztő, Hasan meg velük dolgozott.

Majd minden cikket ő írt az Igazságba. Ő ment be egyedül a laktanyába Maléterhez, ő csinált vele egyedül interjút. A Szabad Föld rovatvezetőjeként elküldték a Rádióhoz, majd a Falurádió vezetője lett. 1947–49-ben ott dolgozott. A DIVSZ-ben is tevékenykedett mint újságíró, onnan ment a művelődésügyi minisztériumba. A minisztériumban távollétében választották meg a forradalmi bizottság elnökének.

Ettől kezdve a férjem soha többet nem helyezkedhetett el vezető állásba. Forradalmi tevékenysége országszerte ismeretes volt. Én meg négy gyereket neveltem fel. A fehérneműgyárba mentem protekcióval, a párttikár felvett volna, de a személyzetis nem. Hasan 1978-ban öngyilkos lett, beszedett egy csomó gyógyszert. Mindig telefonáltak neki a lakásunkra, hogy már ácsolják a koporsót.

A férjemék csináltak egy röplapot, *„Élünk, még vagyunk"* felirattal. November 4-e után, amikor az oroszok már itt voltak. Egyik este elvitték, és nem tudtuk, hogy hova. Szaladgáltunk mindenfelé, mindenkit felhajtottam, de senki sem tudott semmit mondani. Aztán telefonált valaki nekem, nem mondta meg a nevét, azt mondta, hogy ismerjük egymást, kért egy találkozót. Jogász volt a minisztériumban az illető. Kért, ne mondjam senkinek, hogy tőle van az információ, de találkozott a férjemmel a Gyűjtőben. Megpróbál valamit csinálni.

Hasannak nagyon sok ellensége, irigye volt már ekkor. Ragyogó külsejű férfi, ragyogó eszű, művelt, okos, briliáns ember volt. Ezért aztán annyian szerették, mint

amennyien nem. Érdekes, hogy mind a négy gyerek rá hasonlít, a török vonások mindegyikben kiütköztek. Franciaországban járt iskolába, mire hazajött, már elfelejtette a magyart, ennek ellenére egy nyár alatt letette a négy osztályt, sikeres különbözeti vizsgát tett, mehetett azonnal a gimnáziumba. Sajnos sok írását, mielőtt meghalt, elégette.

1957-ben jöttek állandóan a lakásra, hogy lépjen be újra a pártba. 1956. december 8-án neki sikerült kijutnia Franciaországba. A minisztériuma még ennek előtte meghívták, egy együttest kellett kivinnie mint szervezőnek. Szervezett rengeteg turnét, és sikerült kijuttatnia az egész együttest. Ő is kiment velük. Aztán Vészi János jött oda a lakásunkra, azt hiszem, ő a Nagy Imre veje, Nagy Erzsébet második férje, itt laktak különben a 6. számban.

Vészi János ide jött a lakásunkra és azt mondta: Eörsi Pista azt üzeni, írjak a férjemnek, vagy telefonáljak ki Franciországba, hogy ne jöjjön haza, mert mindent rá fognak kenni, hogy ki tudjanak jönni a börtönből. Hát én megmondtam a férjemnek, hogy ne jöjjön haza, én fogom a négy gyereket, és kimegyünk. Azt mondta, szó sem lehet róla, ő nem gyilkos, és hazajön. Amikor megmondtam Vészinek, hogy hazajön a férjem, féltek.

Az nagy baj volt, hogy nem maradt kint, mert a következő évek tönkretették őt. A Corvinának dolgozott, franciára fordított. Köpeczi letelefonált, hogy ne adjanak neki munkát. Ő volt a kiadói főigazgatóság vezetője, később miniszter.

De térjünk vissza a gyerekekre! Négy gyermekünk lett, a fiunk Budán lakik, ott nincs gyermek. A legidősebb lány, Ágnes, nyomdai retusőr, szép szakma nagyon. Itt két unokám van, két fiú. Azért mondom, mert mindegyik gyermekem az apjára hasonlít, rám egyik sem. A második leány, Klára Svájcban él, háziasszony. Vera a bábszínházban dolgozik, ott is van unokám. Mi nagyon so-

kan voltunk testvérek. A férjem mindig sok-sok gyerekre vágyott, mert ő csak egyedüli gyermek volt. Azt mondta, egy szem gyereknek lenni borzasztó.

Anyósom nagyon szigorú asszony volt. A gyerekek az apjukkal hihetetlenül jó viszonyban voltak, velem kevésbé. Ha apjuk rájuk dörrent, annak volt foganatja. Én állandóan lótottam-futottam, keveset lehettem velük. A férjem sokszor volt hazakényszerítve, nem mehetett dolgozni, egész nap itthon volt. Fordított. Csak a Corvina foglalkoztatta, *Komoly Péterként.* Jöttek-mentek a telefonok Köpeczi és az illetékesek között, hogy dolgozhat, vagy hogy nem. Valaki azt mondta a férjem kitűnő fordítására, hogy nem ő csinálta, hanem az édesanyja! Az anyósom sohasem tanult meg igazán magyarul, olyan akcentussal beszélt, hogy csak!

Később alkalmanként dolgozott a Történettudományi Intézetnek, az Akadémiának. Angolul nem tudott beszélni, de jól fordított. Az ő anyanyelve, tetszik, nem tetszik, a francia volt. Nem a saját nevén jelent meg tőle sok minden, pl. Pécsett 20 éves korában. Írták is róla, hogy a magyar irodalom nagy reménysége. Nem tudták, hogy nem magyar. Olyan szabolcsi magyar kiejtése volt, hogy senki sem mondhatta róla, hogy nem magyar. De nagyon-nagyon jól tudott magyarul, a finom szabolcsi kiejtésével együtt.

Apósom Törökországban újra megnősült, elvett egy török hölgyet. Ott nem született gyermek. Nagy csapodár volt Enis Behiç Koryürek. Anyósom mesélte, hogy nem átallotta, figyeltette kedvesét detektívvel Bécsben is, Pesten is. Rendkívül szép, vonzó férfi volt, nem egészen török fajta, kaukázusi. Gabriella kisasszony bizony féltékeny volt török kedvesére. Pedig a kisasszony is ugyancsak szemrevaló teremtés volt.

Anyósom levelezett a sógornőjével, kölcsönösen kedvelték egymást, s érdekelte testvére egy szem fiacskájá-

nak sorsa. A második török asszony, Müfide Hanım azt akarta, hogy mindent Hasan-Péter örököljön, mert az meg nem szerette a sógornőjét, aki nagyon jól ment férjhez, egy admirálishoz. Ott is volt gyermek, és ott voltak unokák.

A török fényképek mellett itt vannak a magyarok is. Férjem ismeretségben volt Püski Sándorral, Veres Péterrel, Kardos Lászlóval, aztán Nagy Istvánnal, Erdei Ferenccel, Móricz Zsigmonddal, László Gyulával. Móricz Zsigmond pl. kérte a férjemet, hogy írjon többet, mert tetszenek az írásai; ezeket a leveleket László Gyulának adta, aki gyűjtötte az ilyesmit. Nem tudom, miért adta neki, de nagyon szerette.

Ahogy mondtam már, talán 1929-ben találkozott apa és fia. Enis Behiç ügyvédje útján kijelentette, hogy nem áll szándékában erőszakosan elvinni a fiúcskát, anyjától nem kívánja elszakítani akarata ellenére. Azt írta a papa Törökországból, ha a gyereket kiengedi, biztosítja a jövőjét. Elismerte, hogy az anyaság szent dolog, de azt hitte, ő olyan potentát, hogy biztos karriert tud biztosítani egyetlen fiacskájának.

A hatvanas években megjelent egy török orvos, aki Müfide asszony jó barátja is volt. A török egészségügyi minisztérium megbízásával jött Budapestre, röntgengépeket vettek tőlünk. Közben felkeresett bennünket, titokban hozott egy pár családi ékszert, s ajánlatot férjemnek, hogy családostul menjen ki Törökországba mint újságíró. Francia nyelvű szerkesztő lehetne – így szólt az ajánlat. A férjem azt mondta, hogy ő itt él, ő már európai ember, nem akar Ázsiában élni. Meg tartott attól is, hogy mint 'katonaszökevényt' letartóztatják. Volt már ilyen. O valóban európéer volt, minden vonatkozásban. A szó legjobb értelmében.

Visszatérve 56-hoz: azért nem lépett vissza a pártba, mert megmondta, hogy akik október 23-a után tépkedték

a párttagkönyveiket, azok voltak az elsők, akik aztán újból beléptek, ő pedig ezekkel együtt nem kíván párttag lenni ismét! Az én párttagsági könyvem még mindig megvan – mondta –, de én nem lépek be ebbe a pártba. A háború után Kisvárdáról úgy jött el, hogy földet osztott. Neki is akartak adni. Péterkém, fogadd el – mondták, de azt mondta az én férjem: minek? Én nem vagyok földműves.

Pedig tudta, mit jelent a földművesmunka. Fiatal korában járt kubikolni, ott szedte össze a népdalokat, a népmeséket. Kisvárdáról úgy jöttünk el, hogy ládaszámra voltak könyveink. Sajnos sok könyvünk eltűnt. Meg el is kellett adni sok mindent, amikor meg voltunk szorulva. Márpedig sokszor meg voltunk szorulva.

Mi a négy gyerekkel sohasem tudtunk elmenni nyaralni. Nem volt módunk. Amikor Hegedüs Andris miniszter volt (1953–1955), a férjem a művelődésügyi minisztériumban a művelődési osztály vezetője volt. Akkor nagyon sokat jártunk együtt színházba, mert neki ott kellett lennie mindenhol. Aztán egyszer a Madách Színházban egy előadás szünetében találkoztunk. Kérdi Hegedűs a férjemtől, miért nem találkozunk mi sohasem, egy emelet választ el csak bennünket? Ha nagyon akartak volna találkozni, nyélbe ütik.

Nagy Imre más volt. Egyszer az utcán találkoztak. Amikor kiengedték sétálni, de kísérték, a férjem odament hozzá, Nagy Imre azt mondta: menjen át a másik oldalra, mert figyelik! A férjem azt válaszolta, nem érdekli. Beszélgettek. De nyomában a detektívek. Itt laktak a közelünkben. Aztán a férjem nem dolgozhatott, ellenforradalmár volt, itt voltunk a négy gyerekkel. Nem volt SZTK-nk, nem volt semmink sem! A körzeti orvosunk mindig igazgató úrnak szólította a férjemet. Ő segített akkor, amikor senki orvoshoz nem mehettünk, mert nem járt. A kórházat ki kellett fizetnie, itthon gyógyszerelte a doktor úr.

Volt azért sok rendes ember a bajban. Nem csak komiszak, gáncsoskodók. Voltak a férjemnek feltétlen hívei is. Le tudott úgy fordítani két nap alatt 60 oldalt, hogy azonnal lehetett nyomni. Se lektor, se semmi nem kellett. Nyomdakész volt. Szóval 56 után bezárultak előtte az ajtók. Állást nem kaphatott, a nyelvtudásából élt. Franciára fordított *Kosztolányitól, Krúdytól.* Ezek Franciaországban megjelentek. Aztán sok magyar tudósnak, irodalmárnak ő írta meg franciául a beszédét. Azok meg azt mondták: én is ezt akartam megírni ... A férjem dolgozott Vas Zoltánnal is.

A fordításaiból éltünk. Már nem újságíróskodhatott. Aztán beléptünk egy téeszbe, egy melléküzemágba. Közben dolgozott a francia követségen is. A francia követnek az asztalára kellett tennie a fordításokat, meg tolmácsolt is neki, elkísérte a parlamentbe. Aztán kémkedésre akarták rávenni, és akkor rájuk csapta az ajtót. Többet nem ment be a követségre. De az érdekes az volt, hogy nem a franciák kérték meg erre az aljas munkára, az lett volna a logikus, hanem a magyarok akarták beszervezni.

Többször jött a lakásunkra Kristó Nagy István, a Magvető szerkesztője is. Az volt a férjem szerencséje, hogy a Corvinánál mindig volt olyan barátja, segítője, aki tudott neki munkát adni. Meg kellett egyszer pl. tanulnia az orvosi nyelvet is franciául, orvosi cikkeket fordított. A bábszínházban, Szilágyi igazgatónak is ő írta meg a beszédeit, meg Vujicsics Tihamérnak is. Vele nagy volt a barátság.

Kiváló barátja volt még Végh György; sokat segítettek egymásnak, amikor készült a török költészeti antológia. Nagyon sok török verset fordított akkor Végh Gyurka. Most, hogy mindent összevetek, a panaszaim mellett dicsekednivalóm is van. Feltétlen barátja volt Végh Györgyön kívül Korniss Dezső, a festőművész, a Vujicsics csa-

lád, nemcsak Tihamér, hanem Sztoján is, az egész Vujicsics család. Egészen rendkívüli család volt. Gulyás László zeneszerző, Ungváry Rudolf, Körtvélyes Géza, a Magyar Táncművészek Szövetségének elnöke, Keleti István, ő az amatőr színháznak volt a vezetője, a Pinceszínháznak és az Arany János Gyermekszínháznak is.

Itt állandóan írók, zenészek, festők, költők, művészemberek jöttek-mentek. Készülődések kiállításokra, bemutatókra. Azt pl. elfelejtettem elmondani, hogy amikor a minisztériumban dolgozott, kinevezték a Szegedi Nemzeti Színház igazgatójává. Ez akkor volt, amikor minden nyáron felhozták a színházakat szerepelni a Petőfi Sándor utcába. De a kinevezésből nem lett igazgatás, mert egy pillanat alatt összekaptak a városi párttitkárral.

Aztán arról volt szó, hogy Londonban nyitnak egy magyar kulturális intézményt, és a londoni központból irányítják majd a párizsi alközpontot, amelynek a férjem lett volna a vezetője. Készültünk, hogy megy az egész család, nyugtunk lesz, jó lesz, de közbejött a forradalom. Október 23-án majd megőrültem, lőttek, a férjem sehol. Ott volt a parlamentnél, látott mindent. De sokat mesélte azután a részleteket. Szedték a sebesülteket, hordták el őket. Később bejutott a laktanyába Maléterhez, csinált vele egy riportot. Amit aztán be is tiltottak, de mit ad Isten, tavaly azért már megjelenhetett a Sajtótükörben.

A háború után mindenki veterán kommunista lett. Ha annyian lettek volna, ide egy német be nem teheti a lábát. Most megint annyi az ellenálló hirtelen. Aztán szerettek rajta átnézni azok, akiket ismert fiatalon, akikről tudta, ki ki, ki honnan, s hogyan jött.

Egyszer Nâzim Hikmettel beszélt Berlinben, kiderült, hogy ő udvarolt az apja húgának, tehát a férjem nagynénjének. Az is gazdag családból származott. Nâzim Hikmetet is megtaposta a sors rendesen. Micsoda sors jutott a török hercegnek! Bujdosóként élte le életét Moszk-

vában, a törökök ősi ellenségénél. Egy orosz asszony oldalán lelt boldogságot. Az asszony imádta. Békében éltek, minden külső viszály ellenére. A belső, alkotó béke megadatott neki a halálig tartó száműzetésben.

Én a téeszből mentem nyugdíjba, csavarokat csináltam. A férjem is úgy halt meg, hogy az volt beírva az irataiba: forgácsoló. A gyerekek semmit soha nem érezhettek. Éhezniük nem kellett a legszűkösebb időkben sem. Én soha nem tudtam kiheverni férjem halálát. Egy ilyen szellemi társ elvesztését semmi sem pótolta.

A BARÁT

Hollós Róbert: Komoly Péter, az Igazság szerkesztője (Élet és Irodalom, 1996. október 18. 3. old.)

Nem Verecke híres útján jött, s fülébe még ősmagyar dal sem rivallhatott, hiszen bár magyar földön, de török apától és francia anyától született, 1923-ban. Jó 30 évvel később, 1956 októberében mégis így írt a forradalmi Igazság hasábjain: „ Kifulladva – még soha így embernek és magyarnak nem éreztem magamat –, úgy írom ezt a tudósítást." Hasszán Koryürekként anyakönyvezték, de Komoly Péterként, igaz magyar hazafinak ismerhettük meg. Neve évtizedek óta lappang, mint a szabadság a hó alatt. 1956 negyvenedik évfordulóján azonban végre elő kell hívni alakját, mielőtt a daguerrotypia végképp kifakul, mielőtt örök feledésbe hull férfias figurája.

Magyarországon nevelkedett hatéves koráig, amikor is édesanyja, török akciótól tartva, romantikus körülmények között, leányruhába öltöztetve őt, kiszöktette Franciaországba. Elemi iskoláit Chinonban végezte. 1930 után tértek vissza, s Kisvárdán találva életlehetőséget, ott telepedtek le. Gimnáziumba járt, és színjeles tanulónak bizonyult. Érettségi után Budapestre jött és beiratkozott az

egyetem közgazdaságtudományi karára, de egy év elteltével baloldali magatartása miatt az egyetemi tanulmányoktól eltanácsolták.

1943 augusztusában azonban Dunavecsén találjuk, a Győrffy-kollégium felvételi táborában. A vizsgát sikeresen megállta, de kérve, hogy kollégiumi tagságát tartsák fenn, egyelőre kívül maradt. Ez a tábor egyébként az emlékezetes '43-as szárszói konferencia előkészítésének is tekinthető, s megjelent és téziseit is előadta Erdei Ferenc, Veres Péter, Nagy István, Darvas József. Komoly Péter mint a népi írók olvasója, sőt, Püski Sándor jóvoltából terjesztője is, vonzódott Veres Péterhez, s ez is közrejátszott abban, hogy a szárszói konferencia résztvevői között ott találjuk, mégpedig a háborúból való kiugrás híveinek táborában. Ezen a konferencián ismerkedett meg későbbi feleségével is.

Ebben az időben írt Darvas egy cikket a magyarság asszimilációs erejéről, s bevallva, bevallatlanul ő volt a modellje, aki azonban tiltakozott e beállítás ellen, mondván, hogy ő itt született, itt él, ő magyar, neki nem kellett asszimilálódnia.

Török állampolgár lévén a magyar hadseregben nem szolgált, de a török behívóleveleket is ad acta tette.

1945-ben Kisvárdán a helyi Szabad Népet szerkesztette, s városi, majd járási párttitkár lett. Földosztóként is működött, mígnem 1946-ban Urbán Ernő biztatására felköltöztek Budapestre, ahol a Szabad Föld munkatársaként folytatta újságírói pályáját. 1950-ben felvette a magyar állampolgárságot. Utóbb a rádióban dolgozott, majd a Szabad Nép és a Dolgozók Ifjúsági Világszövetsége volt pályafutásának további állomása, s végül a Népművelési Minisztérium népművelési főosztályán a művészeti osztály vezetője lett. 1956 augusztusában franciaországi kiküldetése során – ma úgy ítélnénk meg, hogy bölcs előrelátással – turnékat kötött le népi együttesek számára.

Politikai orientációjában Nagy Imre feltétlen hívének vallotta magát. Nemegyszer járt nála a lakásán, részt vehetett sokadmagával Nagyék amolyan házi disznótorán, s ha Nagy Imre, ha kísérettel is, de kijöhetett a városba s Péter meglátogatta őt, odament hozzá, köszöntötte annak ellenére, hogy a forradalom leendő miniszterelnöke figyelmeztette ennek veszélyeire.

Így hát 1956 októberében hamar ott találjuk az Igazság szerkesztőségében, Obersovszky Gyula kifejezésével élve az ő első helyetteseként. Cikkei, riportjai, mint például a Kilián-laktanyai, vagy a Maléter-interjú a forradalmi tudat elmélyítését szolgálták. De az október 30-i 3. lapszámban az akkori új kormányról írva ma is megszívlelhető mondat kerül ki tolla alól: „A közigazgatási vízfej mielőbbi lecsapolásában járjon hát elöl jó példával maga az új nemzeti kormány." Az akkori lázas napok egyikén azzal a kétséggel indult a miniszterelnökségi sajtótájékoztatóra, hogy „Most dől el, lesz-e háború, vagy sem". S ott találkozott többek között Thomas Scheiberrel, aki érdemesnek tartotta másnap felkeresni őt a szerkesztőségben, mint olyan politikus-újságírót, aki pontosan ítéli meg a nemzetközi helyzetet. Említésre méltó még, hogy november 3-i szerkesztőségi értekezletükön úgy döntöttek: a korábban a felelős szerkesztői posztot betöltő Obersovszky főszerkesztő legyen, s helyére, a felelős szerkesztő posztjára Komoly kerüljön. Ennek realizálására azonban sok lehetőség már nem adatott.

November 4-e után a baráti Vujicsics család bújtatta, s még mielőtt az ellenforradalom úgy istenigazában lábra kapott volna, decemberben az általa korábban lekötött franciaországi turnéra indult a Kommunista Ifjúsági Szövetség Művészegyüttesével. Ezzel elkerülhette az első letartóztatási hullámot, s bár üzentek néki többször is, hogy ne jöjjön haza, mentse magát, s esetleg bizonyos dolgokat magára vállalva, másokat is, a turné befejezté-

vel hazatért. Így már a márciusi letartóztatási hullámot nem kerülhette el. A Gyűjtőfogházból, egy korábbi fertőzésére hivatkozva, Kovács Ferenc orvosprofesszornak sikerült kimentenie, s a budakeszi szanatóriumba bejuttatnia. Bár a hatóságok itt is érdeklődtek utána, több hónapi kezelés után hazatérve, némely fenyegetődzésektől eltekintve, további zaklatásnak nem volt kitéve.

Magát és családját kellett eltartania, négy gyermekét, édesanyját. Feleségét még a Fehérneműgyárba sem vették fel segédmunkásnak, férje okán. Sokan támogatták azonban, például *Kodály Zoltán*, aki postai úton 800 forintot küldött neki, azután francialeckéket is adott, s ahogy enyhült a helyzet, a Corvina Kiadóban *Justus Pál* foglalkoztatta: franciára fordított magyar írókat, bár felsőbb helyről telefonáltak, hogy nem szabad foglalkoztatni őt. *Cserépfalvi* és *Justus* azonban közösen kijelentették, hogy Komoly Péter a Corvina kiadó számára nélkülözhetetlen. Sokak számára fordított, sőt, írt franciául beszédeket, felszólalásokat egyetemi intézetek, tanszékek számára is, s a francia nagykövetségnek is dolgozott sajtóreferensként. Az újságírást is megtalálta, a Táncszövetség lapját csinálta évekig.

Azután megkeresték Törökországból is. Nagybátyja egy török politikai fordulat után flottafőparancsnok lett, s egy megbízottja útján fölkereste őt azzal, hogy települjön át családostul Törökországba. Főszerkesztői állást kínált neki egy ottani francia nyelvű lapnál, s ő, bár szívesen ellátogatott volna Törökországba, török nyelvkönyvet is szerzett, tanult, az áttelepülés gondolatát visszautasította. Magyarnak vallotta magát.

Még Franciországba egyszer ellátogatott, de 1978-ban, fiatalon, 55 évesen elhunyt. Szűk családi körben temették el, az utólag kiadott gyászjelentésben Kosztolányi sorai voltak olvashatók:

„Keresheted őt, nem leled, hiába,
se itt, se Fokföldön, se Ázsiába."

Özvegye a posztumusz 1956-os emlékérmet még megkapta, de a többi néma csend. Az '56-os Intézet oral-historyjában előfordul a neve, de nyomtatva 40 éve aligha nem most először.

Szeretetreméltó ember volt. Jó tulajdonságai feledtették néha feltörő hirtelen haragját. Humora emberléptékű, s erre említsünk példát is: asszonybeosztottjai, mint mindenütt a világon, recepteket csereberéltek, s egy ilyent meglátva, főnöki tollal ráírta: Azonnal végrehajtandó. Munkatársai kedvelték, ellensége korábban nemigen akadt. Távoztával űr maradt utána, személyében is, 1956-os tettei feledtén is. Megérdemli, hogy a forradalom 40. évfordulóján érte is gyújtsunk egy szál gyertyát.

KORYÜREK PÉTER ÉLETE, MUNKÁSSÁGA TŐMONDATOKBAN

A Koryürek család archívumában találtak szerint

Lakhelyei

1923–1929 Kisvárda
1929–1933 Chinon, Franciaország
1933–1941 Kisvárda
1941. október–1942. február Budapest
1942. február–1946. szeptember Kisvárda
1946. szeptember–1978. április Budapest

Iskolái

1929–1933, négy elemi; Chinon (Franciaország), Kisvárda
1934–1941, gimnázium; kisvárdai magyar királyi állami Bessenyei György Reálgimnázium

1941–1942, egyetem; budapesti magyar királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, közigazgatási osztály

Munkahelyei

1943–1944 Magyar Élet Könyvkiadó
1945 Szabad Nép, Kisvárdai Újság szerkesztője
1946–1948 Szabad Föld – rovatvezető
1948–1949 Magyar Rádió, a Falurádió című műsor szerkesztője
1949 tavaszától 1950 tavaszáig állástalan, kényszerűségből kőműves
1950–1951 Szikra Lapkiadó Vállalat, szervezési osztály – osztályvezető
1952–195 a Demokratikus Ifjúság Világszövetsége többnyelvű lapjának szerkesztője

1954–1956 Művelődésügyi Minisztérium művészeti osztály – osztályvezető
1956. október 23.–
november 4. Igazság; újságíró, majd felelős szerkesztő
1960–1965 Francia Nagykövetség – sajtóreferens és tolmács

Kiadók és intézmények, ahol szerződéses műfordítóként dolgozott 1958–1978

Gondolat Könyv-, Lapkiadó és Terjesztő Vállalat
Európa Könyvkiadó
Corvina Idegennyelvű Könyvkiadó Vállalat
Nagyvilág folyóirat
Magvető Könyvkiadó
Magyar Rádió és Televízió
Magyar Írók Szövetsége
Magyar Táncművészek Szövetsége

Külügyminisztérium
Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézet
MTA Történettudományi Intézet
Népművelési Intézet
Állami Bábszínház
Nemzetközi Zenei Versenyek és Fesztiválok Irodája
Színháztudományi Intézet

Megjelent saját művei
1944. augusztus – Mondd, mit érlel? Sorsunk
1945. július – A nyulak. Sorsunk
195? Egy esztergapad kalandos története. A hivatal packázásai c. kötetből

Újságcikkek
1945 - Szabad Nép, Kisvárda
1946–1948 – Szabad Föld
1956. október 23.–1956. november 4. – Igazság

Megjelent színműfordítások és átdolgozások
1955 Szigligeti Ede: A cigány, átdolgozás
1956 Maj Talveszt–Komoly Péter: Mocsári ördögök, átdolgozás, dalszövegek
1961 Louis Velle: Szenteltvíz és kokain. Fordítás.

Jelentősebb szépirodalmi fordítások
1950 Jacques Roumain: Fekete emberek (franciából), Révai Könyvkiadó; Bukarest, Kriterion Könyvkiadó: Az élet vize címmel
1963 Yaşar Kemal: Sovány Mehmed
1968 Miguel Angel Asturias: Az a félvér nőszemély (spanyolból)

Irodalom

Világirodalmi Lexikon 1–18. Főszerk.: Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984–1995.

Szepes Erika–Szerdahelyi István: Verstan. Budapest, 1981. Gondolat.

Tevetoğlu, Fethi: Enis Behiç Koryürek Hayâti ve Eserleri. Ankara, 1985. Kültür ve Turizm Bakanligi, 184 old.

Enis Behiç Koryürek'den Miras ve Güneş'in ölümü. Dr. Tevetoğlu'nun Enis Behiç'in hayati ve eserleri hakkındaki bir etüd ile. Ankara, 1951. Günes Matbaasi, LIV + 240 old., ill.

Necatigil, Behçet: Edebiyatımızda Isimler Sözlüğü. Istanbul, 1989. Varlik.

Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerk. Benedek Marcell. I–III. Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó.

Új Magyar Irodalomi Lexikon 1–3. Főszerk.: Péter László, Budapest, 1994. Akadémiai Kiadó.

Magyar Nagylexikon 1–11. Főszerk.: Élesztős László – Szerk. biz. elnöke Glatz Ferenc, Budapest, 1993–2000.

Magyar Életrajzi Lexikon 1–4. Főszerk.: Kenyeres Ágnes. Budapest, 1967–199 ?

Hollós Róbert: Komoly Péter, az Igazság szerkesztője. Élet és Irodalom, 1996. október 18. 3. old.

Vásáry István

CSELES MÁRTON MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI FELJEGYZÉSEI (1659–98)

Az immár harmadszor, Dunaszerdahelyen megrendezésre kerülő Nemzetközi Vámbéry Konferencián hagyománnyá vált, hogy az előadók olyan témakörökben készítenek előadásokat, melyek vagy közvetlenül kapcsolódnak Vámbéry Ármin személyéhez és életművéhez, vagy a Vámbéry által művelt tudományterületek valamelyikéhez. Az első esetben sok előadás és cikk gazdagította már a Vámbéry-filológiát, míg a második esetben a turkológia sok-sok témája került és kerül terítékre. Könnyű dolga van itt a kutatónak, hiszen Vámbéry Ármin, a 19. század e nagyszerű tudósa és utazója utánozhatatlanul sok területen alkotott maradandót, így a török filológia és történelem szinte minden területén, a magyar őstörténetben és a 19–20. századi Közép-Ázsia poltikai kérdéseinek feltárásában is. Ez alkalommal a magyar őstörténet kutatásának egy félig-meddig elfeledett alakját próbálom felidézni és a tudományos közvélemény figyelmébe vonni.

A magyar őstörténet historiográfiájának módszeres, monografikus feldolgozása még nem történt meg, jóllehet ez a magyar művelődéstörténet egy igen érdekes szeletét hozná napvilágra. Talán nem véletlen, hogy nem vállalkozott erre a feladatra még senki, hiszen igen össszetett feladatról van szó. Nem elég ugyanis a magyar történelem, különösen eszme- és művelődéstörténet kérdéseiben otthonosan mozogni – ezt sok kiváló magyar művelődéstörténész és irodalomtörténész megteszi –, hanem töviről hegyire ismerni kell a modern magyar őstörténeti elméletek és felfogások ágas-bogas kérdéseit is. Ezen túlmenően pedig sok új anyagot, nyomtatottat és kéziratosat egyaránt, kell feltárni és feldolgozni.

Jómagamat, mint oly sok turkológust Vámbéry óta, a magyar őstörténet kérdései iránti érdeklődés irányított a Kelet és a turkológia tanulmányozására, s fiatalabb koromban nem egy cikket szenteltem a magyar őstörténet historiográfiája kérdéseinek, különösen a magyar őshaza elméletek problémakörének.[1] E tanulmányaim során bukkantam a 17. század második felében élt, nagyrészt elfeledett jezsuita történész, Cseles Márton alakjára. Megállapítottam, hogy 1695-ben, több mint 450 évnyi csendes levéltári „lappangás" után ő volt az, aki feltárta a Julianus-út leírását tartalmazó híres Riccardus-jelentést a Vatikáni Levéltárban. Felfedezését nem publikálta, így az csak szűk jezsuita tudóskörökben vált ismertté, s 50 évvel később a piarista Desericzky Ince gyakorlatilag újra „felfedezte" és kiadta „De initiis ac majoribus Ungarorum" c. könyvében 1748-ban.[2] Nem véletlen, hogy minden munka Desericzkyt tartotta számon, mint a Riccardus-jelentés megtalálóját és kiadóját. Cseles Márton anyagainak átkutatása során bukkantam annak idején a budapesti Egyetemi Könyvtárban egy kiadatlan rövid őstörténeti értekezésére. Talán inkább őstörténeti feljegyzéseknek és kivonatoknak lehetni nevezni ezt a sze-

rény terjedelmű latin nyelvű irományt. Annak idején csak pár mondatban hivatkoztam a műre, mivel cikkem témája a Riccardus-jelentés és a Magna Hungaria és Jugria kérdések kutatástörténete volt, de ígéretet tettem, hogy az értekezést külön cikkben fogom kiadni és részletesen tárgyalni. Ígéret szép szó, ha megtartják úgy jó! Harminc egy éve tett ígéretemre a Vámbéry-konferenciák lankadatlan szervezője, tanítványom és barátom, Dobrovits Mihály figyelmeztetett, és kérése elől lehetetlen volt kitérnem. Így a kunok és tatárok, a mongol világbirodalomnak és részeinek, az Arany Hordának és az ilkánok Perzsiájának tanulmányozásából rövid időre kivontam magam, hogy az ifjúkori szerelemhez, a magyar őstörténethez térjek vissza, és régi ígéretemet valóra váltsam.

Ki is volt tehát Cseles Márton és mit köszönhet neki a magyar történettudomány? Cseles Márton (latin nevén *Martinus Cseles,* hiszen csak ezen a nyelven írt) a 17. századi ellenreformáció szülötte, aki a Magyarországon a 16. század közepén megtelepedő jezsuita rend, a Jézus Társasága[3] negyedik vagy ötödik nemzedékének tagja (1641–1709). Életéről viszonylag keveset tudunk.[4] A felvidéki Nagyszombat melletti Rózsavölgyön született, tanulmányait Nagyszombatban végezte, majd ugyanitt, s Grácban és Bécsben tanított. A Rákóczi-szabadságharc idején tartományfőnök volt, akit a kurucok Habsburg-barát és labanc érzelmei és tevékenysége miatt elfogtak és Nyitrán, Érsekújváron, végül Munkácson több mint egy évig fogva tartottak. A halál Sárospatakon érte utol. Itt most életének utolsó szakaszáról, az 1695 és 1709 közötti tizennégy évről kell szólnunk, mely alatt történeti munkásságát folytatta. 1695-ben Cseles Márton hivatalosan Rómába kerül, és ottani munkásságával indul el a magyar történet írott forrásainak feltárása a Vatikáni Levéltárban. A magyar forráskutatás nem előzmények nélküli. Az olasz humanisták, Antonio Bonfini és Pietro

Ranzano már megkísérlik a magyar történelem forrásainak feltárását, majd Bocskai István udvari történetírója, Szamosközy István (Stephanus Zamosius) végzett önálló forráskutatást.[5] Levéltári kutatásának eredményeit sokan felhasználták, de anyaggyűjteménye később, úgy tűnik, végleg elveszett.[6] A 17. század első felében élt és működött Inchoffer Menyhért (1584–1648) osztrák (esetleg magyar?) származású jezsuita,[7] aki katolikus részről végzett egyháztörténeti kutatásokat Rómában, és munkájának első kötetét „Annales ecclesiastici regni Hungariae" címen adta ki négy részben Rómában 1644-ben.[8] E mű, mely a nemzetközi katolikus egyháztörténet-írás irányvonalához csatlakozott s úttörő jellegű volt, kevés nyomot hagyott hazai historiográfiánkban. Magyarországon csak a török kiűzése és az ellenreformáció hitvitáktól terhes korszakának lezárulása után, a 17. század végén indulhatott el katolikus részről az az első szervezett forráskutatás, mely a 18. században kialakuló magyar kritikai történetírásnak is alapjául szolgálhatott. A forrásgyűjtés elindítója Kishevesi Hevenesi Gábor S. J. volt, aki 1694 táján adta ki felhívását a magyar egyháztörténet forrásainak összegyűjtésére. Felhívásának csak kéziratos példánya ismert a budapesti Egyetemi Könyvtárból, a felhívás címe: „Az anyaggyűjtés módja a Magyar Királyság egyházi évkönyveinek folytatásához, összeállította és nyomdába adta Hevenesi Gábor atya."[9] Már az *annales ecclesiastici* „egyházi évkönyvek" megjelölés is utal rá, hogy Inchoffer Menyhért előbb említett, félbeszakadt egyházi oklevélgyűjteményének folytatásáról van szó. Hevenesi tervét maga Kollonich Lipót bíboros, esztergomi hercegprímás, az udvari kamara elnöke is támogatta, és megnyitotta a levéltárakat a kutatás számára. Az „Origines Hungaricae" (Franequerae 1693) nagy hírű szerzőjét, az épphogy csak katolizált Otrokocsi Fóris Ferencet az esztergomi érseki és káptalani levéltár rendezé-

sével bízta meg, a jezsuita rendfőnök hozzájárulásával pedig Rómába küldte a jezsuita Cseles Mártont, aki a Szent Péter-bazilika poenitentiarusaként éveken át gyűjtött adatokat a Vatikáni Levéltárban. Még 1694-ben kimehetett Rómába, mivel 1695. január 2-án már lemásolta a Riccardus-jelentés egy példányát. Éveken át tartó szorgos munkájának eredménye az a 11 kötet oklevélgyűjtemény, melyet jelenleg az Egyetemi Könyvtár Kézirattára őriz a Hevenesi-gyűjtemény önálló részeként Ab. 50 jelzet alatt. A gyűjtemény minden egyes kötetének végén Kollonich Lipót érsek pecséttel ellátott hitelesítő záradéka olvasható, 1702-es dátummal.[10] A Julianus útjáról szóló Riccardus-jelentést Cseles Márton saját kezűleg másolta le gyűjteménye VIII. kötetének 84–90. lapjain. Cseles oklevélgyűjtése aztán közkézen forgott jezsuita berkekben, egyes darabjait újramásolták, értelmezték, felhasználták, egyszóval műve beépült a 18. századi jezsuita történetírásba. Maga a Riccardus-jelentés is még négy másolatban maradt fenn, a Kaprinai- és Pray-gyűjteményben (mindkettő az Egyetemi Könyvtárban). Ezek alapján megállapítható, hogy a történész jezsuiták közül Hevenesi Gábor, Bonbardi Mihály, Péterffy Károly, Schmitth Miklós, Kaprinai István és Pray György ismerték a Riccardus-jelentést és Cseles oklevélgyűjteményét.[11]

Maga Cseles Márton, 11 kötetes nagy oklevélgyűjteményén kívül, melyben a Riccardus-jelentést is lemásolta, nem írt önállóan történelmi kérdésekről. Viszont gyűjteményének VIII. kötetében, ahol a Riccardus-jelentés másolata is található, egy 10 oldalas rövid kis értekezés található, vagy inkább szerényebben szólva feljegyzések, melyek Cseles őstörténeti érdeklődését bizonyítják. Mivel ezek a feljegyzések a Riccardus-jelentés előtt íródtak, feltehető, hogy Cselest eleve meglévő őstörténeti érdeklődése vezette a Riccardus-jelentés megtalálásához. A feljegyzések címe a következő: „Különböző, nyomtatásban

megjelent és kéziratos szerzőktől egybegyűjtött érvek, melyekkel bebizonyíttatik, hogy a magyar nép még ma is létezik Európai vagy Ázsiai Szkítia területein, ahonnan elődjáróik kijöttek, és a ma Hungáriának nevezett Pannóniát elfoglalták. Összeíratott leginkább a Krisztus drága vére által megváltott lelkek kedvéért, hogy azok az Evangélium hirdetése által megtérhessenek Krisztus aklába."[12] A címből, ha lehántjuk a barokkos stílust és a misszió egyházi indítékát, világosan kitűnik, hogy Cselest, mint oly sok magyar kutatót előtte és utána, elsősorban a keleti magyarok kérdése izgatta. Azaz az a középkor óta létező magyar történeti tudás, hogy a magyarság Keletről jött a Kárpát-medencébe és rokonai egy részét hátrahagyta valahol Keleten az őshazában. Így meg kell találni a keleti őshazát és ott még élő véreinket. Ez a vágy hajtotta Julianust (és domonkos társait) az 1230-as években Keletre, ahol magyarul beszélő csoportot talált a Volga vidékén, s ez a kutatói vágy tette lehetővé, hogy 1695-ben Cseles Márton megtalálja a Julianus-útról szóló Riccardus-jelentést. Tekintsük át most Cseles Márton őstörténeti kivonatait és megjegyzéseit, hogy világos képet kapjunk őstörténeti felfogásáról, annak szemléleti kereteiről.

A feljegyzések nyolc paragrafusból állanak. Az 1. § a magyarok genealógiáját adja Noétól Szent Istvánig. Már a cím is, „Origo et genealogia Gentis Hungaricae" utal a középkori eredetre. A magyarok eredetének a bibliai történetbe való bekapcsolása középkori krónikás találmány, amely az újonnan megtért népeket genealógiailag Noé fia Jáfettől vezeti le. Mindenesetre a Noétól Almosig terjedő, egyébként teljesen hiteltelen genealógiai névsort középkori krónikáink közül egyedül a 14. századi krónikakompozíció (így a Képes Krónika), valamint az ebből merítő későbbi Thuróczy-krónika őrizte meg.[13] A bibliai őstörténetbe van bekapcsolva a hun történet is, úgy, aho-

gyan azt a hun-magyar történetet kidolgozó Kézai megteremtette és a későbbi krónikák, így Thuróczy is belőle merítette. Cseles tehát teljesen a hun-történet és a bibliai genealógiák keretén belül látja a magyarok korai történetét, mint minden kortársa.

A 2. §-ban Cseles Celio Calcagnini gyászbeszédéből idéz, mely Beatrixnak, Hunyadi Mátyás király 1508-ban Itáliában elhunyt olasz özvegyének temetésén hangzott el.[14] A szerző az ország tágasságát dicséri, mely Germaniára, Pannoniára és Szkítiára, egészen az Azovi-tengerig („in Scythiam usque ad penitissimam illam Paludem Maeotidis") terjed. Itt nyilván Szkítia és a Maeotis mocsarai jelentik a magyar őshazára való utalást. Ez esetben is Cseles megmaradt a középkori Szkítiatan keretein belül. Nem tudni miért (talán csak a magyar vonatkozás miatt), megemlíti Cseles a jelzett könyv egy másik gyászbeszédét is, mely egy bizonyos varsói Kristóf nevű („Christophori Vvarsevicii") orátor szájából hangzott el Báthory István lengyel király temetésén.[15]

A 3. §-ban Cseles Sigismund Herberstein osztrák császári követ és utazó 1551-ben Bázelben megjelent híres művének egy részét ismerteti,[16] amennyiben a Jugriára vonatkozó részeket kivonatolja. Jó jezsuita skolasztikushoz illően ezeket a tanulságokat egy későbbi francia jezsuitának ezt megerősítő, de semmi újat nem közlő adataival tartja támogatandónak. Ezt mondja: „Ennek [mármint a Herberstein által írottaknak] a megerősítése Philippus Brietius S. J. könyvében található... ".[17]

A 4. § kezdetén az idézett könyv helye üresen vagy hagyva, nyilván későbbi beírásra, ami elmaradt. Így nem tudjuk, hogy az idézet honnan származik. Pedig igen érdekes passzusról van szó: a szkítiai magyarokról esik említés, akik pl. a lábat *járókának,* a szemet *látókának* hívják. Bár nem tudtam az idézet eredetét megállapítani, az az érzésem, hogy itt a moldvai magyarokat tárgyaló

valamilyen könyvből idézett Cseles, így ez az adat közvetlenül a keleti magyar töredékekhez és a magyar őstörténethez nem kapcsolható.

Az 5. § (pp. 72–3) a Kínában tevékenykedő híres osztrák jezsuita, Adam Schall 1665-ben Bécsben megjelent egyik könyvéből idéz. Az idézett helyen egy magyar jezsuitáról van szó, aki török fogságba esett, ahonnan eladás útján a tatárokhoz került. A tatár szolgaságból Rómába írt leveleiben tájékoztat arról, hogy olyan emberekkel találkozott, akik ugyanazt a nyelvet beszélik, mint a magyarok, s bizonyára erről a vidékről vándoroltak mai hazájukba. Az egész történet elég laza, név és időpont nem szerepel, csak feltételezhetjük, hogy az eset a 17. század első felében történt valahol a Volga vidéken, ugyanis az előbbiekben Schall egy tatár előkelőről szólt, aki Volga-vidéki volt („apud Wolgam fluvium natum"). Ha Schall idézett helye sok konkrétumot nem is tartalmaz, azt megerősíti, hogy Cseles a keleti magyarokra vonatkozó bizonyítékként jegyzetelte ki feljegyzéseiben. Később, a 18. században egy másik jezsuita, az ismert történész, Kaprinai István szintén gondosan kiírja Schallnak ezt az idézett helyét kéziratos feljegyzéseiben.[18]

A 6. §-ban (p. 73) Inchoffer Menyhért 1644-ben Rómában megjelent művéből idéz Cseles.[19] Az idézett részek mind Jugriára mint magyar őshazára vonatkoznak. Inchoffer a lengyel Broniewskire (Martinus Polonus), Miechowi Mátyásra és Aeneas Sylvius Piccolominire hivatkozik mint klasszikus tekintélyekre a Jugria-tan megalkotásában.

A 7. § több szerző és könyv kivonatát tartalmazza. Először Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa műveiből idéz Cseles. Aeneas Sylvius a keleti magyarokkal foglalkozó irodalom klasszikusa, a 16. század óta folyamatosan és sokat idézték, és tévesen tartották a Jugria őshazatan megalkotójának. Aeneas Sylvius hír-

adásaiban szó esik egy veronai emberről, aki a Tanais (Don) forrásvidékén túl találta meg a keleti, ázsiai magyarokat. Később ezt a történetet kapcsolták az oroszok által Jugrának nevezett területhez.[20]

Ezek után Cseles, szakítva eddigi módszerével, a könyvek és kéziratok kivonatolásával, egy érdekes saját maga gyűjtötte adatot közöl. Ezt a rövid részt magyar fordításban *in extenso* adom: „1695. április 8-án beszéltem egy József nevű örmény remetével, aki azt állította, hogy a törököknél hallott Kis Magyarországról és Nagy Magyarországról [Hungaria minor et Hungaria Major], előbbit Otta Magyar-nak, utóbbit Vas Magyar-nak hívják. – Ugyanebben az évben és hónapban [találkoztam] két görög kereskedővel, akik Moszkvában laknak, s akik közül az egyik azt állította, hogy különféle népek vannak Moszkvának alávetve, feltehetőleg a Volga folyó körül lakó magyarok is." (p. 75). Az utóbbi értesülés teljesen reális, a Volga-vidéki magyar töredékek, legalábbis nevükben még létezhettek a 17. század közepén, száz évvel Kazán orosz elfoglalása után (1552), mikor is utoljára szerepelnek a keleti magyarok az orosz forrásokban.[21] Az első értesülés meglehetősen homályos. A hírforrás egy Rómában megfordult örmény-katolikus szerzetes, esetleg a mechitarista rend tagja lehetett. A közlés egyik elemével sem tudunk mit kezdeni. Nem tudjuk, hogy a Kis és Nagy Magyarország mire vonatkozik, és hogy az *Otta Magyar* és *Vas Magyar* elnevezések mit takarnak. Hogy magyaros szóferdítésről van szó, az biztos, és feltehető, hogy maga Cseles „magyarította" ezen ismeretlen szavakat (az *otta* esetében talán a török *orta* 'közép' szó lehetett a forrás?). A eredeti hangalak visszaállíthatatlan, így ezen értesülésnek a tudományos hasznosíthatósága semmis. Ennek ellenére Cselesnek ez az adata karriert futott be a magyar őstörténetben. Először jeles reformkori kutatónk, Jerney János (1800–1855) bányászta ki Cseles

ezen értesülését, rögtön tovább torzítva az *Otta* Magyart *Otto* Magyarra és délibábos párthus elméletét vélte megtámogathatónak vele,[22] majd Bendefy László, aki részben Jerney elavult ötleteit melegítette fel, épített e szavakra légvárakat.[23]

Ezután Cseles közli Konrad Terpilowski lengyel jezsuita (1654–1714)[24] rövid kéziratos beszámolóját, melynek címe „Rövid beszámoló a tatárok Volga és Oka folyók körüli hordáiról, 1698." (pp. 75–77).[25] Tudtommal Terpilowski beszámolóját a mai napig nem adták ki, bár értékes elsőkezi leírását adja a tatár hordáknak. Igazából nem is tudni, hogy Cseles miért idézi ezt a kortárs leírást, hacsak nem azért, mert jezsuita körökben cirkulált. A magyar őstörténetről ugyanis semmilyen információt nem tartalmaz, hacsak azt nem, hogy a szibériai tatárokról szólva, akikről Moszkvában szerzett értesülést Terpilowski, mintegy mellesleg megjegyzi: „Ki tudja, hogy nem innen veszi-e a nemes Magyarország eredetét?"[26] E kósza megjegyzés mögött a Nyugat-Szibériában levő Jugria képe kísérthette Terpilowskit, de konkrét értesülés nincs mögötte. Mindenesetre ezután Cseles még egy másodkezi, földrajzi művet idéz Jugriára vonatkozólag, hogy megerősítse az addig közölteket.[27]

Végül két közlés zárja a 7. § kissé vegyes anyagát. Az egyik ismét egy személyes értesülés. Sebastian Glavinich zenggi püspök (episcopus Segniensis)[28], a moszkvai császári követnek egykori káplánja 1669. október 21-én Tersacz(?)-ban kelt levelében írja[29]: „Mikor egykoron Moszkvába indultam, Szelepcsényi érsek úr és úgy emlékszem, még Nádasdi gróf úr is, megbízásul adta, hogy megtudakoljam, hogy honnan jöttek ki a magyarok. Ki is kutattam és megtudtam, hogy Jugaria tartományból jöttek ki, amely Moszkva nagyfejedelmének engedelmeskedik, de ismeretlen (homályos) nyelven beszélnek."[30] Ez a tudósítás annyiban érdekes, hogy rávilágít: a 17. száza-

di Oroszországban általánosan elterjedt azon felfogás, mely szerint az oroszoknak a 15. században alávetett Jugria területéről jöttek ki a magyarok.

A 7. §-t végül ismét egy könyv Jugriára vonatkozó tudósításainak kiírása zárja, Cseles saját megjegyzése szerint 1696 júniusában olvasta a következő könyvet: *Res publica et Status Regni Hungariae*. Lugduni Batavorum [Leiden] 1634.

A 8. § a veronai olasz Alessandro Guagnini „Sarmatiae Europeae Descriptio. 1581" c. könyvéből idézi a Jugriára vonatkozó részt (p. 78). Ezután Cseles feljegyzései minden konklúzió nélkül megszakadnak.

Próbáljuk meg összefoglalni Cseles Márton őstörténeti feljegyzéseinek lényegét és értékelni azokat. Az a benyomásunk alakulhatott ki, hogy Cseles, bár önálló címmel látta el feljegyzéseit és nyolc paragrafusba osztva rendszerezni próbálta azokat, semmiképpen sem tekinthetjük művét önálló értekezésnek. Leginkább „olvasmánynapló"-nak nevezhetnénk, melybe magyar őstörténettel kapcsolatos olvasási élményeit jegyezte le római tartózkodása idején. Az *Argumenta collectanea* tehát elsősorban Cseles őstörténeti műveltségéről tájékoztatnak. Azt nem tudjuk eldönteni, mint fentebb is említettem, hogy a megtalált Riccardus-jelentés buzdította-e őt a magyar őstörténet jobb megismerésére, vagy pedig eleve őstörténeti érdeklődése tette lehetővé, hogy felfigyeljen a Julianus-útról szóló beszámolóra. Az olvasmányainak a jellege inkább az első feltevést látszik igazolni, mivel olvasmánynaplója szerint elsősorban a keleti magyarok, az őshazában maradt magyarok problematikája izgatta, s erre a fő választ a Jugria-tanról szóló könyvekben találta meg. E témakörben a kérdés legfontosabb szerzőit ismerte, néha még a jelentéktelenebbeket is, de messze volt attól, hogy a kérdés teljes irodalmát magáévá tegye. Sok kiváló 17. századi könyv, így Medgyesi Toppelt Lőrinc *Origines et*

Occasus Transylvanorum (Lyon 1667), Nadányi János *Florus Hungaricus*-a (Amszterdam 1663) vagy Otrokocsi Fóris Ferenc *Origines Hungaricae*-ja (Franeker 1693) látószögén kívül maradt. Természetes, hogy a jezsuita szerzőket *von Haus aus* jobban ismerte. Utóbbiak közül Terpilowski relációjának közlésével egy jó kéziratos forrásra is felhívta a figyelmet. Összegezve megállapíthatjuk, hogy Cseles magyar őstörténeti műveltsége a kor átlagszínvonalán mozgott, és őstörténeti feljegyzései és megfigyelései semmi eredetiséget nem árulnak el. Igazi tudománytörténeti jelentőségét változatlanul a Riccardus-jelentés feltárásában és tizenegy kötetes nagy forrásgyűjteményében kell látnunk. Cseles Márton a magyar történeti forráskutatás úttörője és korai robotosa, akinek szorgos gyűjtése szervesen beépülhetett aztán a 18. századi magyar jezsuita forráskutatás és történetírás nagy alakjainak, így Pray Györgynek, Kaprinai Istvánnak és Katona Istvánnak a munkásságába.

Jegyzetek

[1] Vásáry I., A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés (A Magna Hungaria- és a Jugria-kérdés történetéhez), *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. Székely György. Budapest 1974, 261–75; idem, Hátrahagyott magyarok, *Élet és Irodalom* 19/7 (1975. II. 15), 6–7; idem, The Hungarians or Možars and the Meščers/Mišers of the Middle Volga region, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975), 237–75; idem, A Volga-vidéki magyar töredékek a mongol kor után, *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest 1977, 283–90; idem, Az őstörténész Pray, *Irodalomtörténeti Közlemények* 83 (1979), 287–92; idem, A magyar őstörténet kutatásának hagyományai, *Magyar Tudomány* 1980/5, 367–71; idem, Őstörténet és nemzeti tudat a reformkorban, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980), 15-25; idem Mediaeval theories concerning the primordial home-

land of the Hungarians, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo XXXV*. Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari. 23–29 aprile 1987. Spoleto 1988. Tomo primo, 213–44; idem Középkori elméletek a magyar őshazáról, *Életünk* 1997/10, 1127–44.

[2] Innocentius Desericius, *De initiis ac majoribus Ungarorum* I-II. Pest 1748. A Riccardus-jelentés kiadása: II, 169-76.

[3] A jezsuita rend 1540-ben alakult meg Rómában. 1550-ben Bécsben, 1561-ben Nagyszombatban, majd 1574-ben Kolozsvárt jött létre jezsuita kollégium.

[4] A róla szóló irodalom: Monay F., *A római magyar gyóntatók*. Róma 1956, 101–7; E. D. Guilhermy, *Ménologe de la Compagnie de Jésus. Assistence de Germanie*. I-ère série. Paris 1898. I, 43; Szinnyei J., *Magyar írók élete és munkái* II, 243–4.

[5] Szamosközyre l. Bartoniek E., *Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest 1975, 276–301.

[6] Czwittinger Dávid volt az utolsó (*Specimen Hungariae literatae*. Frankfurt–Lipcse 1711, 52–3), aki még látta és hírt ad Szamosközy mára elveszett vagy lappangó művéről.

[7] http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/teol/inchoffer.htm; Dümmerth D., Inchoffer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában (1641–1648), in: Dümmerth Dezső, *Írástudók küzdelmei. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Panoráma 1987. 155–204; Waczulik M., A magyar barokk vallásos nemzeti öntudatának kialakulása: *Regnum* 5 (1942–43), 720–3; Szinnyei J., *Magyar írók élete és munkái* V, 105; De Backer–Sommervogel, *Bibliothèque–Bibliogr*. IV, 561.

[8] E munka forrásanyaga 1059-ig terjed csak. Könnyebben hozzáférhető a mű második kiadása, hasonló cím alatt, négy kötetben: Pozsony 1795–7.

[9] *Modus materiae conquirendae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis a P. Gabriele Hevenesi compositus et typis datus* (Egyetemi Könyvtár, Collectio Kaprinaiana in 4-o 42, 212–26).

[10] Erre és a Cseles-gyűjteményre l. Tóth A., „Holt" kéziratgyűjtemények élete: *Magyar Könyvszemle* 74 (1958), 42–50; Vásáry, A jezsuita Cseles Márton, 268.

[11] Erről részletesen l. Vásáry, A jezsuita Cseles Márton, 269–73.

[12] „Argumenta Collectanea ex varijs Authoribus Impressis et MS. Eruta, quibus moraliter certum evincitur extare etiamnum Gentem Hungarorum in Regionibus Scythiae, Europeae vel Asiaticae unde Maiores eorum provenerant, qui Pannoniam, Hungariam nunc dictam, occuparunt, conscripta potissimum in gratiam zelantium salutem animarum illarum pretioso Christi sangvine redemptarum, ut ad ovile Christi praedicatione Evangelica reduci queant." (Egyetemi Könyvtár: Collectio Kaprinaiana, Ab. 50 VIII, 69).

[13] *Képes Krónika*. Ford. Bollók J. (Milleniumi Magyar Történelem. Források). Osiris Kiadó, Budapest 2004. 26; Thuróczy János, *A magyarok krónikája*. Ford. Bellus I. (Milleniumi Magyar Történelem. Források). Osiris Kiadó, Budapest 2001. 60–1. – Kézai latin szövegét l. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I-II. (Szerk. Szentpétery I.). Budapest 1937–1938, I. köt., 284–5.

[14] A könyv, melyből Cseles az idézetet veszi: *Orationes / fvnebres / in / morte / Pontificvm, / Imperatorvm, / Regvm, / Principvm, &c. / Habitae ŕ Legatis Virisve suae aetatis / doctissimis. / Quarum catalogum sequens pagina / indicat.* Hanoviae, / Typis Wechelianis, apud haeredes Ioann. Aubrii. / M. DC. XIII. A könyvből általa kiírt idézet: pp. 265–6. – Celio Calcagnini (Caelius Calcagninius) olasz humanista volt (Ferrara 1479–Ferrara 1541), aki fiatalkorában Maximilián császár és II. Gyula pápa seregében szolgált. Megfordult Német- és Lengyelországban, valamint Magyarországon is, diplomáciai megbízással. Egyházi szolgálatba lépett, és 1519-től professzor lett a ferrarai egyetemen (vö. http://galileo. imss. firenze. it/milleanni/cronologia/biografie/calcagn.html).

[15] *Orationes funebres*, 425–44.

[16] Sigismundus Herberstein, *Rerum Moscoviticarum commentarii*. Basileae [Bázel] 1551.

[17] „Confirmatur hoc ex Philippo Brietio S.J. in Libro, cui titulus: Parallela Geographiae veteris & novae. Tomus 2dus Parisijs 1649. Nam partis I. lib. 6.". – Philippe Briet (1601–1667) francia (vallon?) jezsuita volt, akinek fő műve a Cseles által idézett *Parallela geographiae veteris et novae*, vol. I–III. Parisiis [Párizs], Sumptibus Sebastiani Cramoisy et Gabrielis Cramoisy, 1648–1649.

[18] Egyetemi Könyvtár: Collectio Kaprinaiana quarto XXIX, pp. 109–10.

[19] Melchior Inchoffer, *Annales ecclesiastici Regni Hungariae* I. Romae, 1644.

[20] L. Vásáry, A jezsuita Cseles Márton; idem, The «Yugria» problem, *Chuvash Studies*. Edited by A. Róna-Tas. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 28 = Asiatische Forschungen 79) Budapest, Wiesbaden 1982, 247–57.

[21] Vásáry, The Možars and the Meščers/Mišers, 237–75.

[22] Jerney János, *Keleti utazása a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845*. I-II. kötet. Pest 1851. – II. köt. 302.

[23] Bendefy László, *A magyarság kaukázusi őshazája. Gyeretyán országa*. Budapest 1942, 410–2.

[24] J. Dehergne, *Répertoire des Jésuites de Chine de 1552 ŕ 1800*. Roma–Paris, 1973. (*Bibliotheca Instituti historici S.J.* XXXVII), p. xxx; http://ricci.rt.usfca.edu/biography/view.aspx? biography ID=1186.

[25] „Relatio brevis de Tartarorum Hordis circa fluvium Volgam et Okam, 1698 data".

[26] „Quis scit, an non inde nobilis Hungaria suam trahit originem?" (p. 77).

[27] Philippus Ferrarius–Alexandrinus et Michael Antonius Baudrand, *Lexicon geographicum*. Patavii [Padova] 1674. – Philippus Ferrarius (megh. 1626) földrajzi szótára (*Lexicon geographicum*) sokszor és sok kiadásban jelent meg (én pl. az 1657-es londoni kiadást láttam). Ezt a művet javította és dolgozta át a francia Michel-Antoine Baudrand (1633–1700), és adta ki többször kettejük neve alatt. Magam az 1670-es párizsi kiadást láttam (*Lexicon geographicum in quo universi orbis urbes, provinciae,*

regna, maria, & flumina recensentur ... Parisiis, F. Muguet, 1670). de nem kételkedhetünk, hogy Cseles Márton kezében egy 1674-es páduai kiadás fordult meg.

[28] Zengg, tengerparti város Horvátországban Fiumétól délkeletre, horvát neve *Senj*.

[29] Glavinich személyéről és orosz útjáról l. H. Weczerka, Sebastian Glavinich und seine Schilderung des Moskowitischen Reiches, *Zeitschrift für Osteuropa* 11 (1962), 423–54.

[30] „Unde Hungari prodierint, mihi proficiscenti in Moscoviam olim, D. Archiepiscopus Szelepcseni, et puto etiam D. Comes Nadasdi, ut inquirerem, in commissis dederunt, quod et intus indagavi, et veni in cognitionem, quod ex provincia Jugaria, quae magnae Duci Moscoviae paret, exierint; sed loquuntur lingva abstrusa." (p. 77)

A Cseles kezétől származó, tehát autográf kézirat a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában, Ab. 50 (VIII. kötet, pp. 69–78) jelzet alatt található. Ugyanez a szöveg egy későbbi másolatban is fennmaradt ugyanebben a könyvtárban, a Kaprinai-gyűjtemény kéziratai között, Coll. Kapr. folio XIII, pp. 389-397 jelzet alatt, feltehetőleg Schmitt Miklós (1707–1767), az ismert jezsuita történész kezeírásával. Ez a szöveg semmi újat nem tesz hozzá a Cseles szövegéhez, ezért alább csak Cseles autográf szövegét adom szöveghűen, mindössze az eredeti kézirat következetlen interpunkcióját egységesítettem.

[69] Argumenta collectanea ex varijs authoribus impressis et M.S. eruta, quibus moraliter certum evincitur extare etiamnum gentem Hungarorum in regionibus Scythiae: Europeae vel Asiaticae unde maiores eorum provenerant, qui Pannoniam, Hungariam nunc dictam, occuparunt, conscripta potissimum in gratiam zelantium salutem animarum illarum pretioso Christi sangvine redemptarum, ut ad ovile Christi praedicatione Evangelica reduci queant.

Elucidatio quaestionis. An et ubinam terrarum extent primitiae gentis Hungaricae vel primigenia Hungarorum gens exemplo Theophilus Raynaudi.

§. 1.

Origo et genealogia Gentis Hungaricae a Noë Patriarcha deducta ad Sanctum Stephanum primum Regem Christianum & Apostolicum.

Noë genuit Japhet, Japhet genuit Cham, Cham genuit Chus, Chus genuit Nembroth, Nembroth genuit Hunorem, Hunor genuit Boram, Boras genuit Damam, Damas genuit Cheledeum, Cheledeus genuit Cenem, Cenes[1] genuit Chearem, Chear genuit Beler, Beler genuit Kadar, Kadar genuit Othmar, Othmar genuit Sarcans, Sarcans genuit Bondosardum, Bondosardus genuit Bucenem, Bucenes genuit Canadum, Canadus genuit Raldum, Raldus genuit Mican, Micas genuit Miscem, Misces

genuit Ompadem, Ompades genuit Chulcham, Chulchas genuit Laventam, Laventas genuit Lechelem, Lechel genuit Szamburem, Szambur genuit Balugum, Balugus genuit Balchum, Balchus genuit Szultanum, Szultanus genuit Berendam, Berendas genuit Cadicam, Cadica genuit Opum, Opus genuit Ethaeum, Ethaeus genuit Stemenem, Stemenes genuit Turdam, Turda genuit Benedemi, Benedemi genuit Atilam, Atila genuit Cabum, Cabus genuit Edum, Edus genuit Wegerum, Wegeris genuit Eleudum, Eleudus genuit Almum, Almus genuit Arphadem, Arphad genuit Zultanum, Zultan genuit Toxonem, Toxon genuit Geizam, Geiza genuit Sanctum Stephanum Regem Hungariae Apostolicum, per quem sancta fides propagata et per universum Regnum, Sacrae Sedi Apostolicae Romanae ab eodem specialiter devotum.

§. 2.

Ex oratione funebri Beatricis Reginae Matthiae Corvini Regis relictae viduae, quae in Italia obiit A. 1508. Orationem dixit Caelius Calcaginus, habeturque **[70]** inter orationes funebres in morte Pontificum, Imperatorum, Regum, Principum, etc. Hannoviae 1613. Eas inter et etiam eximia oratio in funere Stephani Bathori Poloniae Regis Autore Varsaviczio.

Subibant (inquit Orator) magna illa & praeclara Regiae Majestatis ornamenta, seu tu genus respicias[2], quod est Augustissimum, seu Regni amplitudinem, quod se in Germaniam, Pannoniamque[3], et in Scythiam usque ad penitissimam illam Paludem Maeotidis propagat. Ita iste unus e viris aetatis suae doctissimis.

§. 3.

Ex Libro, cui titulus: Rerum Moscoviticarum Commentarij Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain Negperg, et Gutenhay. Impresso Basiliae in folio Anno 1551. Mense Julio in officina Ioannis Oporini.

Fuerat is Legatus Caesareus ad Moscos, et ideo etiam dedicavit suum hoc opus Serenissimo Principi et Domino Ferdinando, Romanorum, Hungariae et Bohemiae etc. Regi, cujus etiam Consiliarium Camerarium et Praefectum Fisci Austriaci agebat.

Praefixit Tabulam Geographicam Moscoviae in cujus extremitate ad Orientem post celebrem Volga fluvium est Kithay Lacus Obij fluvii continui, trans hunc in superiore angulo Tabulae, maiusculis habetur: IUHRA. Inde Ungarorum origo.

In decursu libri sub titulo: Itinerarium Petzeram, Jugariam et Obi usque fluvium. pag. 89. scribit haec formalia: Jugariae Provinciae situs ex supradictis patet. Rutheni per aspirationem Juhra preferunt, et populos Juhrici vocant. Haec est Juharia, ex qua olim Ungari progressi, Pannoniam occuparunt, Avilaque Duce, multas Europae Provincias debellarunt. Quo nomine Moscovitae multum gloriantur, quod eorum subditi, magnam Europae partem olim sunt depopulati. Referebat Georgius Pakuy dictus natione Graecus, in priore mea legatione inter tractatus volens jus principis sui deducere ad magnum Ducatum Litvaniae, Regnum Poloniae etc. Juharos subditos magni ducis Moscoviae exstitisse, et ad Paludes Maeotidis consedisse, deinde Pannoniam ad Danubium, et inde nomen Hungariae accepisse: demum Moraviam, ex fluvio sic nominatam, et Poloniam a Polle, quod est planicies, occupasse: de fratris Attilae nomine Budam nominasse. Relata saltem volui referre. Aiunt [71] Juharos in hunc diem eodem cum Hungaris idiomate uti, quod an verum sit, nescio. Nam etsi diligenter inquisiverim, neminem tamen eius regionis hominem habere potui, quo cum famulus meus lingvae Hungaricae peritus colloqui potuisset. Hi quoque pelles pro tributo Principi pendunt. Quamvis uniones gemmaeque illinc in Moscoviam afferantur, non tamen in eorum Oceano colliguntur; sed aliunde precipue vero a littoribus Oceani; Ostiis Diecinae vicinis afferuntur. Ita hic magnae authoritatis, curiosaeque studiosus experientiae Vir Illustrissimus.

Ex titulo quoque, quam sibi vendicabat eo tempore magnus dux Moscoviae confirmatur, qui sic habet: Magnus Dominus Basilius Dei gratia Rex et Dominus totius Russiae et magnus dux Vlodimiriae, Moscoviae, Nowogardiae, Ploscoviae, Smolanszkiae, Tureniae, *Jugariae*, Permiae, Vilekiae Bulgariae[4] etc. V. pag: 18.

Confirmatur hoc ex Philippo Brietio S.J. in Libro, cui titulus: Parallela Geographiae veteris et novae. Tomus 2dus Parisijs 1649. Nam partis 1. Lib 6. § 4.

Moschoviae Orientalis Provinciae sic habet. Ad Oceanum Septentrionalem incolae dicti Jugri et Jugrici, qui etiamnunc utuntur eodem fere idiomate cum Hungaris, et gloriantur Moschi per suos populos tantum terroris allatum esse toti Europae. Ita ibi videatur Tabula Europae Cosmographi Coronelli et omnino invenietur loco supra nominato Juhora, Juhorski.

§. 4.

Ex Libro cui titulus:[5]

Hungaros antiquitus solo Magyarorum nomine dictos fuisse argumento est, quod hodie adhuc ex sanguine Hungarorum haereditatem suam in Scythia incolentes, non aliter, quam Magyarij patria appellatione lauditent. Nobis Europaeis, qui cum nominis alterius accessione, molliores mores et disciplinam pietatis hausimus, religione, moribus, una lingva, quam a Patribus nullo cultu expolitam acceperunt, longe absimiles. Utuntur enim idiomatismo duro, et vocabulorum penuria angustiore; siquidem plerisque rebus peculiares vocum no**[72]**tas impositas non habent, sed ab officio et utilitate nomina earum mutuantur: quomodo pedem, Jaróka, oculum, Latóka, et similes appellare, eos quidam e terra ipsorum peregrinus rediens referebat. Sunt autem, sicut lingua, ita religione barbari, quam per incerta idola exercent, serpentes colunt: praeterea ad novos quotidie deos surgendo, quos a fortuna accipiunt, illi rei divinum praestantes honorem, licet ex imundis animalibus, aut bestiarum genere fuerit, quae prima mane egredientibus se se obtulerint. Vivunt sub legum praescripto, quarum violatores saevere puniunt, mendacium prae alijs facinoribus detestantur, in eoque deprehensum lapidibus de jure suo obruunt. Persvadere vero sibi non patiuntur nos esse veram Magyarorum progeniem, soli ipsi nomen gentis Hungaricae profiteri volunt, extra terram suam nullos esse Magyarorum legitimos filios. Quae de egressu eorum in Pannoniam narrantur, ea agnoscunt quidem, sed iam pridem familias illas, vel in praelijs, vel alijs casibus, per tot saecula in semine defecisse credunt: absurdum esse rati, ut non a pluribus annorum centenarijs, ex affectu naturae vel patriam suam

revisissent, vel alio quovis modo consanguineos suos visitando, ius patriae haereditariae recognovissent. Ita iste Author.

§. 5.

Ex Libello, cui titulus: De Ortu, et Progressu Missionis Societatis Jesu apud Chinas, impresso Viennae. Anno 1665.

Non nemo ex regulis Tartarorum, Pekini templum ingressus, inquirebat de Sanctarum Imaginum origine, et aliquantulum edoctus, cum praeterea de diva Virgine Puerum JESUlum ulnis gestante percontaretur, quidam de adstantibus majoris ordinis nobilibus Tartarus occidentalis, et Chinici idiomatis perquam gnarus, catechistae munus suscepit ac regulo Christum Dominum natum ex virgine, pro hominibus passum, vere mortuum, postea resurrexisse, et ad coelos ascendisse, omnia sine errore eminciavit; admiratus Tartari eruditionem in re adeo istarum gentium peregrina, quaerit ex illo, unde haec didicisset. Tum ille se apud Volgam fluvium natum, haec ibi saepius audisse testatus est: non dubia sequela fidem verbi ibi locorum per auditum propagatam fuisse. Et vero memoriae proditum est, patrem de Societate natione Hungarum, a Tartaris captum, per eos ad Tartaros hosce venundatum pervenisse. Retulit ille postea per literas Romam scriptas hoc exilio, se in Patriam eiectum esse, reperisse se ibidem homines, eodem, [73] quo Hungari utentes, idiomate, planeque eos, a quibus Hungari quondam procesisse uidiantur: proinde pro pretio Redemptionis non litrum, sed socios postulasses, qui avitam gentem patria religione una secum imbuant. Inde compendio ad [ad] Chinenses penetrari posse, sumptibus et periculis atque unam circumnavigatione impostem declinandis: caeterum non admodum peregrinis moribus soli seminstalatae ac crudius calce carni stomachum aptari oportere: hanc cum lacticinijs fere sine pretio in Tartarorum tentorijs obviam esse. Ita in hac relatione.

§. 6.

Ex Analium Eccl(esiast)icarum Regni Hungariae Tomo 1. Authore Melchiore Inchoffer S.J. Romae impresso 1644.

In Apparatu ad Annales Ecclesiascticos pag. IV. D. haec habentur: Alij tamen non tam ab Avaribus, quam a Juhra, seu ut quidam

dicere malunt Jugaria, eorum ditione Moschis confini traxisse nomen affirmant, et precipue, quod nunc quoque Slavorum lingva et qua nulla per universam Europam latius patet, Juhri, vel prima syllaba levigata Uhri nuncupantur.

Item pag. 6. B. Hungaris eundem sermonis usum fuisse cum Hunnis, Gothis & Vandalis inter alios existimavit Martinus Polonus. Et quamvis dissentiat Irenicus, qui Hunnos rigore sermonis Germanis esse perditos censet, omnino tamen intemeratae vetustati Hungaricae lingvae attestatur, dum Maiores Hungarorum, a quibus descendere, qui Pannoniam occuparunt. Adhuc Oceani littora incolere, et lingva discretos non a posteris suis, sed ab Hunnis affirmat, ut nuper (:inquit:) quidam Craccoviensis utriusque Sarmatiae Ennarrator prodidit. Suam tamen famam multo aure perceperat Aeneas Sylvius, et ex eodem Joannes Thuroczius Scythas nimirum in Asiatica Scythia degentes, eosdem esse lingva cum Hungaris hodie Pannoniam obtinentibus; idque Aeneam accepisse ex homine Veronensi evo suo Scythiam perlustrante, qui ea de causa, religiosos Ord. S. Francisci ad inferendum illis Christi Evangelium, et destruendam idolatriam suum deducturus, impeditus est a Moqua graece, ut ait perfidiae viro, Asiaticos Hungaros Ecclesiae Romanae iungi prohibente. Ita in opere hoc multa accuratione conscripto.

§. 7.

Ex Aeneae Sylvij Rerum Orbis peritissimi postea Summi Pontificis sub nomine Pij II. Historia de secunda Asiae parte. cap. 29. et sic habet: **[74]** Hungari Scythiam egressi ad Danubium pervenere, pulsisque prioribus incolis, aut sub iugum missis, regnum sibi fecere, de quibus suo loco dicemus. Noster Veronensis, quem supra diximus ad ortum Tanais pervenisse retulit, populos in Asiatica Scythia, non longe a Tanai sedes habere, rudes homines & idolorum cultores, quorum eadem lingva sit cum Hungaris Pannoniam incolentibus, voluisseque plerisque sacrarum literarum professoribus viris religiosis, et ex ordine Beati Francisci, qui lingvam illam nosceret, eo proficisci, et sanctum Christi evangelium praedicare, sed prohibitum a domino, quam de Mosco vocavit, qui cum esset graeca perfidia maculatus, aegre ferebat Asiaticos Hungaros,

latinae conjungi Ecclesiae & nostris imbui ritibus. Ita ibi pag. 307.

De Veronensi vero, cujus meminit in hoc §. praesenti, sequentia refert cap. 24. in eadem Historia de secunda Asiae parte pag. 303. C. ubi de Tanai fluvio tractat. Nos inquit hominem allocuti sumus Verona oriundum, qui per Poloniam & Litvaniam ad fontes Tanais pervenisse se affirmavit, eosque transcendisse, et omnem illam Barbariam Borealem perscrutatum. Is aiebat Paludem esse non admodum magnam, ex qua Tanais nasceretur, qui duobus orbijs Meotim ingreditur, quae stadijs circiter septuaginta intra se distare fertur. Ita isthic.

Item in Historia de Europa, titulo: De Hungaria, sive ut nonnulli volunt Pannonia, pag. 338. D. Postrema Hungarorum natio ex ultimis Scytharum finibus Pannoniam inundavit, quae usque in hunc diem regno potitur, et ultra citraque Istrum late dominatur. Extat adhuc non longe ab ortu Tanais altera Hungaria, nostra hujus, de qua sermo est, Mater, lingva & moribus pene similis, quamvis nostra civilior est, Christi cultrix, illa ritu barbarico vivens servit idolis. Ita hic.

Item ex ejusdem libro, cui titulus: Pii secundi Pontificis Maximi commentarij rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt, a R.D. Joanne Gobellino Vicario Bonensi compositi, et a R. P. D. Francisco Band Picolomini Archiepiscopo Seneum ex vetusto originali recogniti, et SS. D. N. Gregorio XIII. Pontifici Maximo dicati, impressi Romae Superiorum permissu 1584.

Hungariam nonnulli quasi Hunnariam, et Hungaros pro Hunnis dictos putant, tamquam Hunnorum reliquiae ad aetatem nostram perduraverint. Nos compertum habemus ultra Tanaim non procul a fontibus eius in Asiatica Scythia **[75]** populos usque hodie reperiri, qui Hungari appellantur, quorum sermo nihil ab eo differt, quo circa Istrum habitantes utuntur. Illi parentes horum se dicunt, deosque more gentilium et idola colunt. rituque barbarico ac propemodum ferino vitam agunt. Eugenius IV. Pontifex Maximus ad cultum Dei traducere conatus est; missis ex Hungaria nobis propinquiori, viris religiosis, qui verbum Dei praedicarent, et notum illis facerent baptismi gratiam interiacentes Rutheni transitum vetavere,

qui graechanino ritu sacrificantes, perire potius in errore idololatrias voluerunt, quam Romanae ritum Ecclesiae ad eos deferri. Vide indico verbo Hungariae gentis origo.

Anno 1695. Die 8. Apr. locutus sum cum eremita Armeno Josepho nuncupato, qui refert apud Turcas se audivisse de Hungaria minore & Hungaria majore, illam vocant Otta Magyar, hanc Vas Magyar.

Item eodem anno, mense eodem cum duobus mercatoribus natione Graecis, sed in Moscovia habitantibus, et per totam illam regionem versatis. Dicebat unus ex illis, varias omnino nationes esse subiectas Moscis, et credibile etiam Hungaros circa Volgam fluvium habitantes.

Eodem anno data Relatio brevis P. Conradi Terpilovski peragrantis partes Tartarorum ex qua etiam lumen aliquod desummi potest.

RELATIO BREVIS DE TARTARORUM HORDIS CIRCA FLUVIUM VOLGAM ET OKAM, 1698 DATA.

Tartari quos Moscorum duces suo imperio subiugarunt, alij sunt Kasimenses, alij Mordua et Czeremisij Nagornice et Lugovoyie (:id est in montanis Volgae locis et planicie circa ipsam habitantes:) alij Kazanenses, alij Astrachanenses et Czerkassenses. Kasinenses stationes olim suas habuerunt circa fluvium Okam, ex Siberia profluentem, ac sub Nizygorad in Volgam illabentem. A sua metropoli Kasimon sic dicti. Metropolis haec a solis nunc Moscis incolitur. Tartari vero versus civitatem circa Lacum Natan (?) sua habent tuguria et moscheam. Aestate vagantur per campos cum suis gregibus. Lingvam habent eandem, quam Crimenses et nostrates Lithvani. Mahometi superstitionem profitentur.

Morduva et Czeremisij homines fere sylvestres, ferarum venatione dediti, **[76]** agriculturae et mellis collectioni unde tributum pendunt. Nullas habent literas, nullam fidem, nullos moldas seu sacerdotes. Credunt tamen aliquod numen, in cuius quasi latriam

statis temporibus detractam equo pellem procera suspendunt arbore ac coram illa procumbentes aliquid mussitant per modum precationis. Praeter crassissimam rusticitatem et Chami indolem nihil habent conspicuum. Idiomate loquuntur proprio.

Kazanenses similiter dicti a Kazania sua metropoli populatissima est civitas ad Volgam. A solis nunc inhabitatur Moschis. Tartari procul eiecti habent separatim suam slobodam seu oppidum. Habent moldas et moscheas, lingvam eandem cum Kazimensibus. Kazaniae collocutus sum cum Tartaro oriundo ex Lithvania, nato Lukisicit (?) in suburbio Vilnensi.

Astrachanenses ab Astrachania sua metropoli dicti Crimensium vicini. Intra namque spatium 5. dierum per camporum vastitatem invicem possunt secum communicare. Proinde inter eorum mores, lingvam et religionem nulla prorsus differentia. Urbem ipsam non incolunt. Extra muros pro hyeme habent suas kibitkas seu ivotas, tuguria, scilicet ex arundinjbus inepte constructa ad arcendum frigus, et coeli inclementias. Caeterum primo vere, aestate et autumno per immensam camporum planitiem continuo vagantur. Domunculas suas korzmyt (?), id est lancis involucris tectus, ac duabus impositas ope camelorum secum circumferentes.

Czerkassenses a regno suo dicti habent etiamnum suum regem, quem vocant Szarkat. Moschi unicam tantum Provinciam, idque exiguam ad Terek fecerunt sibi vectigalem. Homines sunt statura proceri frontis liberalioris, formae candicantis, Generosissimi bellicosi compti, equites egregij. Mahometismum non pridem sunt amplexi. Lingvam habent propriam.

Praeter nominatas hordas circa Volgam utraque ripa vagantur turmatim innumerabiles Katmacenses Tartari subiecti suo Principi similiter vago dicto Dacia Aiuka. Homines bellicosi, literati, fidei alicujus peregrinae, praeter carnes et lacticinia nihil habent, quo versantur. Panis nullus, frumentum nullum, quia nulla apud eos agricultura sive vere, sive aestate, autumno & hyeme supra biduum nunquam in eodem loco morantur. Continuo progrediuntur vel recedunt. Multi inter illos inveniuntur, qui fuerunt in Chinis. Rectissima enim hinc via in Orientem illum et compendiosa per

desertos campos, nullis ur-[77]bibus villisve distinctos. Coelum duntaxat et sola terra videtur. Si abessent pericula captivitatis perpetuae, nullum foret rectius iter viris evangelicis. Calmucenses non nisi conducti stipendiario aere castra Moschorum sequuntur.

Versus Volgam ad plagam orientalem reperiuntur etiam aliae Tartarorum hordae fixas stationes habentes. Quales sunt Chinenses, Bucharenses, Iuzbecenses et circa Caspium Gilanenses. De his fecit mihi relationem Astrachani JoannesKreszynski noster Polonus annis 40. captivus; qui omnes has lustraverat et versus Junbek post occisum in bello suum dominum, libertate donatus. Tartarica Crimensi & Turcica lingva per illum orientem usus.

Praeter has hordas Tartarorum in partibus Astrachanensibus, et circa Volgam de alijs non audivi. Moschoviae vero habui relationem de Siberiensibus Tartaris, qui longe ab his diversam habent lingvam. Quis sit, an non inde nobilis Hungaria suam trahit originem? Si hominibus nostris Domini Moschi transitum concederent per Siberiam in Chinas, praeter Chinas aperiretur nova Christi unica excolenda. Aut Astrachani, si nobis statio daretur, haberemus messam copiosissimam in meditullio tot gentium, sed Domini Moschi ingratiam S. Romanae Ecclesiae vel nunquam vel difficulter supra modum, vel nonnisi adacti concedent. Fervent namque implacabili odio contra Catholicos: et de nobis miras habent suspiciones, quas illis incusserunt haeretici Calviniani , Lutherani et Schismatici nostri.

Pro confirmatione eorum, quae dicta sunt §. 3. valet, quod habetur in Lexico Geographico authoribus Philippo Ferrario, Alexandrino et Michaële Antonio Baudrand Patavij 1674. impresso. Sub litera J. sic ponit. Jugra sive Juhra, Jugorski, Provincia septentrionalis, et sub litera M. ubi Moscoviae provincias subiectas numerat: Jugra sive Juhra, Juhorski.

Eodem anno requisitus Reverendissimus ac Illustrissimus Dominus Sebastianus Glavinich Episcopus Segniensis, olim legati caesarei in Moscoviam capellanus circa annum 1669. Ita respondit per literas 21. Octobris Tersaczi (?) datas. Unde Hungari prodierint , mihi proficiscenti in Moscoviam olim, D. Archiepiscopus Szelepcseni et

puto etiam D. Comes Nadasdi, ut inquirerem, in commissis dederunt, quod et intus indagavi, et veni in cognitionem, quod ex Provincia Jugaria, quae magno Duci Moscoviae paret, exierint, sed loquuntur lingva obstrusa. Ita hic.

[78] Anno 1696. Mense Junio legendo libellum Lugduni Batavorum typis datum 1634, cui titulus: Respublica et Status Regni Hungariae, authore uti in decursu se manifestat, praefecto arcis Sarosiensis gente Alemanno; incidi in sequentia ad praesens facientia. Quantum autem tuum quoque semper fuerit studium (:loquitur ad Sigismundum Baronem ab Herberstain:) in his emendis, quae in cognitione naturae rerum atque locorum vel obscura sunt, vel aliquam admirationem habent eum omnes, qui te norunt, sciunt, tum scriptus a re & nuper editus de Moschicis rebus liber abunde ostendit. Nam quid est in tota nobis ante paucos annos minus nota regione, aut in manibus gentis Moschicae, aut in eius religione, quod non scitissime explicavi? Quid? Quod Hungaris nostris pene ignotae essent origines suae, nisi tu confirmasses Moschis confinem esse, et ad Imperium eorum pertinere Juhram, velut alij dicere malunt Jugariam, unde et initio profecti sunt Hungari, et nomen traxerunt. Ex Scythia quidam venisse eos nemini erat dubium, sed de nomine disceptabatur, cum alij ab Hunnis et Avaris voce composito dictos esse assererent, alij aliud comminiscerentur. At vero propius est ab Juhra manasse Hungarorum nomen, cum nunc quoque Sclavorum lingva, qua nulla per universam Europam latius patet, Juhri vel prima syllaba nonnihil ut fit levigata Uhri vocantur. Ita cap. 2. pag. 81.

§. 8.

Ex libro cui titulus: Sarmatiae Europeae descriptio, quae Regnum Poloniae, Litvaniam, Samogitiam, Russiam, Massoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam & Moschoviae Tartariaeque partem complectitur. Alexandri Guagnini Veronensis, Equitis Aurati, Peditumque Praefecti. Cui suplementi loco & Spirae. Apud Bernardum Albinum. MD.L.XXXI.

IUGRA REGIO

Jugra sive Juhra regio, cujus incolae Juhri vel Jugrici apellantur, ad Oceanum Septentrionalem sita est, ex ea Hungaros sterilitate regionis causata olim prodijsse et Pannoniam occupasse ferunt, ajuntque eos patrijs locis egressos primo ad Paludes Meotidis consedisse, deinde ad Danubium fluvium, Pannoniam versus concessisse, a suique denominatione Pannoniam Juhariam, deinde Ungariam nominasse, et Duce Atila in ultras provincias Asiae & Europae debellasse. Hinc ergo Moschovitae plurimum gloriantur, dicentes subditos suos quondam Germaniae, Italiae, Graeciaeque fines vastasse, totoque mundo terribiles esse. Indigenae hujus regionis, vectigal Magno Moschorum Principi solvunt, eodemque idiomate cum Ungaris utuntur.

Jegzyetek

[1] Helyesen *Ceves, Cevem*, hiszen itt a *Keve* névről van szó.

[2] Az idézett könyv eredeti szövegében *inspicias* (p. 265).

[3] Az idézett könyv eredeti szövegében *Pannoniasque* (p. 265).

[4] Az orosz *Velikaja Bulgarija* 'Nagy Bulgária' tökéletlen átírása.

[5] A könyv később beírandó címe számára kb. két sor üresen van hagyva.

Wágner Péter

A POLITIKAI ISZLÁM MEGJELENÉSE KÖZÉP-ÁZSIÁBAN

BEVEZETŐ

A Szovjetunió felbomlását követően a nyugati elemzők között általánosnak tűnt az a nézet, miszerint az egykori birodalom összeomlásában fontos szerepet játszottak a nemzeti, etnikai feszültségek. Mindezt tetézte, hogy a nagyhatalom ázsiai területein a muszlim vallású népcsoportok demográfiai robbanása azzal veszéllyel fenyegetett, hogy néhány további évtized elteltével az élet minden területén addig domináns szerepet játszó szláv közösségek kisebbségbe kerülnek a Szovjetunióban. A rezsim zártsága miatt a rendszerváltásig keveset lehetett arról tudni, hogy a kommunista ideológiának milyen mélyen sikerült benyomulnia az iszlám hétköznapjaiba, mennyire tudta átalakítani a muszlim emberek – vallásukhoz szorosan kapcsolódó – gondolkodását, világnézetét.

A tanulmány célja, hogy a legfrissebb szakirodalom segítésével megpróbálja körvonalazni a szovjet, azon belül is a közép-ázsiai iszlám néhány jellegzetességét, sajátosságát. Bemutatjuk az 1970-es évekre megszilárduló belső intézményrendszert, a kezdetektől vele párhuzamosan, néha rejtve, néha nyilvánosan továbbélő

„nem-hivatalos iszlámot", valamint az1980-as évek elejétől jelentkező, a hatalmi képletet felborító politikai iszlám képviselőit.

A kérdés vizsgálata kapcsán máig eldöntetlen, hogy ez utóbbi radikális szerveződések megjelenése, gondolatvilága, iszlámmagyarázata mennyire tekinthető saját, belső fejlődés eredményének és mennyire volt rájuk hatással a külföldről – elsősorban Szaúd-Arábiából, Pakisztánból és Afganisztánból – beszerzett „szakirodalom".

A rendelkezésre álló szakirodalom idáig inkább az utóbbi irány felgöngyölítésén fáradozott és szinte semmit sem tudni a közép-ázsiai, elsősorban a baszmacsi felkeléshez fűződő hagyományok szerepéről. Ennek megfelelően a jelen tanulmány azt a szálat vizsgálja meg, hogy az iszlám fundamentalizmus közép-ázsiai megjelenésének milyen külső gyökerei, forrásai lehettek az 1970-es, 80-as években.

ÁLLAM ÉS EGYHÁZ VISZONYA A SZOVJETUNIÓBAN

Ahhoz, hogy megértsük a politikai iszlám megjelenésének körülményeit, látnunk kell azt a környezetet, amely kiváltotta, gerjesztette ezen ideáknak a felszínre kerülését.

A bolsevik forradalmat követően a központi hatalom a totális diktatúra kiépítése során – a kommunista párt ideológiai téziseiből fakadóan – minden vallás és hit ellen harcot hirdetett. Ez az orosz ortodox egyházat érintette a legerősebben, de a birodalom muszlim állampolgárait is – különösen azokat, akik valamilyen funkciót töltöttek be – a legnagyobb üldöztetéseknek tette ki (kivégzések, gulág, mecsetbezárások, a vallásgyakorlás tilalma).

Enyhülést csak a II. világháború hozott, amikor belpolitikai kényszerből és legitimációs okokból Sztálin engedményeket tett az egyes vallások számára. Elsősorban a

lojalitás, illetve a rendszer támogatásának érdekében 1943-ban egyfajta „kiegyezés" jött létre az állam és az egyes felekezetek képviselői között (hozzá kell tegyük, nem egyenlő felek kötötték).

Hogy érzékeltessük az arányokat, az 1917-es forradalom előtt 20 000-re becsülték a mecsetek számát az Orosz Birodalomban, kb. 4000 működött 1929-ben, de 1941-re ezek közül is a legtöbbet bezárták. Az 1943-as kiegyezéskor s leginkább 1944 második felétől kezdődött meg ismét a hivatalos szervek részéről a mecsetek megnyitásának engedélyezése. A hivatalosan működő mecsetek száma 400 körül mozgott az egész Szovjetunióban, úgy hogy ezek felét az Orosz SzSzk területén működő imaházak adták.[1]

A Szovjetunió muszlim lakóit vallási tanácsokba, más szóval muftiátusokba szervezték össze földrajzi elhelyezkedés alapján. A négy tanács, amely nagyrészt megőrizte a cári birodalom idején kialakított felosztást a következőkből állt:

- Oroszországi Vallási Tanács (OVT),
- Észak-kaukázusi Vallási Tanács (ÉKVT)
- Transzkaukázusi Vallási Tanács (TVT)
- Közép-ázsiai és Kazahsztáni Vallási Tanács (KÁKVT)

Az OVT-ben a leginkább russzifikált muszlim népcsoportok, a szunnita iszlám hanafita iskoláját követő tatárok és a baskírok éltek. Az ÉKVT-ben nem volt „uralkodó" etnikum, lévén a térségben sok kis, főként szunnita népcsoport él (csecsenek, cserkeszek, oszétok stb.). A TVT létrehozása mellett a legfőbb érv az volt, hogy Azerbajdzsán területén szinte teljes egészében tizenkettes síiták éltek, akiket nem volt célszerű más, szunnita közösségekkel együtthagyni.

A négy vallási igazgatóság közül mind méretében, mind létszámában a legnagyobb a taskenti központtal működő Közép-ázsiai és Kazahsztáni Vallási Tanács

volt, amely szintén számos szunnita hanafita népcsoportot foglalt magában, köztük az öt „államadó" nemzetet (kazah, kirgiz, tádzsik, türkmén és üzbég). Tekintettel arra, hogy ebben a régióban a megelőző évszázadokban mindig is az üzbégek számítottak a legerősebb politikai és gazdasági tényezőnek, s elsősorban a mai Üzbegisztán területén fekvő települések számítottak a legfontosabb kulturális-civilizációs központoknak, nem véletlen, hogy a KÁKVT működése – bár az nemzetek felett állt – mindvégig az üzbég származású vezetők ellenőrzése alatt maradt.

A muftiátusok létrehozását követően az intézményrendszer meglehetősen stabilnak bizonyult, mert bár az állam és az iszlám viszonyát tekintve voltak jobb és rosszabb korszakok, ezek a szervek átalakítás nélkül a bukásig szolgálták a rezsimet. A vallási tanácsok elsődleges feladata az volt, hogy mobilizálja a muszlim tömeget a kommunista párt támogatására, hogy ellenőrizze és irányítsa a hívő emberek gondolkodását, és hogy létével tevékenységével támogassa a Szovjetunió külpolitikáját.[2]

A muftiátusoknak egyrészt lojalitást kellett mutatni felfelé, másrészt autoritást lefelé, a hívőknek. Hogyan lehet az utóbbit elérni egy olyan környezetben, ahol a formális intézményes egyháznak, hierarchiának nincs hagyománya? Úgy, hogy vallási tanácsok, az (ateista) világi hatalom eszközeivel megtámogatva, az iszlám vallás egyedüli helyes ismerőjének próbálták magukat elismertetni, azaz a hívők számára teológiai, doktrinális kérdésekben az egyedüli helyes utat, forrást képviselni. Mivel a hatalom oldalvizén való „evezés" nagyban rontotta az átlagemberek szemében ezen intézmények hitelességét, a muftiátusok állandó bizonyítási kényszerben éltek.

A helyes, általuk követendőnek mondott vallásmagyarázat képviseletét megkönnyítette számukra az a tény, hogy általánosságban a közép-ázsiai iszlám a 7–8. – a

kazah és kirgiz területeken csak a 18. – századi áttérés óta rengeteg olyan pre-iszlám elemet, népszokást őrzött meg, épített be a monoteista vallásba, amelyet az iszlám világban sehol sem tekintettek az ortodoxia részének, és amelyet a tanult vallási elit mindenhol üldözendőnek tekintett. Ilyenek a különböző babonák követése, szentélyek vizitálása, amulettek, ráolvasások használata, vagy egykor élt szent életű emberek tisztelete.

Az intézményesített iszlám mellett azonban a kezdetektől fogva jelen volt, a felszín alatt tovább élt a szakirodalomban párhuzamos iszlámként jellemzett vallás. Ennek lényegét úgy foghatnánk meg, hogy a diktatúra minden kísérlete ellenére sem sikerült soha teljes mértékben felszámolni azokat a közösségeket, kiirtani azokat az embereket, akik minden üldöztetés és veszély ellenére vállalták, hogy továbbviszik, gyakorolják apáik, nagyapáik hitét. Az iszlám továbbélését valószínűleg segítette az is, hogy jellegénél fogva ezer ponton hatja, hatotta át az emberek hétköznapi életét, illetve – a szunnita iszlámról lévén szó – a formalizált intézmények és a vallásilag képzett, tanult elit megléte nem volt előfeltétel.

A közösségek imahelyeit, mecseteit végső soron egy átlagos lakásban vagy fészerben is be lehetett rendezni, melyet a hívők adott csoportja tartott fent. Az ima vezetése nem igényelt kifejezett előképzettséget, és csak a Korán-olvasás, az arab nyelv tanulása okozhatott, okozott nehézségeket. Mint arra számos példa akadt, ezt a problémát két módon hidalták át. Vagy vándorló mollák, tanítók révén, akik időről időre felbukkantak az adott településen, vagy, kihasználva a bürokrácia felületességét, a korábbi mollát valamilyen megnevezés alatt (traktoros, szerelő stb.) felvették a helyi téeszbe, esetleg más munkát kapott.

Ha a kolhoz területén akadt egy zijarat, szentély, mindjárt kinevezték múzeumnak, felújították és múzeumlátogatás néven folyt tovább a hely tisztelete. Bár a mecsete-

ket bezárták, a vallási élet tovább folyt. A fiúgyermekeket körülmetélték, külön temetők voltak fenntartva a muszlimoknak és a kereszténveknek, és a temetések is a szokásos rituálé betartásával folytak. Bár az alkoholfogyasztás tilalma, a napi ötszöri imádkozás vagy a ramadán megtartásának terén az emberek engedményekre kényszerültek, a helyi párttikárok temetésén mindig ott volt a molla, aki, ha külső szemlélő nézte, csak egy munkás volt fehér szakállal.[3]

A HRUSCSOV- ÉS A BREZSNYEV-KORSZAK

1958 novemberében az SZKP PB határozatot fogadott el, hogy a szent helyek látogatását, vizitálását megtiltják, és ennek betartatására a helyi szervek a legnagyobb szigorúsággal fognak fellépni. Miután ezt közölték a KÁKVT vezetőjével, a tanács olyan fatvát bocsátott ki, amelyben az ilyen helyek látogatását az iszlám tanításaival ellentétesnek nyilvánította.

Ezzel a lépéssel kezdetét vette a Hruscsov-korszak – a Sztálin halálát követő enyhülést lezáró – vallásellenes időszaka. Bezártak jó néhány mecsetet, erősödött a vallásellenes propaganda. Nem változtatott ezen az a tény sem, hogy az arab országok felé való külpolitikai nyitás miatt a muftiátusok jelentős propagandaértéket képviseltek a külföld felé.

Az orosz levéltárakban végzett kutatások rámutatnak arra, hogy már ebben az időszakban is tudtak a hatóságok a párhuzamos iszlám, a mecsetek és mollák létezéséről. Ez a párhuzamos iszlám, amelyre azt is mondhatjuk, hogy titokban működött, a valóságban inkább a helyi hatóságok tudtával, megtűrésével, nagyrészt a hagyományos módon, a korább évtizedekből megőrzött, elrejtett vallásos irodalom, a külföldről becsempészett és a helyi szamizdat irodalom alapján tevékenykedett. Ebben az

értelemben a megelőző évszázadok tanításai, szokásai és rituáléi (bennük a pre-iszlám elemekkel) tovább éltek és újratermelésre kerültek.

Már ebben az időszakban sem vált szét a hivatalos és a nem hivatalos iszlám. A hivatalos mollák első lépéseiket, kezdeti tanulmányaikat mindig a párhuzamos iszlám tanítóitól kapták. Ha valaki elvégezte hivatalos tanulmányait és nem kapott az államtól állást, személyes és családi kapcsolatait felhasználva még mindig visszamehetett a nem hivatalos iszlám szürke területére, ahol ugyanúgy folytathatta tevékenységét. Amint Olivier Roy megjegyzi, *„a hivatalos iszlám célja nem a párhuzamos iszlám elnyomása, hanem ellenőrzése volt".*[4]

Hruscsov leváltását követően enyhülés kezdődött az iszlám vallás viszonylatában. Az arab/iszlám világ felé történt nyitás mélyítése mellett erősödtek a közvetlen kapcsolatok a két fél között. Ennek keretében először került sor arra, hogy a hivatalos iszlám legkiváltságosabbjai hadzsra menjenek Mekkába. Szintén a hivatalos iszlám képviselői számára ekkortól vált lehetővé, hogy tanulmányaikat külföldi egyetemeken folytassák, elsősorban Egyiptomban, Jordániában, Líbiában és Szíriában, ahol iszlám tudományokat tanulhattak.[5]

A megerősödő szovjet-arab/iszlám országok kapcsolatának köszönhetően először kerülhetett sor arra, hogy a Közép-Ázsiába is ellátogató delegációk ajándék, támogatás formájában, illetve az ösztöndíjasok magánexportja révén új irodalom kerüljön az országba. Különös aktivitást mutattak ebben az egyes szaúdi küldöttségek, akik a vahábizmus terjesztését mindig komolyan vették, és nem sajnálták rá a forrásokat, látogatásaik során mindig óriási mennyiségű irodalmat, pamfleteket, brosúrákat hoztak magukkal, melyek a helyi főmuftiátus székházában bárki számára ingyen hozzáférhetőek voltak.[6]

Az 1960–70-es évek az államilag fenntartott mecsetek

és mollák számában nem hoztak jelentős változást. A legnépesebb közép-ázsiai országban, Üzbegisztánban 1953-ban 60 mecset működött, melyek zöme a fővárosban, Taskentben és a hozzá tartozó megyében működött. (Türkmenisztánban négy, Kazahsztánban húsz.) Hruscsov időszaka alatt az imaházak 25 százalékát bezárták, Üzbegisztánban 90-ből 23 maradhatott nyitva.

A vallási intézmények mellett működő egyházfiak száma egészen a 70-es évekig 400–500 körül mozgott, és csak az 1980-as évekre ugrott fel 1500 köré. Az átlagéletkor magas volt, 1970-ben az 543 hivatalos molla közül 448 volt 60 év feletti és csak 24 számított fiatalnak, 40 év alattinak.[7] Természetesen a mecsetek és mollák ilyen kis száma képtelen volt kielégíteni a több tízmilliós közép-ázsiai muszlim közösség igényeit. Még a szovjet forrásokban is megjelennek becslések ezek létezéséről és számáról. Csak az arányok kedvéért, 1965-ben 2346-ra, 1983-ban 10 000-re becsülték a nem hivatalos iszlám képviselőinek, tanítóinak és molláinak számát.[8]

A PERESZTROJKA IDŐSZAKA

A peresztrojka egyik sajátossága az iszlám intézményrendszer „fellélegzése" volt. Az állam és az iszlám közötti, immár valódi kiegyezés 1988-ban jött el, amikor a Szovjetunió a pravoszláv kereszténység 1000 éves bejövetelét ünnepelte. Az események egybecsengtek azzal a folyamattal, amely a hatalom általános hozzáállását jelezte mindenféle vallásosos aktivitáshoz, tevékenységhez. A korábbi idők harcos vallásellenes propagandáját felváltotta az egyfajta pozitív hozzáállást mutató attitűd. A liberalizáció mennyiségi és minőségi változást is hozott a muszlimok lakta vidékeken, amelynek legfontosabb eleme az új mecsetek nyitása volt. Amíg korábban ez elé különböző bürokratikus és politikai akadályokat gördítettek, addig az új érában egy-

szerre minden probléma elhárult és így gyorsan növekedni kezdtek az imahelyek számai.

A robbanásszerű növekedés „személyzeti" krízist hozott magával. Erre kétféleképpen válaszoltak a muftiátusok. Egyrészt az illegálisan működő imámok – gyakran illegális mecsetek mellett – igazolások vagy különböző eljárások révén engedélyt kaptak a hivatalos működésre, és így az államilag elismert iszlám részei lettek. Ugyanakkor, felismerve az megnövekedett igényeket, egy sor új oktatási intézmény nyílt a középfokú szintnek megfelelő Mir-i Arab és az egyetemi szintnek megfelelő taskenti al-Bukhari Iszlám Intézet mellett.

Mihail Gorbacsov időszaka alatt közép- és főiskolák nyíltak Ufában, Bakuban, Mahacskalában, Tasauzban, Dusanbéban és Alma-Atában. Az itt nyújtott oktatás azonban továbbra sem a széles tömegek számára folyt, hanem csak és kizárólag azoknak a fiataloknak a számára, akik tanulmányaik után valamelyik muftiátus tisztviselői lettek, akár az ottani bürokráciában, akár valamelyik mecsetben.[9]

Robbanásszerűen növekedett a megjelentett publikációk száma. Korábban minden évben megjelent néhány naptár, Korán-kiadás, egypár vallásos témájú könyv, illetve a részben propagandacélokat szolgáló *Szovjet Kelet Muszlimjai* c. folyóirat. Az új érában nemcsak a könyvcímek/könyvtételek száma növekedett meg, hanem a példányszám is. 1990-ben indult útjára az első, tömegeknek szóló kétheti folyóirat, amelynek jelentőségét jól mutatta, hogy a 20-as évek óta ez volt az első állandó periodika.

Az ekkor végbemenő folyamatok már sok tekintetben előrevetítették az addig elnyomott nacionalizmusok újjáébredését. Az egyes tagköztársaságok fiatal mollái már olyan iskolákba jártak, ahol a tanmenet része lett előbb-utóbb nemcsak a szokásos iszlámmal összefüggő tudományok oktatása, hanem az adott nemzeti kultúra, történelem oktatása is. Kazahsztánban már 1990-ben kikiáltotta független-

ségét az ottani muftiátus, amely korábban közigazgatásilag Taskent alá tartozott.[10]

Az iszlám újjáéledését külföldről támogatók közül Szaúd-Arábia számított a legjelentősebb szponzornak. Egy alkalommal a Korán egymillió ingyenes példányát küldték Közép-Ázsiába. A támogatás legnagyobb része Üzbegisztánba ment, elsősorban a meglevő történelmi műemlékek helyreállítására és új mecsetek építésére, amelyek közül az egyiket egyenesen Fahd királyról nevezték el. A szaúdi kormány egyik NGO-ján keresztül a közép-ázsiai főmuftiátus egy teljes szupermodern német nyomdasort kapott, hogy a vallásos irodalom terjesztése még könnyebben és színvonalasabban történjen.[11]

HINDUSZTÁNI ÉS A VAHÁBITÁK

A közép-ázsiai iszlámnak a szovjet rendszerváltás előtti állapotáról csak az elmúlt néhány évben került sor tanulmányok publikálására, amelyek számos és nagy horderejű jelenségre világítottak rá. Ezeknek a kutatásoknak a legfontosabb szereplői elsősorban az üzbég orientalisták, akik a 90-es évek végétől tudatosan láttak hozzá az elmúlt évtizedek hivatalos és szamizdatirodalmának összegyűjtéséhez és rendszerezéséhez, melynek legjelentősebb újdonsága a közép-ázsiai iszlámon belül végbemenő, a szerzők szavaival csak „nagy szakadásnak" nevezett folyamat. Az 1970-es évek végére megjelent egy teológusok, vallástudosók által vezetett közösség, amely elutasította a közép-ázsiai hanafita iszlám több évszázados, alapvetően békés, toleranciát hirdető álláspontját, pre-iszlám elemekkel és szokásokkal ezernyi módon átitatott változatát.

A szakirodalmat áttekintve, erről a szakadásról, annak szereplőiről valóban nem lehet olvasni a megelőző évek, évtizedek munkáiban. Még a régió legnagyobb és legelismertebb vallástudósának mondott Muhamadzsan

Rusztamov Hindusztáni neve sem fordul elő az 1990-es évek közepéig. Én magam első említésével Olivier Roynál találkoztam 2000-ben kiadott könyvében.[12]

Hindusztáni életének áttekintése sok szempontból tanulságos. Egyrészt korai időszaka jól mutatja a pre-szovjet időszak viszonyait abban az értelemben, hogy valaki az iszlám és az ahhoz kapcsolódó tudományok megszerzése során milyen utat járt be az ebből a szempontból határokat nem ismerő Közép-Ázsiában. A könyvből megismerjük egy molla 1917 utáni életének viszontagságait a vallásüldöző kommunista rendszerben, majd 1943-at követő enyhülés időszakában.

Hindusztáni élete világosan példázza a „hivatalos iszlám" és a „párhuzamos iszlám" bonyolult viszonyrendszerét, melyben az első elképzelésekkel szemben volt átjárás a két szféra között; a kettő nem elzártan élt egymás mellett, hanem egymást átfedve, kiegészítve alakította Közép-Ázsiai muszlim átlagembereinek hétköznapjait. Életének utolsó szakasza pedig a radikális politikai iszlám megjelenésére világít rá.

Ki is volt tehát Hindusztáni? 1892-ben született Kokand közelében, édesapja szintén ismert vallástudós volt, aki kokandi és szamarkandi medreszékben tanított. Nyolcévesen kezdte el tanulmányait, előbb Kokandban, majd Buharában, 16 évesen már fejből tudta a Koránt és ez idő tájt kezdett neki az első teológiai kérdések tanulmányozásához. Az I. világháború kitörését követően, a sorozásokat elkerülendő, Buharában maradt, később pedig az afganisztáni Mazár-i Sharífban folytatta tanulmányait. Az ottani belpolitikai események 1916-ban arra kényszerítették, hogy tanárával együtt visszatérjen Buharába, ám a bolsevik forradalmat követően ismét Afganisztánba utazott, nem is az új rendszer elől menekülve, hanem inkább mesterét követve, aki akkor kapott lehetőséget arra, hogy visszatérjen Afganisztánba. 1919-ben Kasmírba indult, hogy ott

kezdjen neki a felsőfokú tanulmányokhoz. További nyolc, azaz összesen 28 év tanulás után iskoláit befejezve hadzsra indult Mekkába, majd édesapja kívánságára, a zarándoklat után 1929-ben visszatért a Szovjetunióba, Kokandba.

Ettől kezdve 1940-ig kisebb megszakításokkal a gulágon raboskodott, utolsó szabadulását követően olajipari munkás lett. 1943-ban besorozták a nagy honvédő háborúba s még az évben megsebesült Minszknél. Három év lábadozás után tért vissza Közép-Ázsiába, és Tádzsikisztán fővárosában, Dusanbéban telepedett le. 1947-ben az egyik helyi mecset imám-hátibjává (vezetőjévé) nevezték ki, de egy év után hamis vádak alapján elítélték. Csak Sztálin halálát követően került sor szabadulására és teljes rehabilitációjára. Ezt követően a Tádzsik Tudományos Akadémián kapott állást, ahol élete hátralevő részében középkori arab és urdu nyelű szövegek rendezésével és fordításával foglalkozott.

Hindusztáni hivatalos elfoglaltsága mellett a Hruscsov-időszak idején titkos tanulókört – hudzsrát[13] – szervezett részben saját, általa is végigjárt tradicionális tanmenetre, részben egy új, modern tudományokkal kiegészített tanrendre alapozva. Oktatói munkája mellett számos kommentárt, magyarázatot írt vallásos szövegekhez és a misztikus költészetről. Fő munkája az 1984-ben kiadott hatkötetes annotált Korán fordítása üzbég nyelvre. 1989-ben, 97 éves korában halt meg.[14]

A NAGY SZAKADÁS ÉS A VAHÁBITÁK MEGJELENÉSE

A vahábiták két legnagyobb hatású vezetője Rakmatullah alláma és Abdulvali qári volt. Rahmatullah alloma, eredeti nevén Mamajuszupov, egy állami mecset hivatalos mollájának fia volt, aki tanulmányait a hivatalos iszlám berkeiben kezdte, ösztöndíjjal Líbiában tanult és

iskoláit követően hivatalos kinevezést is kapott mint molla.[15]

Köztük, valamint egykori tanáraik és más jogtudósok, mollák között 1979-ben nagy vita kerekedett. Rakmatullah kollaboránsnak nevezte egykori mestereit és híveit. Szemükre vetette, hogy képtelenek voltak megőrizni a vallást, és hagyták, hogy a kommunista uralom tönkretegye az iszlám rendszerét és az egész hitéletüket. Úgy tartotta, az embereket nem pusztán attól fosztotta meg a rendszer, hogy legalapvetőbb kötelességeiket gyakorolják, például az imádkozást, hanem a legalapvetőbb emberi jogaiktól is. Azt követelte egykori tanáraitól, hogy állítsanak fel nyomdákat és kezdjenek vallási irodalom terjesztésébe, a kommunizmusban elfásult muszlim testvéreikben ébresszék fel a hit tudatosságát, hogy az emberek ismét a tudás, az iszlám keresésének útjára lépjenek, hogy így megértsék és megvédjék hitüket és ezen keresztül családjukat, nemzetüket, és a végén létrehozhassanak egy iszlám közösséget, amit Rakhmatullah Musulmánábádnak nevezett el.

A hatás nem maradt el. A megtámadott vallástudósok, a kor legjobbjai sértve és megbántva érezték magukat, hogy annyi év munkatábor és nélkülözés után valaki őket szervilisnek, Brezsnyevék kiszolgálójának merte nevezni. A realitásokkal számolva ugyanakkor teljesen reménytelennek tartották bármiféle vallási aktivizmus elindítását, hiszen attól az azonnali és még teljesebb üldöztetést várták.[16]

Saroyan megállapítása szerint sokatmondó, hogy ezt és a hozzá hasonló ellenzéki csoportokat nem az állam, hanem a muftiátus tekintette ellenfélnek. Előbbiek számára a muftiátus, különösen annak vezetése volt irritáló, amelyet korruptnak és önzőnek tartottak, mondván, az egész intézményrendszert saját önös céljaikra, meggazdagodásukra, hatalmuk kiépítésére használják.[17]

A Hindusztáni és más vallástudosók által nevelt fiatalok nem elégedtek meg az általuk tanultakkal. Míg taná-

raik mindig is tartózkodtak a politizálástól, az ismeretek napi aktualitással történő párhuzamba állításától, addig a többnyire harmincas éveikben járó fiatalok számára mindez már nem volt kielégítő. A probléma forrásának az ateista Szovjetuniót tartották, amely egyszerre korlátozta az embereket általános jogaikban és üldözte az iszlámot. Ugyanakkor látták és tanulmányaik révén megismerték azt a hanafita iszlámot, annak minden preiszlám szokásával, rituáléjával, dogmájával, amely kiszolgálta ezt a rendszert, és amely nem tett semmit, sőt, konformista módon hozzájárult mindezek fennmaradásához.

Talán az előttük álló feladat nehézsége folytán is (veszély, letartóztatás, börtön, üldöztetés), purista szándékaikat először a saját vallásuk, illetve azok képviselői ellen fordították. Mivel részben szaúdi irodalom alapján történt az ébredésük és ez ismert és tudott volt egykori tanáraik, Hindusztani és Hakimdzsan qári Margiláni előtt, utóbbiak hamar rájuk sütötték a vahabita jelzőt. Magukat, mozgalmukat azonban megújítónak, mudzsadidijjának nevezték inkább, utalva abbéli szándékukra, hogy a térségben évszázadok óta élő iszlámot megtisztítják az idők során rárakódott szennyeződéstől, eltévelyedéstől nem iszlám szokásoktól, újításoktól.[18]

Hindusztáni legfőbb kifogása az volt a radikális fiatalok tevékenységével szemben, hogy azok megtagadva az általa tanítottakat, illetve az iszlám helyi gyakorlatát és szokásait, újításokat vezettek be a rituálében, és a Korán tanításait újszerű, politikai célokat szolgáló módon interpretálták.

Babadzsan és Kamilov szerint az is szerepet játszott, hogy a külföldről érkező irodalmat, tanításokat, ismereteket a teljes és abszolút igazságnak, az egyetlen helyesnek fogadták el. Abdulvali qári egyik tanítványának visszaemlékezése szerint olyan információs vákuumban él-

tek, hogy minden helyi, szovjet, hivatalos iszlám vagy párhuzamos iszlám felől érkező ismeretre mint hazugságra, a szovjet propaganda termékére tekintettek. Ugyanakkor a külföldről, perzsa vagy arab nyelven érkező anyagokat mint egyetlen hiteles forrást kezelték, főleg ha azok ellentétben álltak az otthon megtanult, megszerzett ismeretekkel. Az itt talált információkat hitték a „valódi igazságnak", amit a hatalom és kiszolgálói megpróbáltak elrejteni a szovjet muszlim emberek elől. Ezek között az irodalmak között különösen nagy becs és tisztelet övezte a vahábita irodalmat.[19]

A közép-ázsiai vahábiták tevékenységükkel, prédikációikban, közösségeikben megkérdőjelezték a fennálló állapotokat és idősebb vezetőiket, amely után joggal vádolták őket az ellentétek szításával, teológiai kérdésekben vitába bocsátkoztak a megkérdőjelezhetetlen tekintélynek örvendő Hindusztánival.

Rakhmatullah alloma és Abdulvali qári titkos iskolákat nyitott egyenként 6–10 diákkal, akik az egész országból jöttek. Könyveket, pamfleteket nyomtattak, miközben misszionáriusaik bejárták a térséget, híveket, támogatókat és újabb tanítványokat keresve. A csoportok Rakhmatullah politikai ideáit és a politikai iszlám szakirodalmát tanulmányozták. Megismerték Abdul Ala Mawdudi, Hasszán al-Banna, Szajjid Kutb munkásságát és téziseit. Visszaemlékezések szerint, mivel a nyomda és a szamizdatirodalom terjesztése is a legnagyobb titokban történt, Mawdudi egyik munkája „Az SZKP 26. Kongresszusának jegyzőkönyvei" könyvborító alatt járt kézről kézre.[20]

KONKLÚZIÓ

A rendszerváltás időszaka, a nacionalista csoportok megjelenése fényesen cáfolta a nyugati és a szovjet szakirodalmat, amely szerint a térség jövőjére a legnagyobb veszélyt az iszlám újjáéledése jelenti. A szétbomlás időszakában a közép-ázsiai politikai vezetés a végletekig kitartott a Gorbacsov, majd a puccs vezetői mellett. A muftiátusok hasonlóan lojális bástyái maradtak nemcsak a szovjet és helyi vezetésnek, hanem a rendszerváltás után az új államoknak is. A vezető politikai eszmék a paradox módon mesterségesen létrehozott helyi nacionalizmusok voltak, amelyek élére szinte minden esetben az addigi nomenklatúra vezetői álltak, és akik sikerrel örökítették át hatalmukat. A általában depolitizált tömegek felől nem érkezett jelentős igény, nem mutatkozott elégedetlenség a „demokratizálódás" elmaradása miatt.

A fundamentalista közösségek, különösen a Ferganavölgyben, nagy népszerűségre tettek szert, ám mai ismereteink szerint ez inkább a rossz közbiztonsági, gazdasági és társadalmi viszonyoknak volt tekinthető. Az üzbég rendszerváltás idején Abdulvali qári és Rakhmattullah alloma tanítványai vezető szerepet játszottak abban, hogy a központi hatalom gyengülése mellett a politikai iszlám képviselői önálló erőként, radikális követelésekkel lépjenek fel. Az ekkori események szereplői közül néhányan aztán az Üzbegisztáni Iszlám Mozgalomban (IMU) vagy a Hizb út-Tahrirban folytatták életüket.

Jegyzetek

[1] Ro'i, Y., Islam in Soviet Union. 2001, London: C. Hurst & Co, pp. 58, 60–62, 66, 68.

[2] Abduvakhitov, A., Islamic Revivalism in Uzbekistan, in Russia's Muslim Frontier, D. F. Eickelmann (szerk.) 1993, Indiana University Press: Bloomington. pp. 79–100.

[3] Roy, O., The New Central Asia. 2002, New York: New York University Press. p. 152.

[4] Roy i.m.: p. 152.

[5] Roy i.m.: p. 151.

[6] Babadjanov, B. and Kamilov M., Muhammadjan Hindustani (1892–1989) and the Beginning of „Great Schism" among the Muslims of Uzbekistan, in Islam in Politics in Russia and Central Asia, S.A. Dudoignon and H. Komatsu, (szerk.) 2001, Kegan Paul: London. pp. 195–220.

[7] Ro'i, i.m.: pp. 60–62.

[8] Ro'i, i.m.: pp 90–91.

[9] Saroyan, M.: The Restructuring of Soviet Islam in the Gorbachev Era: Interethnic Fragmentation and Thematic Continuity in: Minorities, Mullahs and Modernity: Reshaping Community in the Former Soviet Union, Edward W. Walker (szerk.) University of California International and Area Studies, 1997, pp. 90–91.

[10] Saroyan: i.m.:,pp. 92–94, 96.

[11] Saroyan: i.m.: p. 98.

[12] Egy mondat erejéig említi csak Hindusztánit. Roy: i.m.: p. 154.

[13] A medreszékben így hívták azokat a kis cellákat, ahol a tanulok laktak.

[14] Babadjanov, B. and Kamilov M.: i.m.: 195–220.

[15] Roy: i.m.: p. 151.

[16] Abduvakhitov, i.m.: pp. 79–100.

[17] Saroyan: i.m.: p. 101. A közép-ázsiai muftiátus vezetése például egyetlen család kezében összpontosult, létrehozásától kezdve megszűnéséig. Első vezetője Ishan Babkhan ibn Abdul Madzsid Khan, egy naksbandi szufi volt 1943 és 1957 között. Utána fia, Ziautdin Babkhanov következett 1957 és 1982 között, majd unokája, Shamsuddin Babkhanov lett a főmufti 1989-ig. Roy: i.m.: p 150.

[18] Babadjanov, B. and Kamilov M.: i.m.: 195–220.

[19] U. o.

[20] Abduvakhitov, i.m.: pp. 79–100. és Babadjanov, B. and Kamilov M.: i.m.: 195–220.

TARTALOM

BEVEZETŐ 5

Bujna Zoltán
VÁMBÉRY TÚRAKERÉKPÁROS EXPEDÍCIÓ 7

Dobrovits Mihály
DEGUIGNES MAGYARORSZÁGON 31

Hazai György
EGY OSZMÁN-TÖRÖK MESEGYŰJTEMÉNY KIADÁSÁHOZ 47

Kamoliddin, S. Sz.
A SZAMANIDÁK SZÁRMAZÁSÁRÓL 50

Keller László
A BUHARI EMIRÁTUS, AVAGY AZ ÜZBÉG KÖZTÁRSASÁG 80

Kende Tamás
OROSZOK ÉS ZSIDÓK A KELET-EURÓPAI ÖSSZEHASONLÍTÓ TÖRTÉNELEMBEN 86

Dr. Kiss László
ÚTIRAJZÁHOZ VÁMBÉRY ÍRT ELŐSZÓT 103

Kovács Attila
A HAMÁSZ A XXI. SZÁZAD KÜSZÖBÉN 114

Sárközy Miklós
MAGYAROK PERSEPOLISBAN 130

Seres István
ÚJABB ADATOK KÚNOS IGNÁCNAK AZ
I. VILÁGHÁBORÚS HADIFOGOLYTÁBOROKBAN
FOLYTATOTT TURKOLÓGIAI KUTATÁSAIHOZ 152

Szvoboda Dománszky Gabriella
SCHOEFFT ÁGOSTON (PEST, 1809–LONDON, 1888)
PESTI FESTŐ INDIAI ÚTJA 195

T. NYÍRI Mária
ENIS BEHIÇ KORYÜREK ÉS MAGYAR FIA,
KORYÜREK PÉTER 237

Vásáry István
CSELES MÁRTON ŐSTÖRTÉNETI
FELJEGYZÉSEI (1695–98) 264

Wágner Péter
A POLITIKAI ISZLÁM MEGJELENÉSE
KÖZÉP-ÁZSIÁBAN 292

AZ ELŐKELŐ IDEGEN
III. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Dobrovits Mihály
Borító: Mészáros Angelika
Nyomdai előkészítés:
Mészáros Angelika MAARTGRAFIK
Megjelent 400 példányszámban
Nyomta: Pelikán kft., Dunaszerdahely
Kiadta: Lilium Aurum,
Dunaszerdahely 2006

VZNEŠENÝ CUDZINEC
III. Medzinárodná konferencia Vámbéryho

Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy
Zodpovedný redaktor: Mihály Dobrovits
Obal: Mészárosová Angelika
Tlačiarenská príprava:
Mészárosová Angelika MAARTGRAFIK
Náklad 400
Tlač: Pelikán s.r.o., Dunajská Streda
Vydavateľstvo: Lilium Aurum,
Dunajská Streda 2006
ISBN 80-8062-291-4

Természetes, hogy – bármely élő szervezethez hasonlóan – a Vámbéry Konferenciák résztvevői is változnak. Vannak szerzőink, akik már-már állócsillagként öregbítik közös vállalkozásunk hírnevét, s vannak, akik csak egy-egy alkalomra csatlakoztak hozzánk.

A Vámbéry Ármin emlékére tartott konferenciákon önként vállalt kötelezettségeinket teljesítjük, amikor itt Önök elé lépünk. Számunkra éppen ezért fontos ez a találkozás. Együtt, s egymásért gondolkodva érezhetjük azt, hogy valóban szabad egyének vagyunk, olyan kutatók, akik jó társakkal nagy elődök nyomába lépnek.

172,- SK

ISBN: 80-8062-291-4